

Mirjana Bobić
Slađana Dragišić Labaš

O UDOVICAMA
ILI O JEDNOJ DRUŠTVENOJ NEPRAVDI

ISBN 978-86-6427-149-3

9 788664 271493

Mirjana Bobić; Slađana Dragišić Labaš

O UDOVICAMA LI O JEDNOJ DRUŠTVENOJ NEPRAVDI

Mirjana Bobić
Slađana Dragišić Labaš

O UDOVICAMA
ILI O JEDNOJ DRUŠTVENOJ NEPRAVDI

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2020

1838

**udovicama ili o jednoj
društvenoj nepravdi**

*Mirjana Bobić
Sladana Dragišić Labaš*

O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi
Mirjana Bobić
Sladana Dragišić Labaš
Prvo izdanje, Beograd 2020.

Izdavač
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Miomir Despotović,
dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti
prof. dr Mirjana Rašević
prof. dr Isidora Jarić
prof. dr Jasna Veljković

Lektura i korektura
Irena Popović Grigorov

Dizajn korice
Ivana Zoranović

Priprema za štampu
Dosije studio, Beograd

Štampa
JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž
200

ISBN
978-86-6427-149-3

Knjiga je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (ev. broj 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Sadržaj

11		PREDGOVOR
15		UVOD
23		SOCIODEMOGRAFSKI PROFIL UDOVICA U SRBIJI DANAS
25		O METODU UTEMELJENE TEORIJE
27		Koncepti utemeljene teorije
31		Analiza podataka zasnovane/utemeljene teorije
35		UTEMELJENA TEORIJA U INTERPRETACIJI UDOVICA
36		Društvene nejednakosti – kratka analiza uzorka
41		Obrada iskustvene evidencije – kodiranje
43		INTERPRETACIJA ŽIVOTNIH PRIČA
43		Prvi deo: Mirnodopske udovice
43		Šta se dogodilo. Suočavanje žena sa smrću/gubitkom
50		Suočavanje dece sa smrću/gubitkom oca
52		Strategije prevazilaženja stresa
60		Ko može da pomogne (društvene mreže)
65		Odnos sa muževljevom porodicom i srodnicima (kao deo socijalnih mreža)
71		Društveni pritisak – tradicionalne norme i ponašanje udovica
76		Reorganizacija porodice, odnos sa decom i repartnerstvo
77		Promena porodičnih uloga i hijerarhije
80		Odnos sa decom

83		Nove uloge udovica
85		Odnos prema emotivnim vezama i repartnerstvu
88		Samožrtvovanje do samozanemarivanja
92		Planovi za budućnost
95		Institucionalna podrška vs. samoorganizovanje udovica
100		Umesto zaključka: uporedna analiza dve udovice
106		Drugi deo: Ratne udovice
106		Uvod
120		Šta se dogodilo. Suočavanje žena sa smrću/gubitkom
126		Suočavanje dece sa smrću/gubitkom oca
128		Strategije prevazilaženja stresa. Samožrtvovanje do samozanemarivanja
142		Ko može da pomogne (društvene mreže)
148		Odnos sa muževljevom porodicom i srođnicima (kao deo socijalnih mreža)
157		Reorganizacija porodice, odnos sa decom i repartnerstvo
162		Odnos prema emotivnim vezama i repartnerstvu
166		Diskriminacija ratnih, prisilno izbeglih udovica u novoj sredini
169		Prekinuta budućnost
171		Institucionalna podrška vs. samoorganizovanje udovica
177		Umesto zaključka: uporedna analiza dve ratne udovice
185		ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA
193		REFERENCE

*Posvećeno uspomeni
na našu profesorku, mentorku i prijateljicu
Anđelku Milić*

„Kad ostaneš sam sa djecom, onda ti djeca postaju briga, a ne ljubav, jeste to i ljubav al' kad si ti sam, kad ne znaš šta da radiš, sam si na poljani sa dvoje djece, e kad si sa mužem na poljani sa dvoje djece, ti se uzdaš u njega i znaš ono, sve ćemo zajedno.“

Ratna udovica iz Knina

„...oni ne mogu da gledaju mene da ja živim, a da njega nema...“

Ratna udovica iz Vukovara

„...u toj situaciji moraš biti ili pukovnik ili pokojnik...“

Ratna udovica iz Knina

Predgovor

U stručnoj, naučnoj literaturi, makar anglosaksonskoj, koju pratimo, nema mnogo studija o udovištvu, ni ženskom ni muškom, posebno u radovima novijeg datuma. Uglavnom se tekstovi odnose na jednoroditeljske porodice, nastale posle razvoda ili kao posledica odluke o rađanju izvan braka. Udovištvo se pominje eventualno u korpusu tema o starenju stanovništva, povezano sa mortalitetom lica u braku, usamljenošću, aktivnim starenjem, prospektivnim starenjem, kvalitetom života u starosti i referentnim, kompleksnim izazovima. U tom smislu ova monografija jeste raritet i novitet, posebno na domaćem tržištu i socioloških i sociodemografskih i drugih tekstova.

U ovoj knjizi, međutim, nije reč o starijem stanovništvu već o ženama, udovicama koje su to postale u svojim mlađim i sredovečnim godinama (18–55), dakle o *ženama* koje su izgubile partnere/supruge u godinama kada je to, prosečno posmatrano, manje očekivano u savremenim društvima i populacijama. One su postale udovice usled prethodne dugotrajne bolesti ili iznenadnog, letalnog događaja, odnosno oružanih sukoba na prostorima bivše Jugoslavije tokom devedesetih, to jest krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih godina, na Kosovu i Metohiji.

Priču o udovicama smestili smo u kontekst društvene nepravde, koja će biti osvetljena iz različitih uglova. Prvo, to će biti priča o posebnoj vrsti društvene nejednakosti koja proizlazi iz feminizacije udovištva, odnosno prevalencije žena u populaciji obudovelih, što je slučaj i u starijim i u mlađim i sredovečnim generacijama. Muškarci udovci se češće odlučuju da ponovo sklope brak, od najmlađih do starijih, jer brak za njih ima brojne funkcije i značenja, a pre svega, lične, socijalne zaštite. To je ređe slučaj sa ženama udovicama, koje ponovnom braku ili repartnerstvu suprotstavljaju.

ju odgovornost prema deci, totalno posvećivanje deci, ali i drugima (starijim roditeljima i srodnicima). U njihovim životima deca najčešće postaju glavna emocionalna investicija, dobijaju još naglašeniji značaj kao jedini smisao života u odnosu na bračne ili partnerske zajednice. Drugo, društvena nepravda se ogleda u nepostojanju šire podrške, ni institucionalne ni vaninstitucionalne, u nevidljivosti i nebitnosti njihovih sudbina, patnji, problema sa kojima se suočavaju u svakodnevi. Za razliku od bračnih ili „uparenih“ porodica (Hughson, 2015), jednoroditeljske, udovičke, siromašnije su u svim ličnim resursima, možda ponajviše u vremenu kao značajnom resursu, a naročito im je otežano usklađivanje rada i roditeljstva, plaćenog rada i brige, staranja o drugima, bolje rečeno, one su bukvalno razapete između zarađivanja za život i rada u kući i nege drugih članova. To se, nažalost, često razrešava potpunim povlačenjem sa tržišta rada zarad staranja (o deci, roditeljima i srodnicima), čime se, u okolnostima izostanka društvene podrške, pojačavaju njihova socijalna vulnerabilnost, siromaštvo i socijalna isključenost. Žene udovice neminovno postaju glavni hranoci, enormno se iscrpljujući u višestrukim poslovima, najčešće, videćemo, u najprostijem, fizičkom radu (čistačice), i to, naravno, u uslovima prekarijata (poslovi bez ugovora, slabo plaćeni poslovi, bez prava iz radnog odnosa itd.). Svi ti pobrojani izazovi su još više izraženi, a deprivacija je još veća u slučaju ratnih udovica i njihove dece jer su oni iskorenjeni iz svoje svakodnevice, katapultirani u neku novu sredinu, pa tim ženama obično nedostaju efektivne socijalne mreže i drugi lični resursi (sem golog fizičkog rada i zdravlja) koje bi mogle da aktiviraju u novoj sredini. One su stigmatizovane na radnom mestu, njihova deca su obeležena u školi, a svi oni zajedno u lokalnoj zajednici itd.

Osnova za pisanje ove knjige je empirijsko istraživanje koje je koncipirala Anđelka Milić (1942–2014)¹ u okviru šire teme Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, pod nazivom „Politike roditeljstva“.²

1 Pored ove teme, istraživane su još sledeće tri: telesno i društveno iskustvo rađanja (autorka Nada Sekulić), partnerstvo i odlučivanje o rađanju (Mirjana Bobić), transformacija društvenog identiteta žena nakon rađanja (Isidora Jarić). Terenski deo istraživanja udovica koordinisala je Isidora Jarić, koja je i zaslužna za transkripciju zapisa i stvaranje celine iskustvene evidencije. Integralna tema „Politike roditeljstva“ deo je makroprojekta Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, pod naslovom „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“, koji je 2011–2020. finansiralo Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja (br. 179035).

2 Većina rezultata ovog istraživanja je objavljena u dve studije koje su obe posvećene uspomeni na profesorku Anđelku Milić: u tematskoj svesci časopisa *Sociologija* br. 4 iz 2014. godine (gošća urednica Nada Sekulić) i u Zborniku, koji je uredila Isidora

Usled iznenadne, kraće bolesti i smrti, Anđelka Milić, nažalost, nije stigla da dovrši analizu i pisanje tekstova. Smatralo smo kolegijalnom, profesionalnom, ličnom i moralnom obavezom da čitaocima predstavimo bitne nalaze njenog istraživanja i time pokušamo da, na nje dostojan način, delimično ublažimo tu prazninu. Sasvim u skladu sa tim, knjigu posvećujemo uspomeni na Anđelku.

Smatramo da je vredno napomenuti nešto i o vremenskoj dimenziji, odnosno društvenom kontekstu nastanka ovoga rukopisa. Iako su pregled empirijskog materijala, čitanje transkripata intervjuja i njihova analiza započeti pre više od godinu dana, kada smo i isplanirale da pristupimo pisanju monografije, dogovorile se o podeli rada, sam tekst je svojim značajnim delom nastao u doba pandemije COVID-19 u Srbiji, zbog koje je uvedeno vanredno stanje u zemlji 15. marta 2020. godine. To je označilo potpuni prekid naših javnih društvenih aktivnosti i prelazak na celodnevni rad od kuće jer su uvedene tzv. socijalna i fizička izolacija i suspenzija svih kontakata, druženja i interakcija, da bi se smanjilo zaražavanje i obolevanje širih slojeva stanovništva, budući da virus ima razorne posledice po morbiditet i mortalitet stanovništva. Ta činjenica iznenadne, iščašene realnosti u kojoj smo se našle sigurno da je na svoj način uticala na interpretaciju nalaza o sudbinama naših ispitanica, udovica, odnosno na emotivnu prebojenost, na naše specifično, drugačije čitanje sudbina žena i tumačenje njihovih životopisa, njihove patnje, stradanja, borbe, klonuća i uspona, povlačenja i povratka, pasivizacije i aktivizacije, isključivanja i uključivanja u porodicu, širu zajednicu, društvo.

Pred sam završetak rukopisa knjige, naišle smo na društvenim mrežama na rezultate jednog empirijskog istraživanja koje je sprovedla nevladina organizacija „Centar za mame“, inače partner našeg Instituta na jednom kasnijem istraživanju iskustva rađanja u Srbiji. Reč je ovde o nereprezentativnom uzorku od 1.909 žena u Srbiji i onlajn anketi sprovedenoj od 28. aprila do 8. maja 2020. godine, na temu „Majčinstvo u doba korone“³, koje se odnosilo na iskustva, izazove, osećanja žena tokom vanrednog stanja, u vezi sa roditeljstvom, onlajn nastavom za školsku decu, ženinim radom od kuće, usklađivanjem rada, roditeljstva, poslova u kući u doba vanrednog stanja itd. Nalazi su, između ostaloga, ponovo ukazali na velike probleme sa kojima se suočavaju žene/majke iz jednoroditeljskih porodica (same

Jarić (et al.), *Politike roditeljstva: Iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, iz 2015, Beograd: ISI FF i SUSCG.

3 http://centarzamame.rs/blog/2020/05/20/majcinstvo-u-doba-korone-rezultati-istrazivanja/?fbclid=IwAR2r7UKS_i17nIq3UBCHt5_bnsjdVAclm5F-nxuyQxzzo_Sa7ann5WAwb0

žene) u takvim, neredovnim prilikama. Te su majke ne samo bile prinuđene da sve poslove i odgovornosti preuzmu na sebe već su u vanrednom stanju one i bukvalno ostale same, lišene preko potrebne neformalne društvene podrške, šire porodice, prijatelja, kolega, suseda i drugih važnih osoba, što dodatno povećava njihovu vulnerabilnost, već doživljenu u redovnom stanju. Ti nalazi skreću pažnju na urgentnost društvenih politika namenjenih tim porodicama, odnosno dominantno ženama i deci, imajući na umu nove talase te ili neke druge buduće pandemije, ali i, videćemo, uobičajene ritmove svakodnevice iz tzv. normalnog društvenog stanja.

Što se nas autorki tiče, možda nam je upravo taj izmenjeni društveni kontekst pomogao da sa više empatije pristupimo životnim pričama žena, da im u miru svojih, za trenutak usporenijih dnevnih aktivnosti, posvetimo dodatnu pažnju, naše misli i vreme, budući da je vreme onaj resurs koji nam, inače, stalno izmiče u našim pretrpanim i užurbanim rasporedima.

U kojoj meri smo u tome i uspele, u kojoj meri smo uspele da, koliko-toliko, popunimo prazninu nastalu odlaskom Anđelke Milić, ostaje da prosude i procene nepristrasni čitaoci i kolege.

Što se sadržaja knjige tiče, nakon ovoga predgovora sledi uvod, u kome su prikazani teorijsko-metodološki okvir i strategija obrade/interpretacije empirijske građe. Potom se nastavlja analiza rezultata koja se sastoji iz dve velike celine, interpretacije podataka o mirnodopskim udovicama, a potom i o ratnim udovicama. Knjiga se završava zaključkom i spisikom neposredno korišćene literature i izvora.

Uvod

Tokom poslednjih nekoliko decenija, tačnije od početka postsocijalističke društvene promene, u Srbiji se beleži transformacija porodičnih domaćinstava, u smeru njihove bipolarne koncentracije. S jedne strane, povećana je rasprostranjenost malih formi (samaca, bračnih parova bez dece, jednoroditeljskih porodica), kao posledica izraženog starenja stanovništva, a onda i razvoda, ređe vanbračnog fertiliteta samih žena. Povećava se i broj i udeo tzv. proširenih i složenih porodičnih domaćinstava, što je u sociološkoj literaturi protumačeno kao regresivan, retradicionalizujući trend, posledica tegoba proizišlih iz društveno-ekonomskih promena od početka devedesetih godina. S druge ili suprotne strane, istovremeno opada urbana, nuklearna porodica (Milić, 2004)⁴.

Sve te promene nastale se usled dugotrajne društvene krize i transformacije, koje su praćene porastom siromaštva, padom zaposlenosti i privrednih aktivnosti, otpuštanjem radno angažovanog stanovništva, opadanjem ličnih prihoda i kvaliteta života velike većine stanovnika. S druge strane, na promene u strukturi porodica i domaćinstava delovali su: bračna dinamika i promene u modelu rađanja u istom tom periodu (pad udela lica u braku, porast udela nikad udvanih/ženjenih, blagi porast razvedenih, uz značajniji porast udovaca, širenje vanbračnog fertiliteta i samih majki, blago širenje alternativnih porodičnih formi) i druge globalne demografske promene stanovništva Srbije (bez Kosova i Metohije u celom tekstu), kao što su: dugotrajan pad rađanja ispod nivoa proste

4 U reprezentativnom istraživanju domaćinstava u Srbiji 2003, koje je sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (ISI FF) zabeležen je udeo proširenih i složenih formi od 30% svih (Milić *et al.*, 2004), a u kasnijim istraživanjima ISI FF taj broj se kretao oko 24%.

reprodukcije (još od sedamdesetih godina prošlog veka), smanjen mortalitet, produžen prosečan životni vek i, posledično, deformacija starosne strukture u pravcu porasta udela starih i najstarijih (65+), uz emigraciju mladih itd. (up. Nikitović *et al.*, 2015)⁵.

Kontrola umiranja je, uz kontrolu rađanja, jedan od dva dominantna procesa modernizacije demografskih režima u 21. veku (Cliquet, 2010). Smrt jeste događaj, ali je umiranje dug proces, koji se u savremenim uslovima efikasnog lečenja, farmakoterapija i medicinskih procedura, zdravih stilova života, raznovrsne ishrane, rekreacije, dobre nege, pre svega porodične, ali i preventivne zdravstvene zaštite, kvalitetnog života i raznovrsnih životnih stilova, razuđene lične potrošnje, višeg životnog standarda, može odgoditi i do dvadesetak godina, čime i partner i cela porodica stiču dovoljno vremena i prostora da se pripreme na smrt/odlazak bliske osobe (Cliquet, 2010). Najčešći uzroci smrti u modernom demografskom režimu su: bolesti srca i cerebrovaskularni poremećaji, a zatim neoplazme (kanceri). Međutim, savremeni model smrtnosti u industrijalizovanim populacijama poznaje, kao česte uzročnike mortaliteta, i tzv. ekscesnu smrtnost usled ubistva, samoubistva, saobraćajnih nezgoda i drugih slučajnih uzroka, koji često pogađaju mlađe i sredovečne generacije, posebno muškarce. Značajan deo morbiditeta i mortaliteta povezan je i sa alkoholizmom i narkomanijom, odnosno konzumiranjem alkohola i drugih psihoaktivnih supstanci, to jest sa rizičnim ponašanjima, ponovo odnoseći relativno više muških života.⁶

U modernim populacijama, udate žene imaju prosečno veću verovatnoću da dožive smrt supruga i tako postanu udovice, usled polnih razlika u srednje očekivanom trajanju na živorođenju, kao i rodno specifičnih odlika smrtnosti po starosti. Starosna razlika supružnika, to jest činjenica da su žene prosečno mlađe od svojih partnera/muževa (u Srbiji, prema popisu iz 2011. godine – oko 3,5 godina), takođe deluje u pravcu veće verovatnoće tranzicije iz braka u udovištvo za žene, odnosno dužeg samačkog života žena jer one ređe ponovo stupaju u brak/vezu. U Srbiji žene žive u proseku 77,9 godina (podatak iz 2017. godine, RZS, 2018), a muškarci 73, dok je prosečan vek u EU-28 duži, 80,9 godina (2017), sa razlikama po polu u pro-

5 Iako je u Republici Srbiji značajnije porastao vanbračni fertilitet, tako da se danas skoro svako četvrto dete rađa izvan braka, pa onda i udeo „sami majki“, one nisu i u sociološkom smislu samostalne jer većina tih žena nastavlja da živi u okrilju porodica svojih roditelja, kao sastavni deo proširenih i složenih formi, bar kada je reč o dominantnom stanovništvu (Blagojević Hjuson, 2013).

6 U visokorazvijenim populacijama danas se, ipak, pušenje smatra najvećim uzročnikom smrtnosti muškaraca (Zarulli, Lindahl-Jacobsen & Vaupel, 2020).

seku od oko pet godina, a rodne razlike su tim manje što je država bogatija i obrnuto (Eurostat, 2017; Zarulli, Lindahl-Jacobsen & Vaupel, 2020)⁷.

Udovištvo nastaje kao posledica mortaliteta lica u braku, a u oko dve trećine slučajeva događa se partnerima starijim od 65 godina (Carr & Jeffreys, 2018). U socijalnom smislu, udovištvo je veliki problem za stare osobe, kao i za majke sa malom ili neodraslom decom, kojima je potrebna snažna (društvena) podrška (Mladenović, 1991, prema Novakov, 2015: 43). „Tugovanje je uobičajen, prirodni proces koji sledi nakon gubitka. Reč je o procesu tokom kojeg moramo pomiriti ono što znamo 'glavom' (*izgubljenog više nema i više ništa i nikada neće biti kao pre*) i doživljaj koji imamo u 'duši' i srcu (*to je nemoguće, strašno, užasno, bolno, besmisleno, nepravedno...*). Tugovanje je normalna reakcija na gubitak nekoga ko nam je bio blizak, koga smo voleli i za koga smo bili vezani“ (Arambašić, 2008, prema: Novakov, 2015: 42–43).

Usled rodni razlika u udovištvu, koje proizvode manjak muškaraca, odnosno višak žena, teorijske šanse za ponovno sklapanje braka su na strani muškaraca. Muškarci su i skloniji ponovnom sklapanju braka ili repartnerstvu nakon smrti supruge i iz psiholoških razloga. U referentnom pregledu literature o udovištvu navodi se da je muškarcima važno da imaju ženu, za razliku od žena, koje su osetljivije na kvalitet bračnog života nego na sam bračni status. Udovištvo se kod muškaraca često poklapa sa penzionisanjem, odnosno socijalnim povlačenjem i gubitkom šireg kruga kolega, prijatelja. Muškarcima je u proseku teže da otvoreno izraze osećanja, pa i tugu, žalost, gubitak, te im je teže i da se nose sa njima. Oni se ne snalaze u kućnim poslovima, a veze sa širom porodicom im pretežno održavaju žene (Balkwell, 1981). Zbog svega toga, brak na muškarce deluje protektivno, kao štit od samoće, depresivnosti, gubitka cilja i smisla života, pa i suicida kao posledice praznine nastale posle smrti supruge i samoće usled „praznog gnezda“, kada odrasla, osamostaljena deca napuštaju roditeljsku porodicu, u kontekstu alijeniranih, urbanih, užurbanih stilova života itd. Dalje, u normativnom smislu, prihvatljivije je da se udovci ponovo ožene, čak i mlađim ženama, što nije slučaj sa ženama udovicama, kojima je izbor ponovnog partnera u demografskom, psihološkom i kulturološkom smislu sužen. Stoga ćemo se u ovoj studiji baviti i tradicionalnim normama koje su povezane sa stavovima prema udovicama (njihovom ponašanju i izgledu), koje takođe utiču na ređa repartnerstva

7 Interesantno je da te rodne razlike opstaju u Istočnoj (i Jugoistočnoj) Evropi, dok se u ostatku (razvijene) Evrope smanjuju u generacijama 65–80, da bi se ponovo ispoljile od 80+. Otuda manje razvijene zemlje evropske poluperiferije, kao što je Srbija, još imaju da pređu dug put do smanjenja rodno specifičnih razlika u mortalitetu i dužini života (Zarulli, Lindahl-Jacobsen & Vaupel, 2020).

udovica u odnosu na udovce. Žene se bolje snalaze u novoj ulozi udovice, bilo da se posvećuju unucima, deci, bilo da povećavaju radnu ili slobodne aktivnosti (hobi) ili druženje sa sebi sličnim osobama (Novakov, 2015).

Posmatrajući udovištvo kao visokostresogen životni događaj, naša studija se bavi i ispitivanjem uticaja gubitka na mentalno zdravlje, na osnovu prvih reakcija na stres ispitanica i njihove dece i strategija za prevazilaženje stresa. Stresogeni životni događaji se definišu kao iskustvo koje izaziva promene u ponašanju i prilagođavanju. Ti događaji mogu uticati na fizičko i mentalno zdravlje, ali i na kompletan životni ciklus čoveka. Oni svojom iznenadnošću i/ili brojem remete balans individue i okruženja⁸ i predstavljaju izazov za adaptacione potencijale (Vlajković, 2005). Dele se na očekivane i neočekivane životne događaje, a većina stresnih životnih situacija ima socijalno poreklo. Matiček (2000, prema Opalić, 2008) klasifikuje stresogene događaje u četiri grupe: gubitak značajne osobe, značajne aktivnosti; iznenadni traumatski događaj (šok); događaji koji izazivaju dugotrajno nezadovoljstvo i trajna opterećujuća zbivanja.

Gubici bliskih osoba, posebno smrt deteta i smrt partnera, smatraju se „univerzalno stresnim“ događajima, onima na koje sociodemografske i kulturne karakteristike manje utiču. Prema mišljenju Holmsa i Rahea (Holmes, Rahe, 1967, prema Vlajković, 2005), smrt supružnika⁹ se smatra događajem koji uzrokuje najveće promene u životu, posebno ako je gubitak neočekivan i iznenađan, ali i mučan i spor gubitak takođe izaziva stres. Na primer, gubitak partnera može biti jedan od faktora za razvoj depresivnog poremećaja, ali i suicidalnog ponašanja.¹⁰ Udovištvo, i to tri godine nakon gubitka, smatra se jednim od glavnih životnih događaja za nastanak depresije (Chou & Chi, 2000, prema Brown *et al.*, 2006: 145)¹¹.

8 Koliko god da je psihički stabilan „u stanjima krize, stresa, traume, fizičkog i mentalnog oboljevanja čovek ulazi u stanje disfunkcije, psihološke regresije, pa i deterioracije“ (Srna, 2012: 16).

9 Prema podacima, u SAD oko 900.000 ljudi svake godine postaju udovci/ce, od toga su oko ¾ stariji od 65 godina. Do 65. godine više od 50% žena postaju udovice (Carr *et al.*, 2006: 82). Prema rezultatima popisa stanovništva iz 2009. 4,5% od 1,39 miliona obudovelih pripada kategoriji mladih (U.S. Census Bureau, 2011, prema Taylor, Robinson, 2016: 67).

10 Suicidni rizik među nevenčanicima je dva do tri puta veći u odnosu oženjene/udate i kada se uključi socioekonomska kontrolna varijabla. Pozitivan (zaštitni) efekat braka (partnerstva) snažno je povezan sa polom. Tako su mladi udovci u visokom suicidalnom riziku, čak 10 puta većem od oženjenih, a razvedeni u dva do tri puta većem od oženjenih (Masocco *et al.*, 2008, prema Dragišić Labaš, 2016).

11 Neki autori ističu značajnu povezanost psihološke traume i iznenadne smrti, kao i da se morbiditet u populaciji udovica, u periodu od dve godine od gubitka, znatno povećava (Laditka, Laditka, 2014: 24).

Rezultati naših istraživanja (Dragišić Labaš, 1999, 2001, 2013, prema Dragišić Labaš, 2016) pokazuju da je smrt supružnika jedan od važnih razloga za pokušaj suicida starijih osoba uz druge faktore (usamljenost, loši odnosi sa decom, psihički poremećaji, teška organska bolest, velike finansijske teškoće, penzionisanje, zlostavljanje od člana porodice, odlazak dece iz porodice, demencija, zavisnost od alkohola). Obudoveli u Srbiji u većoj meri od razvedenih, nevenčanih i dvoroditeljskih porodica boluju od hroničnih somatskih oboljenja¹² i mentalnih poremećaja (Stanojević, 2014). Iako stres posle gubitka može biti povezan sa depresijom, a čak i sa pokušanim i izvršenim suicidom, smatra se da je većina ljudi otporna na gubitak i preterana briga drugih u takvim situacijama može čak i da pogorša psihološke posledice udovištva (Carr *et al.*, 2006: 82: 4). Važan nalaz je, takođe, da primanje podrške od drugih posle udovištva može da se oseća i kao teret i da bude štetno po primaoca.¹³ Percepcija opterećenja (drugih) može biti problematična za starije obudovele koji žele da izbegnu osećaj da su na teretu svojoj deci i unucima. Takav pogled pomaže da se izbegne isključivo negativna perspektiva udovištva.

Kao što ćemo videti iz naše studije, ljudi različito reaguju na životne događaje, što zavisi od njihove vulnerabilnosti i rezilijentnosti.¹⁴ Na rezilijentnost i vulnerabilnost utiču faktori ličnosti (crte ličnosti, mehanizmi prevladavanja, rani životni događaji – traume¹⁵, stil života itd.) i faktori sredine (socijalna podrška) (Vlajković, 2005; Aronson *et al.*, 2005). Indivi-

12 U Srbiji, prema nalazima jednog istraživanja (Miletić i sar., 2009, prema Dragišić Labaš, 2016), 61,1% ispitanika sa hroničnim oboljenjima ima znake depresivnosti ili depresivni poremećaj, što je 12 puta više od prevalence u opštoj populaciji. Dobijeni nalazi se poklapaju sa trendom rasta stresom izazvanih mentalnih poremećaja u Srbiji i u svetu.

13 Irvin Jalom (2014: 130) navodi da smrt druge osobe svakog čoveka bolno suočava sa sopstvenom smrću, ali i primere iz iskustva u radu sa ožalošćenim supružnicima koji su uspeli ne samo da se vrate na prethodni nivo funkcionisanja već i da posle gubitka dostignu viši nivo mudrosti i zrelosti.

14 Rezilijentnost se naziva i psihološkom neranjivošću ili psihoimunitetom, a prema modelu izazova koji su dizajnirali Volinovi, postoji sedam dimenzija rezilijentne ličnosti: uvid, nezavisnost, odnosi, inicijativa, kreativnost, humor, moralnost (Srna, 2012). Drugi autori pišu o rezilijentnosti kao sposobnosti *Ja* da obradi psihološku traumu do te mere da osoba može, uslovno, da nastavi prethodni nivo psihičkog funkcionisanja (Ahtar, 2016: 54)

15 Rana individualna trauma se često javlja u opštoj i kliničkoj populaciji, te se za muškarce više vezuje fizičko, a za žene seksualno zlostavljanje. Prema novijim nalazima, 63,9% ljudi je u toku života na različite načine traumatizovano (psihički, fizički, seksualno), dok je 37,9% traumatizovano više puta. Većina zlostavljanja se dešava u ranom detinjstvu (US Department of Health and Human Services, 2014, prema Dimitrijević, 2015).

dualni, porodični, socijalni i institucionalni resursi mogu da ublaže štetne efekte povezane sa gubitkom supružnika. Glavnu podršku tokom procesa tugovanja pruža lična socijalna mreža. Najvažniji element mreže čine porodica, roditelji (ukoliko su živi), braća i sestre, a onda i šire, srodničko okruženje. Sledeći krug podrške čine prijatelji, susedi i kolege sa posla (profesionalne mreže), a najširi krug stručni servisi i civilna udruženja (*ibidem*). U skladu sa tom klasifikacijom biće predstavljeni i rezultati našeg istraživanja. Videće se da pojedine udovice nemaju skoro nikakvu, a druge imaju jaču ili slabiju socijalnu mrežu, sastavljenu od više osoba, ili manje njih, dok treće koriste profesionalnu pomoć, institucionalnu podršku (škole, psihologa, psihijatra, udruženja za nestala lica itd.).

Iako je gubitak partnera, kao što smo videli, univerzalno stresan događaj i događaj koji se ne može „predvideti“ na osnovu sociodemografskih kategorija, ipak starost, pol/rod, obrazovanje, zanimanje, materijalni standard, socijalni sloj, društvena klasa, porodični status, gustina socijalnih mreža itd. utiču na to kako će se odvijati proces prelaza iz jedne u drugu životnu situaciju, na obim pretrpljenih šteta, na količinu patnje, samožrtvovanja, podrške i pomoći, na rekonstrukciju ciljeva i potreba pojedinca i njegovog neposrednog okruženja (dece i drugih). Prema tome, faktori različite prirode, od bioloških, psiholoških, preko socijalnih, ekonomskih, kulturoloških itd., utiču na to kako će proteći transformacija od braka ka udovištvu, odnosno od dijade/para ka *single* statusu.

U sociološkoj literaturi žene udovice i porodice obudovelih gotovo su nevidljive. One, dakle, nastaju kao posledica neumitne životne činjenice, smrti partnera, a ne ličnog izbora, kao što je slučaj sa jednoroditeljskim porodicama razvedenih majki i očeva¹⁶, odnosno žena koje rađaju izvan braka i kohabitacije (Hughson, 2015; Blagojević, 2012; Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014; Bobić, 2003). U tom smislu, udovičke porodice imaju veću društvenu legitimnost u odnosu na druge dve, što se ogleda u jačim neformalnim mrežama podrške, ali se sreću sa brojnim izazovima, zajedničkim sa ostalim strukturalno vulnerabilnim porodicama: materijalnom deprivacijom¹⁷ (nedostatak prihoda, siromaštvo, neadekvatno stanovanje),

16 Porodice razvedenih, posebno žena/majki, ne moraju uvek biti rezultat ličnih preferencija, detradicionalizovanih biografija i postmodernih životnih stilova, na primer u slučajevima nasilja u braku, alkoholizma, zloupotrebe psihoaktivnih supstanci itd.

17 U studiji Tomanović, Ljubičić, Stanojević (2014) tvrdi se da materijalni standard obudovelih, jednoroditeljskih porodica, ostaje isti onome koji je prethodio smrti supružnika. Nasuprot, naše istraživanje je pokazalo da se mnoge žene susreću sa ozbiljnim materijalnim i finansijskim gubicima, kao posledicom smrti supruga, pre svega, usled gubitka jednog prihoda, a često i multiplih izvora (iz formalnog i neformalnog rada

preopterećenošću majke da materijalno obezbedi porodicu, a da istovremeno bude prisutna i stabilizuje grupu (da je vrati u kakvu-takvu ravnotežu nakon gubitka oca), zatim, navode se: problematičnost roditeljske uloge, socijalizacijskih obrazaca i prakse (permisivnost, problemi sa vaspitanjem dece, posebno mlade, pritisak starije dece da brzo odrastu i preuzmu ulogu odraslog - parentifikacija), (Ljubičić, 2014), depresivnost, usamljenost, somatske i psihosomatske bolesti žene i dece, izneverena očekivanja, već poznati, hroničan nedostatak systemske podrške države i institucija, a onda i civilnog sektora itd. Takođe, tim dvema grupama, „nevoljnih“, udovičkih, s jedne strane, i „voljnih“ jednoroditeljskih porodica (vanbračnih majki i razvedenih žena sa decom), s druge strane, zajedničko je centriranje na dete, pri čemu odnos sa detetom pruža stalnost i stabilnost (*ibidem*). „Ovaj koncept ‘deteta kao nostalgije’“ (Jenks, 1996, prema Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014) ima posebno značenje u slučaju jednoroditeljskih porodica; prema Bekovima: „...deca postaju konačna alternativa usamljenosti – bezbedno utočište“ (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014: 15).

Naša studija o udovicama i jeste i nije novitet u domaćim sociološkim istraživanjima porodice i referentnim demografskim istraživanjima partnerstva i rađanja. Nije, ako se ima u vidu da su te porodice delimično bile obuhvaćene u dva novija sociološka istraživanja, posvećena jednoroditeljskim porodicama (Hughson, 2015; Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014)¹⁸. Potom, žene u ratu i izbeglištvu, odnosno u kontekstu društvenog nasilja rata bile su predmet više feminističkih studija devedestih godina prošlog veka (Nikolić Ristanović *et al.*, 1996; Nikolić Ristanović *et al.*, 1995; Blagojević, 1994; Milić A., 1994. itd.)¹⁹. Međutim, naša studija

muža), zatim, problemima nerešenog stambenog pitanja, otežanog školovanja dece, izdataka za odrastanje, svakodnevnog života cele porodice, nastavka započetih putanja u fakultetskom obrazovanju, prekidanja sa drugim planovima za podizanje ili unapređenje kvaliteta života porodične grupe itd.

- 18 Studija M. Hughson (2015) pod nazivom „Mnogo odgovornosti, premalo podrške: Sami roditelji na Zapadnom Balkanu“ realizovana je kao kvalitativna studija na uzorku od 35 polustrukturisanih intervjua u tri države (Bosna i Hercegovina 10, Crna Gora 15, Srbija 10), uz analizu institucionalnog okruženja u tri zemlje (*country report*). Sociološka studija Tomanović, Ljubičić i Stanojević (2014) „Jednoroditeljske porodice u Srbiji“ realizovana je kao kvantitativno istraživanje na osnovu ankete na uzorku od 855 porodica sa jednim roditeljem, od čega je bilo: razvedenih (328), obudovelih (255) i nevenčanih majki (272), pod uslovom da imaju maloletno dete. Jednoroditeljskim porodicama se u svojim istraživanjima bavila i A. Milić u studiji iz 2004. godine i u drugim radovima sa feminističkom potkom (recimo „Žene, porodica, politika“, 1994)
- 19 Ovde pre svega mislimo na četiri studije na koje referišemo u analizi podataka i ovoj knjizi: Ristanović V. *et al.* (1996), *Žene Krajine, rat, egzodus i izbeglištvo*, Beo-

je, prvo, u celini posvećena isključivo udovicama, i onima u miru i onima iz rata, odnosno njihovim jednoroditeljskim porodicama, iz vizure samih žena, prateći tri perioda: pre kritičnog događaja smrti, neposredno nakon njega i procese prelaza u novu životnu fazu, restrukturacije i adaptacije. Drugo, naša je studija proizašla iz drugačijeg teorijsko-metodološkog pristupa istraživanom fenomenu, odnosno iz primene utemeljene teorije i uporedne analize različitih životnih priča. Pre nego što se posvetimo prikazu metodologije i interpretaciji rezultata našeg istraživanja, ukratko ćemo predstaviti sociodemografsku analizu udovištva u Srbiji danas.

grad: IKSI; Ristanović V. *et al.* (1995), *Žene, nasilje i rat*, Beograd: IKSI; Blagojević M. (1994), „War and Everyday Life: Deconstruction of Self/Sacrifice“, *Sociologija*, 1, i Milić A. (1994), *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije.

Sociodemografski profil udovica u Srbiji danas

Prema podacima poslednjeg popisa stanovništva Srbije iz 2011. godine, udeo obudovelih iznosi visokih 11,7%, dok je recimo 1981. godine iznosio 8,5%²⁰. Po nivou obudovelosti, Srbija se nalazi u samom evropskom vrhu.²¹ U odnosu na popis 1981, u popisu 2011. godine registrovan je porast broja obudovelih za 200.000 lica ili 37,5% (Penev i Stanković, 2018), što je posledica intenzivnog starenja stanovništva i s tim povezanog mortaliteta lica u braku. Osim toga, na porast udovištva uticao je i veliki priliv izbeglica/udovica u zemlju tokom prve polovine devedesetih, kao posledica ratova na prostorima Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Povećanje broja obudovelih duguje se i sve manjem broju (ponovo) sklopljenih brakova među tom populacijom ili manjoj privlačnosti braka, mada ne nužno i kohabitacija odnosno alernativnih partnerstava nakon smrti partnera, posebno kod muškaraca (Penev i Stanković, 2018; Bobić, 2003).

Tokom godina, broj muškaraca udovaca raste, ali daleko sporije od broja žena udovica. U međupopisnom periodu 1981–2011. broj muškaraca udovaca je povećan za 41.000 lica, a žena za čak 154.000.

Specifične stope obudovelosti po starosti veoma su niske među mladim i mlađim sredovečnim stanovništvom, sa intervalom od 0,0% u

20 Zbog ograničenog prostora, prinuđene smo da damo samo neke od podataka u tekstu, umesto detaljnijih tabelarnih podataka bračne strukture, promena u strukturama u porodici i domaćinstava i trendova u kretanju obudovelosti.

21 U celoj monografiji se misli na Srbiju (bez Kosova i Metohije), odnosno na teritoriju za koju postoje uporedivi statistički podaci.

uzrastu 15–19 do 2,3% u grupi 40–44 godine, zatim, ubrzano rastu kod starijih od 45 godina, da bi u starosti 50–54 iznosile oko 10%, a u grupi 60–64 godine preko 15% itd. Rastući, tzv. unimodalni tip starosnog modela obudovelosti stanovništva Srbije (porast obudovelosti sa starošću) karakteristika je oba pola/roda, s tim što je nivo obudovelosti žena višestruko veći u svim starosnim grupama. Najveće razlike po polu su u sredovećnim generacijama (20–59), a posebno su naglašene u grupi mlađih sredovećnih (20–39), gde su stope obudovelosti čak 6–7 puta veće kod žena nego kod muškaraca. Ipak, to su generacije u kojima je ukupan nivo obudovelosti nizak (oko 1%). Sa porastom starosti, posle 40 godina, ukupan nivo obudovelosti raste, ali se polne/rodne razlike smanjuju (Penev i Stanković, 2018). U Srbiji su četiri petine obudovelih starije od 60 godina, dok je obudovelost čak tri do četiri puta veća kod žena. Udovica ima više nego udovaca u svim petogodišnjim grupama (15 – 75+), dok je stopa obudovelih muškaraca najviša u Evropi (Penev, Stanković, 2018: 83, 89).

Kad je reč o obrazovanju, najviše je obudovelog stanovništva među najmanje obrazovanim (lica bez osnovne škole), a najmanje među visokoobrazovanim. To važi za oba pola i za sve starosne grupe, počev od uzrasta 40–44 pa do preko 70–74 godine (up. Penev i Stanković, 2018). Taj se podatak objašnjava razlikom u bračnom ponašanju prema obrazovanju (godine stupanja u brak, razlike u starosti partnera, razvod) i razlikama u smrtnosti po obrazovanju. Višu opštu i specifičnu smrtnost imaju lica sa nižim obrazovanjem nego oni sa višim obrazovanjem, što je posledica razlika u životnom standardu i modelima ponašanja (Penev i Stanković, 2018). Tako, obrazovanje i socioekonomski položaj, kao i brak (za muškarce, ne i za žene) imaju zaštitno delovanje u odnosu na rizik smrti.

Na te ćemo se podatke osvrnuti nešto kasnije u tekstu kad bismo analizirali intervju udovica, razvrstanih u tri starosne kategorije i tri obrazovna nivoa. Ovde ćemo samo istaći nalaz da je reč o fenomenu izražene feminizacije. Ako su udovice u svim generacijama, a posebno u starijem dobu, pretežno žene, a manje muškarci, onda postaje jasniji demografski uslov njihove socijalne marginalizacije u društvenom kontekstu dominantnog patrijarhata i prekarijata na evropskoj poluperiferiji kakva je Srbija (Ćeriman, Fiket, Rasz, eds., 2018).

Pre nego što se posvetimo analizi iskustvene evidencije, u daljem toku izlaganja predstavićemo metod utemeljene teorije koji je poslužio za uokviravanje problema i na osnovu koga je sačinjen plan analize narativa (empirijske evidencije).

O metodu utemeljene teorije

Metod utemeljene teorije (Glaser i Strauss, 1967) odnosi se na osoben tip kvalitativnog pristupa istraživanju, kojim se istovremeno prikupljaju i analiziraju empirijski podaci. „U osnovi, metodi utemeljene teorije su skup fleksibilnih analitičkih uputstava koji istraživaču omogućavaju da usmerava proces prikupljanja podataka i da gradi induktivne teorije srednjeg obima, preko sukcesivne analize podataka na različitim nivoima i razvijanjem pojmova“ (Charmaz, 2005: 507). Prednosti tog metoda istovremenog prikupljanja, analize i tumačenja terenskih podataka su u tome što istraživač izgrađuje apstraktne koncepte i tumači empirijsku realnost u toku samoga istraživanja, a ne nužno *post festum*. Koncepti koji se na taj način grade ne odnose se samo na sintezu i apstrakciju realnosti već oni otkrivaju *procesualnost* pojava i događaja, prelaz iz jednog životnog perioda u drugi, iz jednog socijalnog statusa u drugi itd. Sukcesivnost podrazumeva da svaka etapa ili nivo analize priprema i oprema istraživača uvidima i pojmovnim aparatom koji mu olakšavaju prelazak na novi, viši nivo istraživanja i interpretacije. Konceptualne kategorije su apstraktni pojmovi nastali na osnovu uočavanja, provere i prerade značenja, akcija i ličnih svetova subjekata istraživanja/aktera.

U 21. veku utemeljena teorija nalazi svoje značajno polje primene na fenomenima *društvene pravde* (Charmaz, 2005), a da bi to ostvarila, bio je nužan pomak od pozitivizma njenih tvoraca ka socijalnom konstruktivizmu, odnosno povratak korenima tog metoda u Čikaškoj školi. Konstruktivistička obrada izvorne zasnovane teorije odnosi se na istraživačevu

interpretaciju spoljašnjeg sveta, umesto njegovog opisa i tumačenja. Istraživač na svoj, subjektivan način tumači empirijsku realnost, umesto da o njoj „objektivno“ izveštava. Time se ukazuje na drugačije odnose subjekta i objekta istraživanja, na drugačiju prirodu prikupljenih podataka i predstave samih aktera istraživanja. Upravo na isticanju tog socijalno relacionog, interaktivnog, interpretativnog, umesto pozitivističkog pristupa utemeljene teorije u 21. veku, Charmaz vidi zasnovanu teoriju kao tipično socijalnokonstruktivistički metod, koji pogoduje proučavanju socijalne pravde. Takvo jedno polje je i proučavanje životnih iskustava, socijalnih prelaza i socijalne biografije udovica, što je predmet našeg istraživanja i interpretacije.

Socijalnokonstruktivistički pristup je refleksivno promišljanje života aktera, s tim što se sam istraživač povezuje sa ispitanicima, odnosno svaki istraživač gradi svoje interpretativne šeme, tako da drugi nezavisni istraživač ne može da ponovi istraživanje, odnosno njegovi uvidi će verovatno biti drugačiji od prethodnika. Svako ko interpretira podatke gradi svoje analitičko-sintetičke šeme, zasnovane na ličnom, doživljenom, na prethodnom iskustvu, na svojoj biografiji, na svojim naročitim interesovanjima, na socijalnom kontekstu, na odnosima sa učesnicima istraživanja, na pređašnjim kvalitativnim istraživanjima, na načinima kreiranja empirijske evidencije i na građenju značenja (Charmaz, 2005: 509)²².

Zasnovana teorija nastaje iz aktivne „borbe sa podacima“ („*wrestling with data*“). Podaci se upoređuju tokom izgradnje teorijski zasićenog uzorka, grade se kategorije i zaokružuje se cela analiza. Prvi i osnovni zadatak je da se prikupi što raznovrsnija i bogatija empirijska građa. U toku procesa prikupljanja i sistematskog beleženja podataka istraživač počinje da naslućuje određene obrasce delanja, koji mu omogućavaju da upoređuje životne priče, koje otkrivaju kontekst na jednoj strani i osećanja i delanja aktera na drugoj strani. Sledeći korak je postavljanje teorijskih pitanja na koje podaci treba da pruže odgovor. Prema tome, iako se u primeni zasnovane teorije ne polazi od unapred postavljenog teorijskog okvira, podaci ne nastaju slučajno/nasumično već brižljivim, teorijski vođenim istraživačkim pitanjima i traganjem za odgovorima u realnosti ispitivanog fenomena.

22 Upravo su nam ti argumenti, prethodnog ličnog iskustva, i životnog i istraživačkog (sa kvalitativnom metodologijom), zatim društveni i temporalni kontekst, o kome smo pisale u predgovoru itd., dali za pravo da primenimo taj teorijsko-metodološki okvir u interpretaciji rezultata, iako nismo učestovale u prikupljanju podataka, odnosno u koncepciji samoga istraživanja ove teme.

Na polju društvene pravde u konkretnom društvenom kontekstu, zadatak je istraživača da osvetli *kada, kako, koliko/u kojoj meri, pod kojim okolnostima* postaju relevantni teorijski utemeljeni pojmovi kao što su: dominacija, hijerarhija, nejednakost/nepravda u odnosima/statusima pojedinaca, rodova, društvenih grupa, manjina, osetljivih grupa itd. Sociolozi insistiraju na pojmovima delanja (*agency*), moći, položaja, hijerarhija. Pred istraživača utemeljene teorije se postavlja pitanje kako te pojmove razumeju *sami akteri*, kako se društvene (objektivne) varijable razumeju iz perspektive subjekta i, posebno, kako se pretvaraju u delanje u konkretnim životnim okolnostima. Način na koji članovi različitih grupa razumeju/interpretiraju sebe, svoje životno doba, rod, klasu, vulnerabilnost, isključenost i dr. utiče na strategije snalaženja odnosno (ne)aktiviranje ličnih moći, resursa, socijalnih mreža, premošćujućeg i povezujućeg socijalnog kapitala itd., sa ciljem da poprave, unaprede svoj status, da napuste socijalnu marginu, osnaže sebe i svoju decu, širu zajednicu, svoju ranjivu grupu itd. U tom smislu su sve društvene nejednakosti/nepravde posredovane rasom, klasom, rodom, starošću, nemoći, fizičkom i mentalnom nesposobnošću (*disability*) zapravo socijalno konstruisane, sa fluidnim i promenljivim značenjima, koja se stalno ponovo kreiraju i re-kreiraju (Prus, 1996, prema Charmaz, 2005; Bobić, 2019; Bobić i Stanojević, 2014).

Koncepti utemeljene teorije

Primena utemeljene teorije na domen društvene pravde usmerava prikupljanje i interpretaciju podataka na sledeće bitne pojmove: (ne) jednakosti, društvenih položaja, legitimnosti, hijerarhije, individualnih i kolektivnih prava i odgovornosti (*ibidem*). „To označava razmišljanje o ljudskosti i stvaranju dobrih društava i boljeg sveta... To znači istraživanje napetosti između saučestvovanja i svesnosti, *izbora i prisile, ravnodušnosti i saosećanja, uključivanja i isključivanja, siromaštva i povlastica, i prepreka i šansi*“ (podv. aut., *ibidem*: 510).

Sledeća tri relevantna koncepta u istraživanju društvene (ne)pravde, koja su ujedno i ključna pitanja koja rukovode primenom utemeljene teorije, jesu: *resursi, hijerarhije, prakse/politike*. *Resursi*, koji obuhvataju: materijalne/ekonomske, socijalne, lične, bilo da su sadašnji, prošli, budućí, nedostajući, nedovoljni itd., određuju *delanja*, interakcije aktera i grupa i *ishode* delanja. Kao što ćemo videti iz analize prukupljenih narativa udovica, za delanje su od posebnog značaja sledeći resursi (Charmaz, 2005:

513): informacije, osećanje ispitanika/aktera da kontroliše ili ne kontroliše situaciju²³, pristup društvenim mrežama (podrške), sposobnost aktivnog uticaja na rezultate delanja. Videćemo da udovicama, odnosno prethodno udatim suprugama, tokom života nisu na raspolaganju stalno isti resursi niti su im potrebe iste pre i posle događaja smrti partnera i prelaza u novi status i životnu fazu, što je povezano sa njihovim rodom, obrazovanjem, socijalnim i bračno-porodičnim statusom, veličinom porodice i njenim sastavom, prisustvom mlađe ili odrasle dece, zatim bolesnih osoba, migrantskom istorijom itd. I opet, nije značajno sagledati objektivnu količinu resursa kojima ispitanice raspolažu već je važno rasvetliti kakvo im one značenje pridaju, kako ih smeštaju u svoj subjektivni svet potreba, planova, životnog toka, svakodnevnih praksi, planirane budućnosti, njih samih i njihovih bližnjih, dece, roditelja itd. To konkretno znači da udovica koja je prispela u Srbiju sa prostora bivše Jugoslavije, sa svoje troje dece i još četiri člana šire porodice, dakle u zajednici od osam osoba, ne mora da se oseća izgubljeno i devastirano, i pored ogromnih pritisaka da nahrani i obezbedi brojnu čeljad, u stambenom, materijalnom, psihološkom, socijalnom i drugom smislu, da im pomogne u lečenju itd.

Kod udovica će biti upadljiv jedan dosta očigledan *obrazac*: manje ili više iznenadni događaj smrti muža, suočavanje sa gubitkom, proces tužovanja, pojačano identifikovanje sa ulogom majke, žrtvovanje za decu i bližnje, postepena, fazna, adaptacija na novi status i traganje za socijalnim mrežama podrške, rekonstrukcija života, refleksivno promišljanje i svođenje bilansa pretrpljenih gubitaka, redefinisane budućnosti.

Drugi pojam - istraživačko pitanje jesu *socijalne hijerarhije*. Svaka socijalna grupa teži da uspostavi strukturu moći/upravljanja, koja proizlazi iz nejednakosti položaja, povezanog sa obimom moći i, samim tim, nejednakim manevarskim prostorom za delanje (*agency*). U društvu se obično prepliću različite socijalne hijerarhije po osnovu roda, starosti, nacije, rase, klase, socijalnog statusa, što proizvodi nejednak uticaj pojedinca na donošenje bitnih odluka i upravljanje svojom refleksivnom biografijom. Postavlja se pitanje kako hijerarhije utiču na društveno i individualno delanje manjinskih slojeva i grupa, u našem slučaju udovica. U kojoj meri

23 Novonastala situacija u svetu u vezi sa pandemijom izazvanom virusom Covid-19, kada je nastupio prekid svih društvenih i privrednih aktivnosti, socijalna/fizička izolacija globalnog stanovništva, zatvaranje granica, uvođenje karantina, kolaps brojnih zdravstvenih sistema, pokazuje, na brutalan način, koliko je cela naša civilizacija vulnerabilna, kako su zapravo pojmovi 'kontrole' nad spoljašnjim svetom, uključujući tu i prirodu i naše živote, u stvari, samo puki prividi ili kako bi pesnik rekao - *himere*. To opet naglašava važnost razumevanja konteksta ne samo ispitanika nego i samih istraživača/interpretatora.

ograničavaju, a u kojoj meri osnažuju/emancipuju pojedinca, zavisno od resursa kojim raspolaže, podrške na koju može da računa, društvenih mreža, ali i lične definicije situacije i stepena proaktivizma („*locus controlli*“), (Bobić, 2003). Iz životnih priča udovica možemo da saznamo o implicitnim prednostima viših (srednjih) društvenih slojeva i o skrivenim tegobama sa kojima se suočavaju žene i njihova deca iz nižih društvenih slojeva (Charmaz, 2005: 519). Razvijanje tog kritičkog odnosa prema sebi je, smatraju autori, pretpostavka življenja u demokratskom društvu, to jest uslov participativnosti, a mera u kojoj pojedinci i grupe uspostavljaju samokontrolu nad svojim životima biće i mera doživljaja sebe kao punopravnih i osnaženih članova društvene zajednice (*ibidem*: 521).

Treće konceptualno i istraživačko pitanje jesu *društvene politike i prakse* i kako se one reflektuju na život individue i šire društvene grupe. Kako društvene prakse (podrška i pomoć ugroženima, ženi i deci itd.) utiču na aktere, kakvo im značenje pridaju subjekti/objekti istraživanja i kakve akcije/delanja sprovode u odnosu na lični doživljaj/interpretaciju spoljašnjih ili objektivnih okolnosti. Da li im se suprotstavljaju i na koje načine? Da li su uspešni u konfliktu sa sredinom, društvenom, institucionalnom, kako se to povratno odražava na njihov subjektivni svet značenja i delanja, odnosno preusmeravanje delanja?

Sintetski pristup, interdisciplinarni, transdisciplinarni i intersekcionalni²⁴, koji povezuje i resurse i hijerarhije i politike, odnosno teoriju i metod, jeste rodni, u našem slučaju *feministički*. Konceptualizacija i kontekstualizacija problema udovica, kao i samih roditelja na Balkanu (Hughson, 2015) ne mogu se zaokružiti bez „urodnjavanja“, odnosno rodno senzibilisanog pristupa istraživanju, analizi i interpretaciji. Prvo, zato što je reč o ženama, a svako istraživanje ZA žene je istraživanje O ženama, u njihovim konkretnim situacijama, posebno kada je reč o malo poznatim dimenzijama ženskog života, koje valja minuciozno istraživati, a ne samo opisivati (Olesen, 2005). Drugo, u kontekstu patrijarhalizma, odnosno snažnih, čak i ojačanih patrijarhalnih rodni režima na evropskoj poluperiferiji u zemljama u tranziciji, u našem slučaju u Srbiji (repatrijarhalizacija, retraditionalizacija, refamilijarizacija)²⁵, (Hughson, 2015), koji definišu žensku ulogu esencijalistički ili naturalistički, pretežno je svodeći na privatnost, odnosno na ro-

24 Marina Hughson smatra da se samostalno roditeljstvo može smestiti između sociologije porodice, socijalne demografije, socijalne politike i ekonomije, rodni studija i rodni javni politika (Hughson, 2015: 13). Smatramo da se to može primeniti i na proučavanje udovica, našeg predmeta, koji je takođe veoma kompleksan.

25 Konzervativizam u odnosu na rod raste ili se „povampiruje“ početkom 21. veka, i na Istoku i na Zapadu. Zato rod ne treba uzeti kao fiksiranu stvar ili varijablu u istraživanjima jer se on stalno iznova konstituše i rekonstituše (Olesen, 2005).

diteljstvo ili materinstvo. Treće, rodni pristup otkriva normalizaciju „žen-skog žrtvovanja“ u zemljama u tranziciji, što se smatra posve prirodnim, čime se negiraju potreba i neophodnost šire društvene, institucionalne podrške, javnih politika namenjenih ženama, udovicama, samim roditeljima, odnosno samim majkama. To je stoga što i jedne i druge, i udovice, kao i same majke, dominantno određuje domaći, neplaćeni rad, „briga“, odnosno „staranje“, koji nemaju tržišnu vrednost, te kao takvi nisu socijalno priznati i valorizovani, ali su zato nezamenljivi i potpuno personalizovani. Žrtvujući se za svoje najbliže, žene obavljaju ulogu koja se od njih očekuje, a ona je po sebi i nagrađujuća (Hughson, 2015), te je spoljašnja gratifikacija i pomoć/podrška u takvom poretku stvari potpuno izlišna. Kao i sami roditelji (majke), tako su i udovice socijalno konstruisane kao nevidljive i nebitne. To je još bolnije kada se istražuju tzv. ratne udovice, čije je muževе država mobilisala, iskoristila u ratu, upotrebila za neke više društvene ciljeve, a onda ih, nakon njihove pogibije/nestanka, otpisala, zaboravila, a njihove žene i decu gurnula na društvenu marginu, prepustila samima sebi, da se snalaze kako znaju i umeju²⁶.

Društvena marginalizovanost i vulnerabilnost udovica i kao grupe i pojedinačno kao svake posebne žene rezultati su delovanja „urodjenе društvene matrice“ (Hughson, 2015: 14). Rodni režimi ili matrice u državama u tranziciji ili na poluperiferiji (up. Blagojević, 2012, 2014; Blagojević Hjuson, 2013; Hughson, 2015) ne samo da su naglašeno patrijarhalni već je urušavanjem socijalno protektivnog sistema iz socijalizma pojačana podela na mušku, javnu, i žensku, privatnu sferu ili kulturu naspram prirode. U uslovima sužavanja finansiranja javnih servisa namenjenih ženama, majkama, roditeljima, deci, osobama sa posebnim potrebama itd., ženski resursi se pojačano troše jer država, ekonomija, kultura, društveni servisi, zakonodavstvo, institucije, politike, reformišu, to jest ukidaju sve „nepotrebne“ budžetske linije namenjene osnaživanju i podršci, prebacujući sav teret brige/vaspitanja/nege na porodicu (čitaj: ženu) u težnji da se integrišu u svetski kapitalistički sistem, neoliberalnog tipa, po ugledu na države razvijenog sveta ili kapitalističkog centra (Hughson, 2015)²⁷.

26 Jedan od najflagrantnijih vidova odbacivanja je sama činjenica da su udovice same morale da tragaju za telima svojih stradalih muževa, odnosno za istinom o njihovom nestanku, pogibiji, koristeći lične veze, društvene mreže, poznanstva itd. To je trajalo godinama, nekad i duže od decenije, i pored brojnih organizacija i koordinacionih tela koji su imali mandat države da se bave istraživanjem tih slučajeva. Zapravo, najveću pomoć su im pružile NVO, poput „Veritasa“ na čelu sa Savom Štrpcem, odnosno Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica na Kosovu i Metohiji, o čemu će biti više reči u analizi rezultata.

27 Možda je najubedljiviji primer Gorane (50, VSS, zaposlena, postala udovica sa 42), bibliotekarke na jednom fakultetu Univerziteta u Beogradu, čiji je muž preminuo od

Analiza podataka zasnovane/utemeljene teorije

Zasnovana ili utemeljena teorija je kvalitativni pristup putem koga se životne priče konstantno međusobno upoređuju da bi se došlo do različitih značenja, *obrazaca* delanja, a rezultati se interpretiraju postepeno, u fazama kroz koje prolazi terenski rad, tako da se analiza i interpretacija kreću napred-nazad, kroz tumačenje/razumevanje podataka, proveravanje postojećih teorija, gradnju novih teorija i nazad u podatke (Ćeriman, 2019).

Dakle, prvi korak u primeni tog pristupa je traženje odgovora na pitanja: Šta se dešava? Šta akteri čine? Koja je *tačka preokreta* u njihovom životu? Drugi korak je upoređivanje različitih priča i sagledavanje različitosti, što se obezbeđuje teorijskom zasićenošću pojma, stvaranjem dovoljno razvijenog uzorka koji pokriva raznolikost ispoljavanja pojave (Bogdanović, 1993). Isti životni događaji, smrt supruga, u našem slučaju, mogu da podstaknu sasvim različite doživljaje, reakcije, načine prevazilaženja bola, patnje, puteve suočavanja sa novom realnošću, odluke kako nastaviti život i, najzad, sasvim različite konačne ishode (adaptacije na socijalni stres izazvan smrću i rekonstitucija života u novim okolnostima). Uzmi-mo samo jednu ključnu dimenziju: migraciono iskustvo. Ratne udovice, koje su pristizale u Srbiju tokom devedesetih sa prostora Hrvatske i Bosne i Hercegovine kao izbeglice, odnosno nakon dvehiljaditih sa Kosova i Metohije kao interno raseljena lica, čiji su muževi/partneri poginuli/nestali, imaju na raspolaganju sasvim drugačije resurse, mreže podrške, ograničenja i prepreke koje treba savladati, i na ličnom i na institucionalnom i političkopraktičnom planu. Te, kako smo ih nazvali, „ratne“ udovice suočavaju se sa mnogobrojnim izazovima: obezbediti krov nad glavom, podmiriti osnovne materijalne i egzistencijalne potrebe porodici u novim okolnostima i bez podrške partnera, pronaći nove izvore prihoda, obezbediti penziju koju će primati deca poginulog/nestalog supruga, pronaći dodatni posao, zaštititi decu koja su ostala bez oca i stigla u novu, ne uvek prijateljsku sredinu, često u kolektivni centar, omogućiti deci da nastave

posledica multiple skleroze, od koje se lečio 10 godina. Suprug se razboleo u vreme kada je ona rodila ćerku, bili su bez stana, živeli su samo sa njenom platom. Gorana je brinula o bolesnom suprugu i tek rođenoj ćerki, potpuno sama. „Ali, ovaj, nije da sam postala neki filozof, ali, kako da ti kažem, svakako da bi, sada je vreme kad bih ja morala da imam rehabilitaciju i lečenja, banje, opuštanja, zimovanja, letovanja, ne mogu ništa od svega toga sebi da priuštim, a sigurna sam da sam bar kod zdravstvenog i socijalnog to zaslužila zato što sam upravo te organe i institucije, kako da kažem, štiti-la od tako teškog bolesnika kao što je bio moj muž, jer njega je država trebala da leči.“

sa školovanjem, zatim se izboriti sa sopstvenim depresivnim stanjima, somatskim bolestima, a vrlo često i nastaviti potragu za istinom o nestanku muža, za njegovim telom, preneti posmrtno ostatke u Srbiju, organizovati sahranu i sl.

Sasvim je drugačija situacija civilnih ili „mirnodopskih“ udovica, čiji su muževi/partneri preminuli, iznenada ili nakon duže ili kraće bolesti, koje se nisu selile²⁸, koje su imale relativno stabilnu životnu situaciju pre smrtnog događaja, posebno ako je taj događaj bio očekivan (prethodna bolest, hronična stanja, zdravstvene tegobe itd.). Njihove su mreže podrške obično veće, socijalna zaštita i pomoć se ostvaruju brže (porodična penzija, stipendije za decu itd.), deca nisu izmeštena iz sredine, škole, vršnjačke grupe, imaju krov nad glavom, posao/prihode itd.

U kontekstu analize društvene nepravde koju iskušavaju marginalizovani slojevi, u našem slučaju udovice, istraživačka pažnja se usmerava na jednu važnu temu, a to je proces *patnje*. Patnja je mnogo više od fizičkog, emocionalnog, duševnog bola. Patnja je deo moralne i društvene stigme koju osećaju pojedinac i njegova društvena grupa. Patnja određuje situaciju i *self* u kontekstu društvene nejednakosti. Pate individue i grupe koje su socijalno isključene, a osećanjem i doživljajem patnje potvrđuju/reprodukuju svoju socijalnu izolaciju, svoj nepovoljan položaj, sve dok ne preduzmu akcije da se iz njega izvuku. Ne samo da je patnja povezana sa doživljajem socijalne i moralne stigme već je ona izraz – smanjene ili izgubljene autonomije, gubitka kontrole nad sudbinom i svakodnevnim životom. Sa porastom patnje uvećavaju se društvene i individualne nejednakosti, podstiče se raspad socijalnih veza, a samim tim se još više ugrožava društveni položaj, pojačavaju marginalizovanost, siromaštvo, isključenost onih koji pate. U primeni zasnovane teorije to znači da istraživač mora da uzme u obzir intersekciju socijalnog statusa ispitanika/ispitanice sa institucionalnim okvirom i strukturalnim kontekstom jer se na taj način pojačavaju nejednakosti/nepravda. Na individualnom planu, društvene nejednakosti ili količina nepravde koju ispitanik doživljava zavisi, sasvim očigledno, od obima i vrste ličnih resursa kojima raspolaže i sposobnosti pasivnog ili aktivnog otpora odnosno traganja/nalaženja rešenja da napusti situaciju patnje (up. Charmaz, 2005; Jarić, 2014).

28 Imale smo, međutim, primer Ljubinke (54, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina), civilne udovice, koja se sa dvoje dece preselila iz Crne Gore u Beograd, ali je to bila njena voljna odluka, motivisana željom da se distancira od sredine, posebno od muževljeve familije, brata i drugih srodnika, koji su je optuživali za smrt muža i odbacili posle njegove smrti.

Postoji još jedna značajna tema/dimenzija u analizi diskursa, odnosno u istraživanju i interpretaciji podataka zasnovane teorije – *akcija vs. ponašanje*. Ponašanje se povezuje sa navikama, dnevnim rutinama, kao što su uobičajena mišljenja, osećanja, delanja. Ponašanje je pasivno reagovanje u svakodnevnom životu, koje može ali ne mora da bude reflektivno (recimo, repetitivni poslovi koje obavljamo – održavanje lične higijene, odlazak na posao, povratak kući, nabavka hrane, kuvanje, odlazak kod lekara, nadzor nad dečjom igrom u parku itd.). Većina tih ponašanja obavlja se spontano, bez mnogo razmišljanja, sve dok se ne dogodi nešto iznenadno, što aktera izbaci iz kolotečine, prekine svakodnevnu rutinu i prouzrokuje manju ili veću promenu. Rutine su povezane sa navikama i omogućavaju pojedincima/ispitanicima da uspostave ravnotežu i ponovnu kontrolu nad svojim životom u uslovima teških emotivnih stanja (žalosti, tuge, bolesti itd.). Akcija, kao i strategija, predstavlja svesnije ponašanje, delovanje koje nastaje na osnovu akterove prethodne analize situacije, (ne)prihvatanja, (ne)mirenja sa širim kontekstom (porodičnim, lokalnim, globalnim), (Jarić, 2014). Delanje je povezano sa postavljanjem većih i manjih ciljeva u pravcu promene i emancipacije, za planiranje faza ili koraka u njihovoj realizaciji, aktivnosti ka ostvarenju ciljeva, uz upotrebu ličnih resursa, socijalnih mreža (formalne i neformalne, porodične, institucionalne podrške) itd. Sve to nas vodi ka ispitivanju delanja (Ko? Kako? Kada? Zašto?) u određenom socijalnom kontekstu (Kom?). „Dvostruko usmerenje na akciju i kontekst omogućava istraživačima socijalne pravde da detaljnije objasne ponašanja. *Šta ljudi misle, osećaju i rade, mora biti proučavano unutar određenog društvenog konteksta, koji sami ljudi, sa svoje strane konstruišu, putem akcije i interakcije*“ (podv. aut.), (Charmaz, 2005: 524). Socijalni kontekst u zasnovanoj teoriji otkrivamo posredstvom jezika koji ispitanici koriste, *značenja* koja pridaju situacijama i njihovih *interakcija*. Jezik kojim govore različiti društveni slojevi otkriva nejednakosti životnih situacija i ličnih značenja, a jezik utiče na usmeravanje delovanja aktera. Akcije, prethodna i sadašnja iskustva određuju značenja situacije. „Mi tumačimo šta se dešava oko nas i na taj način uobličavamo naše delanje, posebno *kada nešto prekine našu svakodnevnicu* i podstakne nas da iznova promislimo situaciju“ (podv. aut.), (Charmaz, 2005: 525). Interakcije ili odnosi sa drugima mogu da promene pogled na situaciju, da smire uzburkana osećanja, da preoblikuju namere i akcije. *Pregovaranja* su oblici delanja/akcija koji su, kako iskustvena evidencija potvrđuje, rezervisani za pojedince iz viših socijalnih položaja, osobe koje imaju *moći* i snage da se suprotstave drugima, čak i onima koji su u znanju iznad njih (na primer, pacijent lekaru koji ga leči, pružaocima usluga socijalne pomoći itd.), da

istraže i preispitaju alternative onoga što im je ponuđeno kao rešenje. Postavljajući se ravnopravno u interakciji, te osobe sa jakim *locus controlli* ne odustaju sve dok ne postignu dogovor sa važnim drugima, koji njima najviše odgovara. To podrazumeva prethodna iskustva u odnosu sa osobama istog ili višeg društvenog položaja, određen nivo samosvesnosti, partnerstva sa osobama od poverenja, podršku užeg i šireg socijalnog okruženja, visok nivo resursa (finansijskih, kulturnih, ličnih, sociopsihoških i dr.). Ispitanik/ispitanica koji ima pregovarački kapacitet zapravo poseduje dovoljno moći da definiše zajedničku situaciju koja uključuje i njih i druge, da ravnopravno učestvuje u donošenju odluka koje se tiču njegovog/njenog života, sadašnjeg i budućeg.

Utemeljena teorija u interpretaciji udovica

Predmet utemeljene teorije u tumačenju rezultata istraživanja sprovedenog 2012/2013. godine u Beogradu bila je *procesualnost prelaza u udovištvo i jednoroditeljske porodice* iz perspektive žena. Društvene nejednakosti smo interpretirale na osnovu starosti, obrazovanja i socijalnog statusa, koji su kontrolisani prikupljanjem podataka o tri grupe udovica, po starosti: 18–29 godina, 30–39 godina i 40–55 godina, i obrazovanju: osnovno, srednje, više i visoko (tabela 1).

Tabela 1. Uzorak udovica

OBRAZOVANJE	STAROST u trenutku kada su ispitanice postale udovice			Ukupno
	18–29	30–39	40–55	
Osnovno	3	4	4	11
Srednje	4	4	3	11
Više i visoko	1	2	5	8
Ukupno	8	10	12	30

Izvor: Obrada istraživanja 2012/2013.

Materijalni položaj kao elemenat socijalnog statusa utvrđivale smo na osnovu samoocene žena (loš, osrednji i dobar), u skladu sa pomenutim principom utemeljene teorije da se lični resursi ne ispituju putem objektivnih pokazatelja ili kao spoljašnje datosti (starost, rod, obrazovanje, zanimanje, količina materijalnog bogatstva, uticaja, moći itd.) već kroz prizmu samih ispitanica, onako kako ih one ocenjuju, analizom jezika,

diskursa. U sprovedenom istraživanju, od udovica se očekivalo, dakle, da same procene svoj sadašnji, aktuelni, ali i prethodni materijalni status, dok su bile u braku. Prikupljeni su i podaci o obrazovanju, zanimanju, radnom statusu i izvorima prihoda sadašnjeg porodičnog domaćinstva (jednoroditeljskog ili proširenog, složenog). Ispitali smo i socijalno poreklo udovica, pitanjem o obrazovanju majke i oca²⁹. Interesovalo nas je i koliko imaju dece, sa koliko godina su rađale, koliko su deca bila stara kad su ostala bez oca. Istraživan je odnos udovica prema religiji, u kontekstu tradicionalizma, ali i traganja za osloncem u periodu lične i porodične krize.

Samoocene su nam bile važne ne samo kao izrazi ličnog, materijalnog, socijalnog i kulturnog kapitala udovica, već smo i iz njihovog kritičkog osvrta na sadašnji i pređašnji životni tok želele da sagledamo delanja koja su preduzimale (ili nisu preduzimale) sa ciljem (manje ili više aktivne) borbe da izađu iz lične, porodične krize.

Intervjui su pretežno obavljani u prirodnom okruženju samih ispitanica, u njihovom stanu ili kući, bez prisustva drugih lica, u što opuštenijoj atmosferi³⁰. Razgovori su snimani diktafonom, transkribovani i sačuvani kao pisani ili word dokumenti, koji su kasnije analizirani/interpretirani. Tako je kreirana iskustvena evidencija na preko 500 strana teksta. Iz transkripata, koji su dopunjavani beleškama sa terena i opservacijama istraživačica, vidi se da su intervjui ponekad bili mučni, ispunjeni emocijama, plačom, prekidani i nastavljeni, ali je saradnja sa udovicama u celini ocenjena kao iskrena, otvorena i uspešna, što je i očekivano s obzirom na način formiranja uzorka (namerni).

Uzorak je formiran putem ličnih kontakata, odnosno kao „grudva snega“ („snow ball“), a obuhvatio je 30 udovica (tabela 1), i to 15 tzv. mirnodopskih i 15 ratnih, čiji su muževi poginuli tokom ratova devedesetih godina u Hrvatskoj, odnosno na Kosovu 1999. godine. Sve su ispitanice locirane u Beogradu, uključujući i šire područje, recimo, Obrenovca itd.

Društvene nejednakosti – kratka analiza uzorka

Sasvim očekivano, u skladu sa trendom iz opšte populacije, u našem je uzorku najviše udovica zabeleženo u najstarijoj grupi (40–55) – 12, zatim u srednjoj (30–39) – 10, a najmanje u najmlađoj – 8. Na nivou celoga uzorka, najmanje je udovica sa najvišim obrazovanjem (8), a podjednak

29 Taj podatak nam je omogućio da protumačimo tradicionalizam u prihvatanju normi koje opredeljuju izgled i ponašanje udovica.

30 U nekoliko slučajeva to je bilo u kaficu, u prostorijama Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i u jednom slučaju na radnom mestu ispitanice.

broj sa osnovnim i srednjim, po 11, opet sasvim u skladu sa prevalencijom udovica sa nižim nivoima obrazovanja u opštoj populaciji.

Od ukupnog broja ispitanih ratnih udovica, od njih 15, nešto manje od polovine, to jest šest bilo je sa najnižim obrazovanjem, šest sa srednjim i tri sa visokim. Što se starosti u momentu smrti/nestanka supruga tiče, ratne udovice su raspoređene na sledeći način: osam je bilo starosti 18–29, sedam starosti 30–39 i jedna u grupi 40–55³¹.

Obrazovna struktura tzv. civilnih udovica je nešto povoljnija, sa po pet žena u sve tri kategorije obrazovanja, odnosno komparativno više najobrazovanijih u odnosu na ratne, na račun nešto manjeg učešća srednjeg i osnovnog obrazovanja.

Prosečna starost u trenutku obudovljenja mirnodopskih udovica je 43,5 godina, a ratnih 31,6. To znači da su ratne udovice u proseku bile 12 godina mlađe, što je verovatno povezano sa ranijim godinama sklapanja braka i naglašenijom univerzalnošću braka iz područja odakle su emigrirale (Knin i okolina, Slavonija, Kosovo i Metohija itd.). Mirnodopske udovice dolaze iz glavnog grada u kome je izraženo kasnije sklapanje braka, odnosno njegovo odlaganje u starije godine. Viši nivo obrazovanja, odnosno komparativno duže školovanje (do najviših nivoa) takođe je povezano sa odlaganjem formiranja porodica, odnosno tzv. procesima starenja nupcijaliteta i fertiliteta (up. Bobić, 2003, 2007. i dr.).

U pogledu porodičnog sastava, među mirnodopskim udovicama dominiraju jednoroditeljske, nuklearne porodice, u dve trećine slučajeva ili u 10 od 15. Dve žene žive same, dakle u jednočlanim domaćinstvima (jedna je poljoprivrednica), a tri u proširenim odnosno složenim domaćinstvima, u kojima udovice žive sa majkom i svojim detetom ili u zajednici sa majkom, oženjenim sinom i njegovom porodicom. Ukupan broj dece u uzorku je 22 (plus dvoje pastoraka), što znači da je prosečno 1,5 biološke dece po ženi, dakle, nešto više od sadašnjeg prosečnog nivoa rađanja (stopa ukupnog fertiliteta od 1,4 dece po ženi), (Srbija, bez KiM). Pet udovica ima samo jedno dete, devet njih dvoje, a jedna troje dece (doduše samo jedno biološko, a dvoje iz suprugovog prethodnog braka, koje smatra „svojima“). Prosečna starost deteta u momentu kada je ostalo bez oca je 17,5 godina³².

31 U analizi ćemo navoditi godine starosti žena u momentu obudovljenja i u vreme izvođenja intervjua, zbog značaja dimenzije vremena koje je proteklo od događaja, što ima, videćemo, interpretativni značaj.

32 U računanju prosečne starosti za decu uzele smo u obzir 22 dece ukupno, odnosno nismo računale dvoje dece – pastoraka, koje je suprug doveo iz prethodnog braka, ali

Prema zanimanju, skoro polovina žena (mirnodopskih udovica) nije radno aktivna (šest penzionerki, jedna nezaposlena)³³, a osam obavlja razne vrste poslova, na osnovu formalnog ugovora ili bez ugovora (kono-barica, spremačica, administrativna radnica, tehničarka, trgovkinja/distributerka, slobodna umetnica, zaposlena u ustanovi kulture, individualna poljoprivrednica). Među izvorima prihoda jednoroditeljskih porodica tzv. mirnodopskih udovica navode se skoro podjednako penzije (6) i plate (5), zatim stipendije dece (oboje dece kod jedne žene), tri žene obavljaju honorarne poslove, a u jednom slučaju stiže pomoć iz inostranstva. Velika većina udovica navodi da kombinuje više vrsta prihoda, i one koje primaju porodične penzije (koju može da prima žena ili dete samo do 26 godina). Dakle, velika većina intervjuisanih udovica radi i dodatne, plaćene poslove, najčešće bez ugovora, čime pokušavaju da poprave kvalitet života, svog i svoje porodice. One koje žive u proširenim i složenim domaćinstvima imaju višestruke redovne prihode, što iz radnog odnosa, dve plate (sina i snaje), plus dve penzije (udovice i njene majke), plus honorari u jednom slučaju. U pogledu samoocene materijalnog standarda, više je žena koje ocenjuju svoj sadašnji standard kao dobar (9) nego loš (6), dok se nijedna nije opredelila za opciju 'osrednji'. Dok su bile u braku, gotovo sve, njih 14, ocenilo je da su živele dobro (ili odlično), a samo jedna navodi da je to bilo loše, što jasno ukazuje ne samo na materijalnu deprivaciju koja nastaje sa porodičnom tranzicijom, koja se kod njih poklapa i sa opštom društvenom, dugotrajnom društvenom postsocijalističkom transformacijom.

Moguće je da je življenje u zemlji sa brojnim promenama uslovljenim postsocijalističkom transformacijom i normalizovanje pada životnog standarda („iz ove se kože ne može“) smanjilo kriterijume za samoprocenu materijalnog položaja i umesto svrstavanja u kategoriju „osrednji“ podiglo na „dobar“.³⁴ Vreme provedeno sa suprugom u „potpunoj porodici“, iz sadašnje perspektive jednoroditeljske, deluje daleko stabilnije i bogatije (pa i

smo uzeli u obzir jedno njihovo zajedničko dete.

33 Prema jednom skorijem istraživanju u Srbiji (Milošević Đorđević *et al.*, 2014) na uzorku od 916 ispitanika, utvrđeno je da je svaka druga jednoroditeljska porodica materijalno deprivirana, što je nepovoljnije u odnosu na opštu populaciju. Takođe, visoka je stopa neformalne ili prekarne zaposlenosti (30%), primanja domaćinstva, po njegovom članu, niža su od proseka za celu populaciju (15.835,00 RSD). Sami roditelji se uglavnom oslanjaju na mrežu neformalne podrške, a pre svih svojih roditelja. Najznačajniji istaknuti problemi su – materijalni, nedostatak institucionalne podrške, kao i posla i vremena. Među obudovelima samo 19% njih može da priušti sve što želi sebi i članovima porodice.

34 U drugom istraživanju (Milošević Đorđević *et al.*, 2014) potvrđeno je da su sami roditelji, iako su u većem procentu materijalno deprivirani, optimističniji u proceni materijalne situacije u odnosu na opštu populaciju.

materijalno) te je možda i zato prethodni materijalni status procenjen kao „odličan“. Takođe, udovice koje su prošle dug put različitih teških i stresnih iskustava, od gubitka preko dezorganizacije i postepenog prilagođavanja do porodične reorganizacije, na kraju svega vide sebe i kao *gubitnice* i kao *pobednice* i pozitivnije mere svoj materijalni status jer „kako je moglo da bude, dobro je“. Većina njih ništa bolje nije ni očekivala. Očekivanja da društvo i institucije pomognu primećena su samo kod visokoobrazovanih žena. Na kraju, u našem društvu je sramota reći da je materijalni položaj „loš“. To znači da udovica nije sposobna da postigne sve što se od nje u tradicionalnom društvu očekuje.

Porodični sastav domaćinstava ratnih udovica sličan je mirnodopskim: jednoroditeljskih porodica (majki sa decom) je 12 od ukupno 15, a tri su proširena i složena. Nema, međutim, samačkih domaćinstava. Jedino složeno domaćinstvo broji čak devet članova (ispitanica, sin, ćerka, majka, sestra, oženjeni sin sa snajom i dvoje dece). Ratne udovice iz našeg izorka imaju nešto viši nivo rađanja, naime, imaju više dece od mirnodopskih – 29 u odnosu na 24, što znači da je prosečan broj dece po ženi 1,9. Od ukupno 15 udovica iz rata, sedam ima dvoje dece, dve žene imaju troje, jedna četvoro dece, a njih pet samo jedno. Prosečna starost dece palih boraca kada su ostali bez oca je svega 8,2 godine, dakle skoro dvostruko niža u odnosu na mirnodopske! Taj podatak govori o težini socijalnog stresa i novonastale situacije ratnih udovica, o brizi i nezi koju su majke morale da pružaju maloj i mladoj deci, što je, između ostalog, umanjivalo kapacitete za snalaženje van kuće, u domenu plaćenog rada, a komplikovalo im je čuvanje dece, usklađivanje rada i porodice itd. Od ukupno 29 dece, čak 11, ili skoro trećina, bilo je uzrasta 0–3 godine, dakle, bebe i sasvim mala deca. Razlike u rađanju su, osim sociokulturnih činilaca, verovatno posledica i značajno niže starosti ratnih udovica od mirnodopskih, odnosno ranijeg sklapanja braka i početka rađanja, a možda i dužeg reproduktivnog perioda.

Prema zanimanju, dve trećine ratnih udovica su van radne aktivnosti, a samo pet je zaposleno (od čega je jedna neregistrovana). Među aktivnima, koje obavljaju zanimanja, tri zanimanja su službenička (tehnička sekretarka u fabrici, dve službenice), zatim frizerka i čistačica. Neaktivne su se izjasnile kao nezaposlene, njih pet, tri kao penzionerke, a dve kao domaćice. Među izvorima prihoda domaćinstva, dominiraju porodične penzije (14), koju primaju ili udovica ako ima navršениh 45 godina života ili njena deca. U sedam slučajeva se navode boračke invalidnine koje primaju deca poginulih vojnika³⁵, a u pet slučajeva plate, koju primaju ože-

35 O pravima porodica palih boraca videti: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-osnovnim-pravima-boraca-vojnih-invalida-i-porodica-palih-boraca.html>.

njeni sinovi i njihove supruge u proširenim i složenim domaćinstvima. Četvoro dece prima neki vid socijalne pomoći ili stipendiju za školovanje, a u dva slučaja se navode i redovni, dodatni ili honorarni poslovi. U samooceni materijalnog standarda, njih 10 je ocenilo sadašnji standard kao dobar, tri ispitanice kao loš i dve kao osrednji, a u samooceni prethodnog životnog standarda (pre smrti supruga), skoro je podjednak broj žena koje ga ocenjuju kao dobar (7) i loš (5), dok njih tri navode da je bio osrednji. Iskazima u vezi sa „tvrdim“ varijablama, kao što su izvori prihoda, radna aktivnost, subjektivna ocena materijalnog standarda ratnih udovica, treba svakako pristupiti sa dozom opreza. Naime, reč je o migrantkinjama koje nisu uvek dobrodošle u društvu destinacije, koje zato nastoje da budu što manje upadljive, da se zadovolje manjim (resursima), a mnoge od njih obavljaju poslove u domenu sive zone (honorarne), o kojima ne žele da svedoče jer se boje da bi mogle biti sankcionisane, to jest da ostanu bez teško stečenih porodičnih penzija (tek posle navšenih 45 godina života udovice i posle silnih peripetija), koje za njih predstavljaju redovni i siguran izvor materijalnog obezbeđenja. U sve to čitalac će se uveriti kasnije, u delovima teksta koji se tiču analize prikupljenih podataka.

Iz upoređenja socioekonomskog statusa te dve grupe nameću se sledeći zaključci: mirnodopske udovice imaju očigledno relativno povoljniji društveni položaj, one su relativno starije, imanju manji broj dece, više su radno aktivne i imaju relativno više tekućih primanja (plate i honorarni poslovi). Videćemo kasnije da one imaju i socijalne mreže koje su u velikom broju slučajeva prilično razvijene, koje su efektivne, odnosno taj se kapital prilično dobro konvertovao u materijalnu, emotivnu i drugu podršku. Ratne udovice su manje radno aktivne, češće primaju penzije, imaju manje dodatnih poslova, iako su relativno mlađe od civilnih, što je verovatno povezano sa marginalizacijom i socijalnom isključenošću, s jedne strane, i sa većim udelom hroničnih bolesti, odnosno slabijim fizičkim zdravljem kao posledicom pretrpljenih stresova i veće devastacije (fizičke, mentalne, emotivne, psihološke) kojoj su bile izložene tokom procesa tranzicije u izbeglištvo i udovištvo, s druge strane. O tome će najbolje progovoriti one same na stranicama koje slede. Ratne udovice imaju prosečno više dece, o kojima je trebalo brinuti, neretko i srodnike bilo u svome ili u drugom domaćinstvu (roditelje, svoje i muževljeve i dr.). Zbog migracije, koja ih je sve iskorenila iz staroga kraja i ostavila bez krova nad glavom i drugih resursa, socijalni kapital (srodnici i zemljaci iz zavičaja) više je poslužio emotivnoj i moralnoj podršci nego što se mogla očekivati njegova konverzija u materijalni, te su i u tom značajnom strateškom pogledu ratne udovice u nepovoljnijem položaju od mirnodopskih.

Na osnovu tih društvenih raslojavanja (starosnih grupa, obrazovanja, zanimanja, izvora prihoda, socijalnih mreža i drugih vidova humanog kapitala, migracionog statusa) nastojali smo da sagledamo i interpretiramo nejednakosti, odnosno socijalne i generacijske razlike u procesima porodične transformacije, reflektovane u akcijama i ponašanjima u jednom i drugom poduzorku, a kada se uključi i migraciona komponenta, onda i razlike između grupa (civilnih i ratnih udovica).

Obrada iskustvene evidencije – kodiranje

Osnovni korak u analizi podataka jeste uspostavljanje sistema kodova (tabela 2). Kodovi se odnose na definisanje situacije, ekspliciranje implicitnih značenja i uočavanje procesa (promene, prelaza). Tokom postavljanja i analize kodova, autor se već uključuje u pažljivu analizu podataka i postavlja osnovu za njihovo tumačenje (Charmaz, 2005: 517). Poželjno je da su kodovi što kraći, tesno povezani sa situacijama i aktivni. Uspostavljanjem kodova, istraživač gradi analitičku konstrukciju koja ga usmerava u interpretaciji podataka i njihovoj sintezi.

U odnosu na istraživanje udovica u kontekstu socijalne pravde, izabrani su kodovi koji treba da razotkrivaju odnos udovica prema percipiranim *konfliktima (unutrašnjim i spoljašnjim) i načinima prevazilaženja – putem akcije/borbe u datom kontekstu (paradigma delanje/ kontekst)*. U odnosu na te kodove teme biće predstavljena i obrada celokupne građe istraživanja. Kao što se može pretpostaviti, kodovi su delovi intervjua i oni su uglavnom isti za obe grupe ispitanica ili poduzoraka, sa nekim manjim odstupanjima koja su rezultat specifičnosti društvenog konteksta, što će biti objašnjeno u samom tekstu.

Tabela 2. Osnovni kodovi u analizi udovica

Šta se dogodilo. Suočavanje sa smrću/gubitkom
Strategije prevazilaženja stresa
Socijalne mreže
Reorganizacija porodice
Samožrtvovanje do samozanemarivanja
Planovi za budućnost i prekinuta budućnost
Institucionalna podrška vs. samoorganizovanje

Izvor: Obrada intervjua

Interpretacija životnih priča

S obzirom na posve različit društveni kontekst i delanje/akcije udovica ka prevladavanju velike životne promene, odnosno s obzirom na mnogo veći broj događaja (paradigma događajnosti) i procesa koji su pratili smrt/nestanak supruga tzv. ratnih udovica sa prostora bivše Jugoslavije i sa Kosova i Metohije, među kojima je i radikalno „iskorenjivanje“ iz svakodnevice usled migracije, u daljem tekstu ćemo posebno obrađivati svaku od tih podgrupa, najpre „mirnodopskih“ udovica, a potom „ratnih“.

Prvi deo Mirnodopske udovice

Šta se dogodilo. Suočavanje žena sa smrću/gubitkom

Prema rezultatima našeg istraživanja, udovice su u najvećem broju slučajeva imale „normalnu“ reakciju na smrt supruga i lični/porodični gubitak, ali je bilo i onih koje su navodile da su morale da potraže stručnu pomoć, i to ne samo radi lakšeg i bržeg prevladavanja stresa (psihoterapija) već i zbog ozbiljnijih simptoma, koji su zahtevali duže lečenje i medikamentoznu terapiju. Tuga se smatra normalnom i prirodnom reakcijom na gubitak, a i najsnažnijom od svih emocija. „Tuga predstavlja sučeljena osećanja³⁶ uzrokovana krajem ili promenom u poznatom obrascu pona-

36 Sučeljena osećanja su, na primer, olakšanje (ako je osoba koja je preminula bila dugo i teško bolesna) i duševni bol (osobu više ne možemo da vidimo, dodirujemo).

šanja“ (Džejms, Fridman, 2017: 19). Inače se pod normalnom reakcijom na iznenadne stresogene događaje podrazumevaju: emocionalni odgovor, koji karakterišu – nemir, strepnja, slaba koncentracija, loš san; telesni simptomi (drhtanje, lupanje srca, pa i agresivno reagovanje – bežanje iz situacije); ravnodušnost i problemi sa prisećanjem (kao da se „i nije dogodilo“) i strategije prevladavanja gubitka ili aktivne strategije (Gelder, Mayol, Geddes, 2009: 62–63). Važnim izvorima prevladavanja stresa smatraju se pozitivna verovanja, energija, fizičko zdravlje, socijalne veštine, materijalni resursi i socijalna podrška (Lazarus, Folkman, 1984, prema Vlajković, 2005).

Naše udovice su posle smrti supruga najpre bile u stanju šoka i negiranja, koje je uslovalo pasivnost i odgađanje suočavanja sa gubitkom, potom je počelo suočavanje sa gubitkom, pa period lošije organizacije (otežano snalaženje u novoj situaciji) i na kraju reorganizacija života, porodice, okoline. Zato ćemo se u tekstu koji sledi prvo baviti saznanjem o gubitku i reakcijama udovica i njihove dece na gubitak, a zatim strategijama prevladavanja stresa na putu ka boljem funkcionisanju. Posle tog dela sledi opis reorganizacije, posmatrane iz perspektive formiranja nove porodične strukture i promena uloga i hijerarhije. Važan deo reorganizacije uključuje i potencijalno repartnerstvo, kao i razloge za i protiv ponovnog ulaženja u novi brak. Jedan broj udovica još uvek nije prošao kroz sve te faze jer je period od gubitka do intervjuisanja bio kraći od dve godine, a prema nalazima istraživanja (Taylor, Robinson, 2016) treba da prođe jedna do dve godine da se ožalošćeni oporave od gubitka i počnu sa reorganizacijom.

U delu u kome analiziramo narative o saznanju i reakcijama na gubitak fokusiraćemo se na individualne i institucionalne (samo u smislu pomoći stručnjaka za mentalno zdravlje) resurse, koji zajedno mogu da ublaže štetne efekte jednog od najvećih stresogenih životnih događaja – gubitka partnera izazvanog njegovom smrću.

Oko polovine mirnodopskih udovica suočilo se sa iznenadnom smrću supruga³⁷ koji su preminuli od srčanog ili moždanog insulta ili „pucanja stomačne aorte“. Ostale udovice su izgubile partnere u kraćem periodu (lečenje do jedne godine), a najčešći razlozi smrti su karcinomi, dugotrajne bolesti (multipla skleroza) i u jednom slučaju suicid. Prema tome, uzroci mortaliteta su isti kao i u opštoj populaciji, odnosno dominiraju dva uzroka: bolesti srca i krvotoka i neoplazme (kanceri).

37 Stresogeni događaji mogu da izazovu tri vrste reakcije (psihičkih poremećaja): akutni stresni poremećaj (nastaje brzo posle stresogenog događaja); posttraumatski stresni poremećaj (poremećaj nakon izuzetno teškog stresa) i poremećaj prilagodavanja (poremećaj uslovljen promenom sredine). Anksioznost i depresija često prate takve životne događaje (Gelder, Mayou, Geddes, 2009).

Udovice koje su se suočile sa iznenadnim gubitkom reagovala su u prvom trenutku burnije od udovica koje su se kraće ili duže vreme suočavale sa bolešću svojih partnera, ali su ove druge bile izložene dugotrajnijem stresu, iscrpljivanju usled brige i svakodnevne nege obolelog i materijalnim problemima u obezbeđenju stručne nege i lekova. Uz sve to, tu su bila i očekivanja od bližeg okruženja da se što bolje brinu o bolesnom suprugu i da oboleli što manje vremena provodi u bolnici. Neke od udovica doživele su posle smrti supruga osudu njegove porodice i optuživanje za nedovoljnu brigu u toku bolesti, ali i optuživanje za neverstvo i loš odnos sa suprugom.

Branka je jedna od ispitanica koja se suočila sa neočekivanom, iznenadnom smrću muža. Gubitak je teško podnela i u prvih nekoliko meseci imala je različite emocionalne i kognitivne probleme izazvane stresom. *„To je bila iznenadna smrt gde ja nisam imala vremena da se pripremim za bilo šta, šlog me udario tad... strašno, strašno... prvih nekoliko meseci stalno mi se vraćala ta slika, nisam mogla noćima da spavam... stalno mi je bilo pred očima to kako se desilo jer tu sam samo ja bila (kada je suprug preminuo)... na psihičkom planu ostavi to posledice, nekoliko meseci posle toga sretnem nekog i ne mogu da se setim ko je to, a znam čoveka, koliko to sve od stresa odeš u 'aut'... Jedva smo preživeli“* (odnosi se na nju i sina). Ispitanica je nekoliko meseci posle muževljeve smrti uzimala medikamente (bromazepam), na preporuku komšinice. Sin je takođe koristio sedative (sa 26 godina ostao je bez oca), iako se ispitanica nije slagala sa tim. Nije potražila stručnu pomoć, mada je u međuvremenu shvatila da takvo stanje zahteva obraćanje psihijatru (Branka, 50 godina, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49 godina)³⁸.

Sofija je bila u bolnici kada joj je muž preminuo, i to nekoliko sati pošto su ga doveli u Urgentni centar. Imao je visok pritisak, pio je lekove povremeno, ali se nije adekvatno lečio. Sofija je imala još jedan stres pre tog jer joj je nekoliko meseci pre supruga preminula majka, tako da je ona već bila pod stresom kada je usledio gubitak supruga. Opisuje sebe u tom trenutku: *„Jednostavno sam zanemela, šta može da bude nego šok, iznenađenje, jer ja na to nisam uopšte pomišljala, pomišljala sam na neku operaciju, a da će se to dogoditi nisam... zaplakala sam, deca su me tešila, brzo je došao doktor, dao mi jednu tabletu, drugu tabletu, više se i ne sećam*

38 U tekstu se nadalje navode dve starosti ispitanica, prva se odnosi na starost u doba izvođenja intervjua, dakle 2012, a druga, veoma značajna, starost kada je postala udovica, što je od značaja za proces tranzicije u udovištvo, do tada pređeni put, ishode itd. Za ratne udovice se navodi i područje porekla, odnosno sa koje je teritorije ispitanica izbegla.

pošto je to bilo... stanje šoka“ (Sofija, 54, VSS, penzionerka, postala udovica sa 46 godina).

Ljubinkin muž je preminuo iznenada od srčanog insulta. Ljubinka navodi: *„Ja sam samo vrištala... u tom sekundu nisam ni podatke nikakve mogla da dam, ništa, jednostavno totalno sam bila u kolapsu... oni su hteli da mi daju nešto za smirenje, ali se sećam da ja nisam htela... htela sam da budem svesna svega šta mi se dešava.“* Ljubinka je posle tog događaja imala problema sa spavanjem, strahove, tako da i danas spava sa upaljenim svetlom. Bila je na ispitivanju u bolnici i dobila medikamentoznu terapiju, koju je uzimala dve godine (Ljubinka, 54, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina).

Milkin suprug je preminuo od karcinoma pankreasa („galopirajući“). Ispitanica se, kako navodi, suočila sa iznenadnom smrću muža, iako je on bio bolestan. Milka je verovala da se bolest neće završiti smrću te da će muž ići na operaciju, *„nisam nijednog momenta pomislila da to može da bude, znači totalno smo bili nepripremljeni i ja i deca nismo bili spremni za takvo nešto... ja sam pomislila da će tu da bude neka operacija, završiće se to, izlečiće se i krenuće da radi...“* Suprug je preminuo u bolnici u trenutku kada je ispitanica bila pored njega, a ona je istrčala iz sobe da pozove doktorku. *„Kako sam ja trčala, udarim u čošak zida i padnem i onesvestim se... probudim se, ležim negde u sobi, izgubim pamćenje, ne mogu da se setim ni ko sam ni šta sam.“* Milka je veoma teško podnela smrt muža i teško se oporavljala. Zbog ozbiljnih depresivnih tegoba, koje su trajale tri meseca, potražila je pomoć psihijatra. Taj period opisuje kao narušeno kompletno funkcionisanje. *„Prestala sam i o deci da brinem, bila sam prestala da kuvam, ujaka sam imala koji je tu dolazio, kuvao, uključi mašinu... sve obaveze sam zanemarivala, umela sam da stavim jastuk da piljim u plafon i da plačem... sve se svodilo na tu misao o njemu i na tu tugu za njim.“* Koristila je prekomerne doze lekova u periodu od tri godine. *„Tri godine sam ih koristila nenormalno... znači od svih vrsta, danas sam mogla da uzmem po 10 tableta, bromazepam, bensedin, lorazepam, šta god je moglo da se kupi... bilo gde da krenem, prvo se nakljukam, sačekam 20 minuta da deluje i onda mogu da krenem“* (Milka, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 44 godine).

Natalijin suprug je preminuo iznenada, u autobusu, od infarkta srca. Ispitanica je bila u šoku i opisuje trenutak saznanja o gubitku. *„Strašno, to ne može da se opiše... jednostavno me je streftio šlog, nisam znala gde se nalazim, živ, zdrav i odjednom tako.“* Uzimala je medikamente tri meseca – *„ja sam psihički bila otišla, pila sam lekove, bromazepame“* i plakala često krijući se od dece (Natalija, 48, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 46 godina).

Isidorin suprug je preminuo iznenada od „srčanog ili moždanog udara“. Nije rađena autopsija, tako da se ne zna tačan uzrok smrti. Preminuo je dok su živeli u inostranstvu, gde je suprug radio. Prva reakcija na smrt supruge mogla bi se svrstati u kategoriju „ravnodušnost i problemi sa prisećanjem“ (kao da se „i nije dogodilo“). Isidora opisuje sebe u trenutku kada joj je saopšteno da je suprug preminuo: „*Moram reći da sam reagovala vrlo pribrano, verovatno je to bio šok i nekako... kao da sam se sapela u neku čauru i nisam dozvoljavala da me osećanja preplavljaju... mislim da sam bila vrlo pribrana i da sam bila racionalnija od svih oko mene.*“ Posle smrti supruge Isidora se vraća u Srbiju, a sa stresom se borila na svoj način, ne pokazujući deci tugu, „*bila sam jako pribrana, jako racionalna, jako koncentrisana na život, na organizaciju života i na potrebu da se porodica ne raspe*“ (Isidora, 57, VSS, doktor nauka, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Slavičin muž je od trenutka dijagnostikovanja karcinoma do smrti bio bolestan i nepokretan dva meseca. Ispitanica je dobila informacije od lekara o ozbiljnosti bolesti i predviđanje da suprug neće dugo živeti, ali njemu to nisu saopštili. U toku ta dva meseca Slavica je malo spavala, vreme je provodila pored supruge, uz povremenu pomoć sina i komšinice. „*Kupala sam ga svaki dan i hranila... imao je pre 95 kila, a kad je umro ne znam ni da li je imao 50... ja sam se spremala za to, ja nisam spavala noćima jer sam se bojala da ne završi, a da nisam pored njega.*“ Ispitanica je od smrti supruge uzimala bromazepam pre spavanja koji joj je lekar prepisao, a koristi ga i dalje (ukupno pet godina), (Slavica, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 50 godina).

Aleksandrin muž je preminuo od „malignog melanoma“ jednu i po godinu pošto mu je postavljena dijagnoza. Uprkos intervenciji i hemioterapiji, brzo je došlo do metastaza. Ispitanica je muža negovala u kući uz pomoć njegovog brata, nabavljali su i neki lek novije generacije iz inostranstva, stvorili sve uslove za negu. Aleksandri je dosta pomogao i lekar koji je lečio njenog muža. Noć kada je suprug preminio ispitanica je bila sama i opraštala se od muža. „*Ispustio je dušu... deca su spavala na spratu, a ja sam sa njim bila dole... ja sam ga tada grlila, ljubila, pozdravljala se i zvala brata njegovog, da znamo kako da reagujemo...*“ Aleksandra je, iako upoznata sa ishodom muževljeve bolesti, u jednom periodu bila, kako kaže, „*tužna i potištena i plakala sam i kukala i visila na groblju i to sve... nervoza i napetost... i imala sam osećaj da me sve pritiska i srce i sve*“. Koristila je medikamentoznu terapiju – antidepresiv još u vreme suprugove bolesti, pa je i kasnije nastavila mada se plašila da joj lekovi ne smanje svakodnevnu funkcionalnost (Aleksandra, 41, SSS, zaposlena, postala udovica sa 39 godina).

Jovanin suprug je preminuo od „tumora na mozgu“, četiri meseca od postavljanja dijagnoze. Ispitanica opisuje izuzetno težak period pre suprugove smrti i njegovo stanje uslovljeno ozbiljnim posledicama zračenja: *„On je oslepeo, ogluveo, izgubio svu motoriku... lekari su mu dali rok života od 3 do 6 meseci... znači, to je bilo strašno gledati... verujte da sam posle nekih dva meseca, tri, gledanja njegove patnje i moje uz njega molila boga da ga uzme što pre, ako je moguće da se ne muči više... do te situacije sam došla... dete nije prepoznavao, majku, oca, nikoga, sestru, nikoga, ne, ne, nikome nije dozvoljavao da mu priđe.“* Jovana je čak u jednom trenutku pomislila da ga gurne sa terase i potom ona skoči, ali je shvatila da mora *„napred, nema nazad“*. Suprug je preminuo *na njenim rukama* i Jovana je u tom trenutku bila kako kaže *„prisebna“*, ali potom je *„nastao tajac u meni, izgubila sam se u tom nekom vremenu, u kojem ne mogu sad tačno da kažem, po priči moje majke sigurno jedno dva sata, tri... nisam gubila svest... nego sam se ja jednostavno isključila od svega, bila sam odsutna, nisam mogla na noge... dali su mi neki lek koji sam ja odbila, ja sam rekla ja hoću da plačem i da kukam“* (Jovana, 53, SSS, zaposlena, postala udovica sa 32 godine).

Draganin muž je preminuo od multiple skleroze, posle šest godina od uspostavljanja dijagnoze. Preminuo je u kolima *„kad smo pošli iz bolnice, znači nismo se ni spustili dole niz Višegradsku, on je već u kolima umro S. (kćerki) na rukama. S. je sedela pozadi i držala ga u krilu, a on je već tu prestao da diše... onda smo došli kući... umesto da vratiš živog čoveka, ti ga vraćaš mrtvog, iz kola iznosiš i tu, baba čeka, otac njegov, majka, strašno, kad se setim toga muka mi je“*. Dragana je potražila stručnu pomoć zbog psihosomatskih tegoba (povišenog krvnog pritiska), ali je počela da pije i bromazepam koji, kako navodi, zbog problema sa snom, koristi već 11 godina (51, SSS, poljoprivrednica, postala udovica sa 38 godina).

Maričin muž je preminuo od „tumora u žučnom kanalu“, a kako ispitanica navodi, *„vodili ga pod cirozom jetre, alkoholnom cirozom jetre... on čovjek nije bio alkoholičar, on je čovjek koji je popio ponekad, onoliko koliko popiju i drugi“*. Lečen je 14 meseci pre smrti. Lekari su rekli ispitanici da pretpostavljaju da muž neće još dugo živeti, ali ona nije u to verovala i nadala se boljem. Posle muževljeve smrti, kao i godinu dana kasnije, ispitanica, kako sama kaže, još nije uspela da se suoči sa gubitkom. *„Ja sam se osjećala kao da se to ne dešava kod mene... nakon te godine dana ja još uvijek imam osjećaj da će on od nekud doći, još uvijek nisam svjesna i sad sam bila na groblju prije ovog razgovora, i ne želim to da prihvatim, nisam sposobna još uvijek to da prihvatim.“* Posle gubitka se nije obraćala stručnjacima za pomoć, povremeno je uzimala po neki bromazepam, ali veoma retko (Marica, 45, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 44 godine).

Anin suprug je izvršio suicid vatrenim oružjem. Bio je heroinski zavisnik, verovatno dugogodišnji, ali je supruga saznala da je konzument u poslednjih pet godina pre smrti. Lečen je u privatnoj klinici van Beograda i „ugrađen mu je blokator heroina“, koji je on uspeo da *probije*. Uz psihoaktivnu supstancu koristio je lekove propisane od lekara i druge koje je uzimao na „svoju ruku“, a vremenom i u kombinaciji sa alkoholom. Imao je suicidalne misli, više puta je „prislanjao pištolj uz glavu“, pa ga je ispitanica sprečavala da puca. U pitanju je teško disfunkcionalna porodica sa psihičkim zlostavljanjem ispitanice i sina. Posle smrti supruga, Ana je koristila stručnu pomoć psihoterapeuta i medikamentoznu terapiju. Navodi da je u početku bilo teško, „*ja sam prvo bila pukla, bila sam strašno depresivna, nesigurna, zbog svih tih povreda, onda sam polako počela, uz veliku pomoć prijatelja, da se dižem*“ (Ana, 47, VSS, magistarka nauka, samostalna umetnica, postala udovica sa 42 godine).

Goranin suprug je preminuo posle duže bolesti – multiple skleroze. Lečen je 10 godina, mada je dijagnoza određena posle pet godina lečenja. Gorani su posle smrti supruga preminuli otac i majka od karcinoma, te se ona suočila sa novim stresom. Nekoliko godina pre smrti supruga, Gorana je imala veoma teške periode, koje ovako opisuje: „*Poslednje dve ili tri godine njegovog života su bile kao kazna i za njega i za mene, jer je to po 24 sata bilo neprekidnih bolova, on je imao dekubitne rane, svakodnevnne visoke temperature, kroz kuću su defilovali raznorazni lekari... u dva navrata je po dvadeset-trideset dana bio u bolnici... lično sam plaćala jednu privatnu medicinsku sestru... Hitna pomoć je dolazila dok su hteli, kad nisu hteli, prestali su da dolaze... presvlačila sam te njegove pelene, to je bilo strašno, znači, nismo znali od umora i od bola i od tuge šta da radimo.*“ Posle suprugove smrti ispitanica je imala zdravstvene probleme. Dobila je diskus herniju, bila je u bolnici i priseća se: „*Samo znam da nisam mogla da plaćem, uopšte nisam mogla da plaćem.*“ Pila je „lekove za smirenje“, a navodi da su joj „noći bile najteže“ (Gorana, 50, VSS, zaposlena, postala udovica sa 42 godine).

Zbog psihičkih problema koje su imale posle gubitka, većina udovica, njih 12 od 15, uzimale su medikamente prepisane od lekara ili „na svoju ruku“ (najčešće bromazepam). Polovina njih (6) uzimala je medikamentoznu terapiju prepisanu od lekara uz psihoterapiju (individualnu i/ili grupnu). Udovice su navodile da su imale psihičke i fizičke tegobe i socijalne posledice uslovljene gubitkom i stresom, sa kojima su se suočile neposredno posle gubitka i koji su postojali u periodu od nekoliko meseci pa do nekoliko godina: „*tuga*“, „*depresija*“, „*šok*“, „*nesigurnost*“, „*strah*“, „*bes*“, „*bespomoćnost*“, „*napetost*“, „*neverovanje*“, „*panični napadi*“, „*problemi sa snom*“, „*nesanica*“, „*noćni košmari*“, „*paraliza sna*“, „*nemogućnost da se*

plače“, „iscrpljenost“, „gubitak kilaže“, „gubitak apetita“, „povraćanje“, „visok krvni pritisak“, „oboljenje štitne žlezde“, „smanjenje socijalnih kontakata“, „nemogućnost funkcionisanja na poslu i kod kuće“. Na osnovu iskaza udovica, polovina njih je imala psihičke probleme (najčešće depresija ili anksiozno depresivni poremećaj), koji su zahtevali stručnu pomoć. Kod ostalih udovica, bar prema njihovim navodima, uočljiva je bila normalna reakcija na stresogen događaj, procenjen na osnovu literature (Gelder, Mayol, Geddes, 2009) navedene na početku teksta.

Suočavanje dece sa smrću/gubitkom oca

Deca mirnodopskih udovica su na gubitak oca reagovala različito, zavisno od porodične situacije i atmosfere pre očeve smrti, godina starosti, emotivne vezanosti za oca i njihove ličnosti. Tako su se reakcije kretale od „olakšanja“ preko „tuge“, „patnje“, „besa“, „čestog plakanja“, mutizma u jednom periodu, mucanja, nesanice, odbijanja da se suoče sa gubitkom i izbegavanja da se spomene događaj – *kao da se ništa nije dogodilo*, povraćanja i visokog krvnog pritiska, do izostajanja iz škole, pogoršanja školskog uspeha, povlačenja i smanjenja socijalnih kontakata.³⁹ Troje dece od ukupno 24 dobilo je psihijatrijsku i psihoterapijsku pomoć, dvoje se obratilo školskom psihologu i pedagogu. Deca su takođe dobijala pomoć i savete i od nastavnika, učitelja, trenera, vršnjaka.

Anin sin (10 godina)⁴⁰ shvatio je smrt oca (suicid vatrenim oružjem) kao *izlazak iz teške i za njega očigledno neizdržljive porodične situacije*, tako da je u prvom trenutku rekao „*bolje što se ubio*“ (Ana, 47, VSS, magistarka nauka, samostalna umetnica, postala udovica sa 42 godine). Brankin sin je teško podneo smrt oca: „*Naš sin (26 godina) bio je u još goroj situaciji, tako da sam samo zbog njega morala da dođem sebi, da ne napravim dve nesreće... to je bila naša katastrofa... uvek će nam ta tuga ostati*“ (Branka, 50, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49 godina).

Milkina kćerka (19 godina) imala je psihičke probleme i odlazila kod psihijatra, „*bila je prestala da jede, bilo je tu povraćanja na nervnoj bazi, kad odemo na groblje, to su onda bile scene, pa kad dođemo kući povraća, počeli smo svi da gubimo na težini, mislim da je ona tada izgubila 20 kilograma... bila je senka*“ (Milka, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 44 godine).

39 Stanojević (2014) u svom istraživanju navodi da deca iz jednoroditeljskih porodica imaju češće fizičke i mentalne probleme nego deca iz dvoroditeljskih porodica, što se, prema njegovom mišljenju, može povezati sa lošijom materijalnom situacijom i količinom stresa koji postoji u tim porodicama.

40 U ovom delu analize narativa navodi se starost dece u momentu kada su ostala bez oca. U delu koji se odnosi na sadašnji odnos majki/udovica sa decom navode se, međutim, sadašnje godine starosti dece, odnosno u vreme izvođenja intervjua (2012).

Natalijina deca (ćerka 17, a sin 10 godina) ispoljila su u prvo vreme posle gubitka oca određene promene u ponašanju. „*Kćerka nije mogla da priča 10 dana, mali je odmah počeo da muca... noću nije mogao da spava... strašno su to deca podnela*“ (Natalija, 48, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 46 godina).

Slavičin sin (17) na sahrani je „*rekao – jao moje noge... onda ga je drug koji je bio pored njega uzeo, podigao ga i stavio na klupu.... on je tad doživeo šok... tako da smo prošli kroz pakao*“ (Slavica, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 50 godina).

Kada je Jovanin sin (11 godina) saznao za očevu bolest koja dovodi do brze smrti govorio je: „*Ne, moj tata ne može da umre, on je jako mlad, on je mlad, mama, kako on može da umre... moraju stari ljudi da umru.*“ Kada je otac preminuo, dečak je bio izuzetno uznemiren, „*bio je u fazi fra-sa... to je bilo bacakanje, to je bilo urlikanje, strahovite reči je izgovarao – ne tata nije umro, šta radite, vi ste ludi, on je mlad, on ne može da umre, sklonite to odatle*“ (Jovana, 53, SSS, zaposlena, postala udovica sa 32 godine).

Goranina kćerka (13) imala je problema sa snom, „*za nju je jako teško bilo to da shvati i ona je stalno imala noćne more, košmare, sanjala je kako tata leži na nekom odru i ona plače, a on joj govori – nemoj da plačeš, pogledaj kako Majkl Džekson lepo igra*“. Kćerka je prošla kroz „*kompliko-vanu adolescentnu krizu*“ (Gorana, 50, VSS, zaposlena, postala udovica sa 42 godine).

Maričin sin (20) je „*svu tugu zadržao u sebi, nije plakao i ne plače ni dan danas, ne ispoljava uopšte tu tugu, dođe mu ponekad teško, ja razgovaram nekad sa njim, ali uopšte ne ispoljava tu tugu*“ (Marica, 45, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 44 godine).

Draganine kćerke (19 i 17 godina) tugovale su uz poštovanje tradicionalnih normi. Ispitanica navodi: „*Strašno su bile potrešene obe... meseci-ma nisu izlazile iz kuće uopšte nigde, dok nije prošlo pola godine one nisu pustile televizor, niti su izlazile sa društvom niti su išle nigde, dolazilo im je društvo kući*“ (Dragana, 51, SSS, poljoprivrednica, postala udovica sa 38 godina).

Ljubinka kaže da se njena kćerka (14) „*ni dan danas nije oporavila, ona nikome na sahranu ne može da ode*“. Bilo je problema i u školi „*muke sam imala sa njom, ona nije htela u školu da ide, ona je samo sedela u stanu, očeva slika pored nje, muke sam imala, sa njom milion problema*“ (Ljubinka, 54, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina).

Isidorine kćerke (9 godina – bliznakinje) nisu spominjale oca i nisu želele da se suoče sa gubitkom. „*U početku, one prosto o tome nisu nikad*

želele da govore, nisu očigledno želele da se suoče sa tim... kasnije, kada su ušle u pubertet... mislim da su one, svaka na svoj način, pokazivale, u stvari osećale bes... užasan bes na sudbinu, na život, na to što su one, kako, kako, zašto baš one, je l', da ostanu bez oca, koji je stvarno bio divan čovek“ (Isidora, 57, VSS, doktor nauka, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Model ponašanja majke u visokostresnoj životnoj situaciji, to jest način reagovanja na smrt supruga *poklopila* se u nekim slučajevima sa reakcijom njihovog deteta/dece. Ukoliko su majke bile uznemirenije, mnogo plakale, gubile na kilaži, smanjivale socijalne kontakte, dugo tugovale ili nisu pokazivale emocije, krile se od dece kad plaču, nisu govorile o preminulom, deca su slično reagovala. Navešćemo nekoliko primera.

Branka i njen sin su teško podneli smrt supruga i oca i koristili su „le-kove za smirenje“. Ispitanica navodi: „*Jedva smo preživeli.*“ Milka i njena kćerka imale su ozbiljne psihičke probleme zbog kojih su se obratile psihijatru i obe su koristile medikamentoznu terapiju. Natalija je teško podnela smrt muža, ali je krila emocije od dece, pa je kćerka prestala da priča u periodu od 10 dana, a sin je počeo da muca. Marica još, kako navodi, nije prihvatila smrt muža, a njen sin ne ispoljava tugu. Dragana je smanjila socijalne kontakte, tako da i posle 11 godina od smrti supruga retko izlazi, a njene kćerke posle očeve smrti nisu šest meseci izašle iz kuće. Isidora se posle smrti supruga ponašala „kao da se i nije dogodilo“, a njene kćerke nisu pominjale oca do adolescencije.

Strategije prevazilaženja stresa

Intenzivna tuga posle smrti supruga obično traje od šest do 18 meseci, dok se kognitivne i emocionalne poteškoće, koje prate žalovanje, smanjuju u roku od dve godine (Chou & Chi, 2000, prema Brown *et al.*, 2006: 145). Period tugovanja neretko može da se *završi* i depresijom (Gelder, Mayou, Geddes, 2009). Zato je važno koje lične i socijalne resurse udovice poseduju, koji bi im pomogli da se takvo stanje ne dogodi. Međutim, cilj naše analize nije da se sagleda objektivna količina resursa kojima udovice raspolazu već da se rasvetli kakvo im značenje pridaju. Važno je takođe kakva se značenja pridaju stresogenim životnim događajima. Ona zavise, prema mišljenju nekih autora, od uverenja osobe o kontroli (ili nepostojanju kontrole) nad događajima. Uverenja o mogućnostima kontrole povezana su sa lokusom kontrole, kao medijatorom između životnog događaja i reakcije. Osobe sa snažnom unutrašnjom lokus kontrolom, koja ima funkciju zaštite od stresogenih životnih okolnosti, lakše se bore sa stresom. Posle događaja se javljaju pokušaji da se situacija prevlada i

traže načini, odnosno što bolje strategije prevladavanja (Lefcourt, 1981; Johnson, 1987, prema Vlajković, 2005). Ukoliko se stres shvati kao rešiva (kontrolisana) situacija, javljaju se optimizam i samopouzdanje, koji utiču na to da se ona aktivno rešava, ali ako se stres doživi kao nerešiva situacija, uz zabrinutost i gubitak energije, javlja se pasivizacija i problem se ne rešava (Lalević, 2019: 19).

Naše udovice (mirnodopske, a videćemo i ratne) koristile su različite strategije, koje su se menjale tokom vremena i pomagale im u procesu žalovanja, sve do uspostavljanja ritmova svakodnevice. U delu koji sledi osvrnućemo se na: 1) lične adaptacione resurse (uverenja o sebi i svom funkcionisanju u stresnim životnim okolnostima - pozitivna i negativna ili postojanje i nepostojanje lokus kontrole) i 2) strategije suočavanja sa gubicima.

Mirnodopske udovice su posle prvih, uglavnom burnih i snažnih reakcija na gubitak partnera pokušavale da se na različite načine izbore sa stresom. Važnu ulogu su imali lični adaptacioni resursi (lokus kontrole) i različite strategije prevazilaženja stresa, a najvažnije izdvojene su: posao, kućne obaveze, instrumentalna podrška drugima (deci, unucima, roditeljima, rođacima), religijska verovanja i rituali, duhovnost, hobi, stručna pomoć (psihijatrijska i psihoterapijska), emocionalna i materijalna pomoć porodice, rođaka i prijatelja i uzimanje lekova uz stručnu konsultaciju ili bez konsultacije.

Duhovnost⁴¹ i religioznost su se pokazale kao jedan od važnih faktora prevladavanja stresa uslovljenog gubitkom. Duhovnost se definiše kao univerzalno traganje za smislom, povezanošću, energijom i transcendentijom, dok duhovna briga zahteva otvorenost i poštovanje ljudskih bića, njihovih mišljenja, njihove unutrašnje realnosti, verovanja i pogleda na život (Rykkje *et al.*, 2013). Inače, razmatranje pojmova smisla i krivice (gubitka smisla i osećanja krivice) važno je zbog toga što se povezuje sa depresijom i suicidalnim mislima, koji se često javljaju kod ljudi koji su se suočili sa iskustvom gubitka bliske osobe. Negujući svoju duhovnost, širenjem iskustva ka prirodi i transcendentnom, ljudi nalaze „dodatne lekovite potencijale“ (Srna, 2012: 17). Takođe, učešće u religijskim obredima pojačava pozitivne emocije, optimizam i povezanost sa drugim ljudima, doživljaj prihvaćenosti i korisnosti (Park *et al.*, 2008). Prisustvovanje verskim obredima intenzivira komunikaciju, razmenu iskustava i emocija i

41 Duhovnost je prema Volšu (Walsh, 2003, prema Zobenica, 2012) sve ono što spaja čoveka sa prirodom i svemirom, dok mnogi ljudi, koji se ne osećaju religioznim, vode dubok duhovni život kroz posvećivanje prirodi, kreativnosti, sekularnom humanizmu, služeći drugima kroz socijalni aktivizam.

širenje socijalne mreže. Zato duhovnost i religioznost mogu da smanje stres i pozitivno utiču na mentalno i fizičko zdravlje.

Više mirnodopskih udovica navodilo je da su im pozitivna uverenja o sebi i svom funkcionisanju u teškim životnim okolnostima pomogla u lakšem i bržem suočavanju sa gubitkom i uspostavljanjem kontrole nad situacijom, u odnosu na druge, čija su uverenja bila negativna. Izdvojili smo strategije koje su udovice navodile kao najvažnije, kao one koje su im najviše pomogle da prevaziđu stres izazvan gubitkom.

Branka je uspjela je da se izbori sa gubitkom zahvaljujući pozitivnim uverenjima o sebi – „*nisam mogla da dozvolim da klonem... meni je u krvi da stalno nešto radim*“, i strategijama prevladavanja, od kojih kao prvu i najvažniju navodi – porodične obaveze i čuvanje unuke – „*al' posle me spasila unuka, sin i snaja... odu na posao ujutru u 7 sati, vrate se uveče, ja sam trebala da ispeglam, da operem veš, skuvam ručak i sve to sa unukom i tako sam se spasila*“, potom pomoć rođaka i prijatelja – „*tako da mogu da kažem da su mi se za ta tri dana svi našli, rodbina mi je pomagala, kako moja, tako i njegova... pružala podršku i finansijski me je pomagala... imali smo mi puno prijatelja... odmah su svi došli da nas pitaju je l' nam treba para i tako*“ i verske rituale (odlazak na groblje jednom nedeljno, davanje 40 dana, šest meseci...). Dakle, važne strategije koje je Branka koristila su – kućni poslovi, čuvanje unuke, religijska verovanja i rituali uz velika emotivnu i materijalnu pomoć primarne porodice i generalno snažnu socijalnu mrežu rođaka i prijatelja (Branka, 50 godina, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49 godina).

Vesna uzima medikamente od muževljeve smrti do intervjua, znači oko godinu dana. Ona navodi: „*Ja i dalje pijem lekove jer se plašim da zaspi, uvek se setim tog krika i uznemirim se.*“ Faktori lične rezilijentnosti, to jest njene lične snage, povezani su sa odlukom da ne treba dozvoliti „*da se klone duhom*“ (osim u prvih mesec dana posle smrti supruga), verovanjima „*moram da idem dalje, ja znam da moram da se borim*“ i strategijama koje uključuju posvećenost profesionalnom radu „*moj posao zahteva osmeh na licu jer radite sa klijentima, taj moj osmeh, moram da priznam i posle godinu dana on je još uvek veštački*“. Vesna je oduvek ulagala u prijateljsvo, za nju je socijalni kapital bio i ostao veoma značajan: „*To je neopisivo koliko ljudi se organizovalo da mi pomogne i duševno i kako naši običaju nalažu.*“ Kao način prevazilaženja stresa uključeno je i religijsko verovanje o životu na drugom svetu. Vesna je najčešće koristila sledeće strategije: posao, religijske rituale, medikamentoznu terapiju, uz veliku materijalnu i emotivnu pomoć porodice, rođaka i prijatelja (Vesna, 48, SSS, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Slavica je počela brže da se suočava sa gubitkom i da se adaptira na novonastalu situaciju kada joj se sin, koji je tada imao 17 godina (u momentu smrti oca), razboleo (psihički problemi). Ona navodi: „*Onda sam malo razredila odlazak na groblje, morala sam i da radim i onda sam se posvetila detetu*“ i ističe koliko su važni druženje i putovanja u prevazilaženju stresa: „*Ja sada često putujem... ućlanila sam se u klub penzionera i oni često imaju tako neke izlete, evo sutra baš idem za Segedin.*“ Slavičine strategije su: kućne obaveze, briga o sinu, posao, odlazak na groblje, medikamentozna terapija (pet godina bromazepam pred spavanje), druženje, putovanja (Slavica, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 50 godina).

Ana je imala dovoljno lične snage da se izbori sa gubitkom uprkos dugogodišnjem ostajanju u disfunkcionalnom, zavisničkom braku i optuživanju za smrt supruga od suprugovih roditelja: „*Kako si to dozvolila, od vrsnog sportiste si napravila narkomana, pa su mislili da se i ja drogiram, govorili su mi da sam ga ja ubila, da nije oženio mene, danas bi bio poznati sportista.*“ Koristila je medikamente i stručnu pomoć psihoterapeuta. „*Pa uzimala sam te bromazepame ponekad... jer to je bio jedan duševni bol, jer ja sam ipak tog čoveka volela najviše, dok to nije počelo da se događa.*“ Socijalni kapital, koji se značajno smanjio u vreme uzimanja supstance i izmenjenog ponašanja supruga, skoro do izolacije porodice⁴², povećao se posle njegove smrti, tako da su prijatelji imali važnu ulogu u prevazilaženju stresa: „*Ja sam prvo bila pukla, bila sam strašno depresivna, nesigurna, zbog svih tih povreda, onda sam polako počela, uz veliku pomoć prijatelja, da se dižem.*“ Izdvojili smo sledeće važne strategije koje je koristila Ana – slušanje muzike, čitanje knjiga, odlasci na izložbe, profesionalni rad, uz emotivnu pomoć prijatelja i kolega (roditelji su preminuli) (Ana, 47, VSS, magistarka nauka, samostalna umetnica, postala udovica sa 42 godine).

Natalija navodi: „*Ja sam psihički bila otišla, pila sam lekove, bromazepame.*“ Ispitanica je često plakala, krijući se od dece, i često odlazila na groblje. Posle nekoliko meseci je počela polako da se oporavlja i da preuzima sve dodatne obaveze u kući, zahvaljujući ličnim resursima „*u kući sam morala da budem jaka, da deca to ne vide*“ i dobroj socijalnoj podršci: „*Znaš kako, ja sam tad često išla na groblje, skoro svaki dan, pošto imamo veliku rodbinu, svaki dan ti neko dođe, uvek je bilo nekog u kući i to me je održalo, da sam bila sama, ne znam kako bih, pa onda 40 dana dajemo, pa onda opet ljudi u kući i sve se to tako nekako provlačilo i prošlo je 4 meseca,*

42 Ovaj kratak prikaz disfunkcionalne nuklearne porodice, pre smrti supruga, upravo ukazuje na pogrešno shvatanje jednoroditeljskih porodica kao isključivo disfunkcionalnih i onih koje su pretnja socijalnoj koheziji (Tomanović, 2014: 11), pa i iz ugla strukturalnog funkcionalizma – *strukturalna potpunost je preduslov funkcionalnosti.*

ja počela da radim i onda nove obaveze su došle.“ Posao i kućne obaveze pomogle su joj u da prevaziđe stres: „Onda sam počela da radim, pa ti to odvuče misli, pa se privikavaš na to, pa učiš.“ Nataliji su pomogle sledeće strategije u prevladavanju stresa – posao, obaveze u kući i oko dece, religijski rituali, razgovori sa decom, lekovi, uz emotivnu i materijalnu pomoć brata i sestre, emotivnu pomoć njenih rođaka, muževljevih kolega i komšija (Natalija, 48, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 46 godina).

Aleksandra je, iako upoznata sa ishodom muževljeve bolesti, u jednim periodu bila, kako kaže, „tužna i potištena i plakala sam i kukala i visila na groblju i to sve... nervoza i napetost... i imala sam osećaj da me sve pritiska i srce i sve“, ali su njeni adaptacioni resursi u tom periodu bili snažni. Koristila je medikamentoznu terapiju – antidepresiv još u vreme suprugove bolesti, pa je i kasnije nastavila mada se plašila da joj lekovi ne smanje funkcionalnost: „Ne smem to sebi da dozvolim, moram da budem bistra u glavi i ne smem da dozvolim sebi da budem nepokretna, statična... onda mi je doktor rekao da me ti lekovi neće umrtviti“, a išla je i na grupnu terapiju. Aleksandra je koristila u prevladavanju stresa stručnu pomoć psihologa i navodi: „Onda sam tu prošla kroz pakao, ali mi je pomogla dosta ta V. do koje sam jedva došla... uvek me oberučke dočekivala, kad god mi je nešto trebalo, razmenile smo brojeve telefona i kad god sam imala problem, ja sam se njoj obraćala, bilo šta da je u pitanju, da ne mogu da se snađem u materinstvu, da nešto ne štima, ja se čujem sa njom, zakažem, odem, vidim, popričamo i to sve i onda mi se rašire horizonti i sve bude u redu... odlična stvar.“ Osim toga, koristila je grupnu psihoterapiju, medikamentoznu terapiju, posao i sve to uz emotivnu pomoć roditelja i brata, kao i muževljevog brata, prijatelja, drugova, kumova (Aleksandra, 41, SSS, zaposlena, postala udovica sa 39 godina).

Jovana posle gubitka supruga nije pokazivala emocije pred sinom i uvek se trudila da bude nasmejana, govorila je: „Sine, kad je najgore, moramo da pevamo... ne znam zašto sam to govorila, ali sam tako morala da se ponašam. To mi je inače geslo u životu, kad mi je najteže, ja pevam, u principu, u tom periodu je baš tako bilo... on mora mene da vidi zdravu, normalnu i pravu, moram da mu priuštim da ima da jede, da pije, da ima za sve ostalo, da ne oseti toliki nedostatak oca... sama sebe sam silila na to.“ Jovana je od strategija koristila – rad, kućne obaveze i obaveze oko sina, pomoć stručnjaka, medikamentoznu terapiju i emotivnu pomoć majke, rođaka i prijateljice (Jovana, 53, SSS, zaposlena, postala udovica sa 32 godine).

Stanka je posle 15 dana od smrti supruga počela da radi, posle mesec i po i da izlazi sa drugaricama na koncerte duhovne muzike i u šetnje, a često je vodila duge razgovore sa sinom. Kada je plakala, govorila je sebi:

„Isplači se, isplači se kako treba... od lekova mogu samo još više da se zakopam.“ Stankine strategije su bile – kućne obaveze, odlazak na groblje, posao, rad u poljoprivredi, uz emotivnu i instrumentalnu podršku oca, brata i sestre, prijatelja, kumova i muževljevih kolega (Stanka, 51, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 50 godina).

Sofija je imala snažne lične resurse i dobre strategije: „Poslovi i obaveze držali su me i odvajali od svega toga, da ne razmišljam o tome šta je mene snašlo, moju decu, i kako ćemo mi posle dalje... život ide dalje... poslovi oko završetka kuće su me iščupali... ne znam odakle mi ta snaga... šta se dogodilo, dogodilo se, nema predavanja, moramo da se borimo koliko možemo... Ja nikada nisam bila usamljena, da sam zapadala u depresiju i da mi je to smetalo, samoća mi je bila potrebna da se sredim... jednostavno osetila sam potrebu za nekim svojim svetom, ne zato što je on umro... osetila sam potrebu da kontaktiram samo sa određenim ljudima i bili su mi potrebni ljudi koji bi mi dizali moral, koji ne bi stalno pominjali te neke ružne stvari i vraćali me na taj deo, nego sam ja želela da sve te ružne stvari koje su se dogodile, da se o tome ne priča.“ Sofijine strategije za prevladavanje stresa bile su – posao, kućne obaveze, razgovori sa određenim ljudima, privatni časovi, samoća i mir, uz emotivnu pomoć cele uže i šire familije, komšija, muževljeve familije, prijatelja i pozanika (Sofija, 54, VSS, penzionerka, postala udovica sa 46 godina).

Isidora je imala veoma snažne lične adaptacione resurse, duhovnost i veoma dobre strategije za prevazilaženje gubitka, a sve je bilo podržano njenim stavovima o sebi, drugima i shvatanju smrti. Sebe opisuje kao racionalnu osobu koju gubitak može da učini tužnom, ali ne i beznadežnom i besperspektivnom: „Bila sam jako pribrana, jako racionalna, jako koncentrisana na život, na organizaciju života i na potrebu da se porodica ne raspe, nikako... samo držati dizgine u rukama...“ Isidora je imala puno zadataka pred sobom, razmišljala je „kako ću se pozicionirati u nekom ljudskom, moralnom, emocionalnom, kakvom god hoćete smislu, pa i materijalnom“. Isidora je od strategija koristila – posao, knjige, duhovnost, uz emotivnu pomoć roditelja i uže i šire familije, prijatelja, porodice muževljevog brata, kolega (Isidora, 57, VSS, doktor nauka, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Neke mirnodopske udovice su se teško borile sa stresom izazvanim gubitkom, imale su negativna uverenja o sebi i smatrale da je život bez supruge „užasan i nemoguć“, te je njihov proces oporavka duže trajao. Često je stres pojačan življenjem u tradicionalnoj seoskoj sredini⁴³ ili optuživanjem od muževljeve porodice da je ispitanica „kriva“ za njegovu smrt.

43 Videti više u delu knjige – „Prihvatanje tradicionalnih normi od udovica i ponašanje u skladu sa njima“.

Milka je veoma teško podnela smrt muža i dugo se oporavljala. Uočljiva je izražena lična vulnerabilnost sa slabim mehanizmima prevladavanja u dužem periodu. Milka je smatrala da je „*smrt kao smrt katastrofalna*“. Zbog ozbiljnih depresivnih tegoba, uključena joj je medikamentozna terapija, ali je ona dugo zloupotrebljavala lekove za smirenje. Rođenje unuke je bio ključan događaj koji je pojačao rezistentnost i ispitanica je počela brže da se oporavlja, da menja raspoloženje i ponašanje, da smanjuje prekomerne doze lekova. „*S. se rodila (unuka – prim. aut.), onda sam nju uživala da uzmem da je stavim na rame i to me opusti... mislim da me S. vratila u život.*“ Milkine strategije su bile – religijski rituali, briga o unuci, kućni poslovi, uz materijalnu pomoć roditelja i ujaka i emotivnu podršku drugih članova njene i muževljeve porodice (Milka, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 44).

Dragana je nekoliko meseci posle muževljeve smrti dobila visok pritisak, obratila se lekaru, počela da uzima prepisanu medikamentoznu terapiju i da pije bromazepam, koji i dalje koristi (11 godina od muževljeve smrti) pred spavanje jer smatra da u suprotnom ne bi mogla da zaspi. Kaže da i dalje tuguje i da je bitno smanjila socijalne kontakte, da je to navodno njen izbor, ali verovatno je da su u pitanju ruralno-tradicionalne norme o ponašanju supruge posle muževljeve smrti. Navodi: „*Ja i dan danas tugujem... nit sam izlazila iz kuće, nit danas izlazim igde, ako baš negde moram, tako na neku slavu, nešto, inače, ja dok sam bila godinu dana u crnini, ja nigde nisam izašla, znaš šta znači nigde, ni kod kog nisam otišla. Jednostavno imala sam potrebu da budem kući, samo na groblje i kući i to je sve bilo.*“ Dragana je koristila sledeće strategije u prevazilaženju stresa – kućne obaveze, religijske rituale, poljoprivredne poslove, medikamente, uz emotivnu pomoć braće, prijatelja i rođaka (Dragana, 51, SSS, poljoprivrednica, postala udovica sa 38 godina).

Ljubinka je, kako navodi, posle muževljeve smrti smršala 26 kilograma za mesec dana. Nosila je crninu tri godine (!), a objašnjava da nije morala nego je „*tako osećala*“. Imala je problema sa spavanjem, noćnim buđenjima, strahovima, a i danas spava sa upaljenim svetlom. Bila je na ispitivanju u bolnici, dobila je medikamentoznu terapiju, koju je uzimala dve godine. Kada je prešla u Beograd iz tradicionalne crnogorske sredine i dobila posao, njeno mentalno zdravlje se poboljšalo. Smatra da joj je rad najviše pomogao. „*Rad, rad i samo rad... to me je spasilo što ja sebi nisam dala oduška ni vremena da razmišljam, nego sam gledala svaki slobodan sekund da sebe uposlim što više, da ne budem ta koja mogu da razmišljam jer znam, ako počnem da razmišljam, šta će da bude.*“ Od strategija za lakše prevazilaženje gubitka Ljubinka je koristila – posao, honorarni rad,

pomoć stručnjaka, medikamentoznu terapiju, uz emotivnu pomoć braće, prijatelja i muževljevih kolega (Ljubinka, 54, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina).

Goranu je muževljeva familija optuživala za preranu smrt supruga te je takav odnos doprineo povećanju stresa. Gorana je imala pozitivna uverenja o sebi i dobre strategije suočavanja sa stresom, ali je odnos muževljeve familije taj proces značajno *omeo* u jednom trenutku. Posle suprugove smrti, ispitanica je imala različite zdravstvene probleme. Priseća se: „*Samo znam da nisam mogla da plačem, uopšte nisam mogla da plačem.*“ Pila je „lekove za smirenje“, noći su joj bile najteže. Značajno su joj pomogli da se izbori sa stresom posao i pevanje u crkvenom horu. Goranine strategije su bile – hobi, religijska verovanja, knjige, uz emotivnu pomoć roditelja, brata, prijatelja, i podršku kolega na poslu (Gorana, 50 godina, VSS, zaposlena, postala udovica sa 42 godine).

Lični adaptacioni resursi mirnodopskih udovica – pozitivna uverenja o sebi uopšte kao i u stresnim životnim situacijama važni su za aktivno rešavanje problema. Većina udovica *situaciju gubitka* nije doživela kao nerešivu i bezizlaznu (imale su lokus kontrole) već su, koristeći različite strategije, uspele da je prevaziđu (uglavnom u roku od dve godine) i vremenom povrate optimizam i samopouzdanje. Dakle, njihova se reakcija može oceniti kao tzv. normalna reakcija (Gelder, Mayol, Geddes, 2009: 62–63) na iznenadne stresogene događaje, koja, uz određene emocionalne odgovore (nemir, strepnja, slaba koncentracija, loš san), podrazumeva i različite telesne simptome, kognitivne probleme i strategije prevladavanja.

Udovice sa snažnijim lokusom kontrole imale su i više strategija prevladavanja, dok su se neke od njih našle „zaglavljene u patnji“ u periodu dužem od dve godine. Prema istraživanjima (Taylor, Robinson, 2016), razlozi za takvo stanje (hronične tuge) uglavnom su nedostatak socijalnih resursa, ranije uspostavljen zavisan bračni odnos i slabe strategije prevladavanja stresa.

Kao značajna strategija udovica koje su uspele da u roku od dve godine povrate funkcionalnost i delom dobro raspoloženje pokazalo se pružanje pomoći drugima – instrumentalna podrška, koja uključuje pomoć rođacima, deci, unucima, roditeljima. Najpre je udovicama bila potrebna duhovna podrška drugih, koju su uglavnom i dobijale, ali i materijalna i institucionalna, koju su neke dobile, ali većina nije. Potom, u sledećoj fazi žalovanja pokazala se važnom instrumentalna podrška udovica drugima.⁴⁴ To je značajan nalaz za naše udovice jer se pružanje pomoći dru-

44 Slični tom nalazu su i rezultati obimnih istraživanja sprovedenih u SAD u okviru projekta CLOC. Projekat CLOC je interdisciplinaran i uključivao je u rad sociologe,

gima generalno, kao i posle stresnih životnih situacija, smatra važnim za mentalno zdravlje i blagostanje davaoca. *Davanje* doprinosi stvaranju osećanja korisnosti, pripadnosti, samopoštovanja, samoeфикаsnosti i utiče na smanjenje depresije. Ipak, valja primetiti i da su se naše udovice i značajno iscrpele u tom davanju pomoći drugima.

Ko može da pomogne (šire društvene mreže)

Lične mreže podrške čine odnosi sa drugima, a posebno su važne u slučaju potrebe za socijalnom, emotivnom, instrumentalnom i drugom podrškom. Istraživanja pokazuju da količina socijalne podrške koju prima određena osoba korelira sa stepenom stresa koju osoba oseća, njenim osećanjem emocionalnog i psihološkog blagostanja, fizičkom vitalnošću, zdravljem i dugovečnošću (Jarić i Sokolovska, 2017: 154). Pojam socijalne podrške je složena varijabla, čija analiza treba da poveže najmanje tri indikatora: broj osoba uključenih u ličnu mrežu podrške, intenzitet odnosa sa osobama u toj mreži i tip podrške koja se dobija od određenih, ključnih osoba (*ibidem*, 154).

Istraživanje udovica u Americi krajem sedamdesetih godina prošlog veka ukazalo je na to da se potreba za vrstom socijalne podrške menja tokom procesa prelaza iz života u paru u samački, zavisno od faze: prva se faza može nazvati fazom krize povezane sa gubitkom, a druga fazom prelaza u novi život. U prvoj fazi, ili na početku procesa prelaza u udovištvo, žena mora da se pomiri sa gubitkom i da prihvati činjenicu smrti i nužnost prelaza te tada odlučujući značaj imaju najuže, porodične veze, bezuslovne podrške, odnosno roditelji i najbliži srodnici. To je faza u kojoj se udovica povlači iz spoljašnje realnosti, oseća apatiju, tugu, pa čak i neprijateljstvo prema svetu. Tada ona regredira na fazu deteta kome je potrebna zaštita i žudi za osobama koje će joj pružiti empatiju, a to je, pre svih, majka, koja je često do tada već i sama postala udovica. U sledećoj fazi, fazi tranzicije u novi identitet, udovici su potrebne druge osobe, njoj bliske, izvan porodičnog kruga, koje će joj pomoći da se snađe u novoj realnosti, da izgradi svoj novi identitet, da rešava novonastale probleme, te su joj potrebne osobe koje će joj pružiti informacije od značaja, da se snađe na radnom mestu, u zajednici sa drugima, u slobodnom vremenu itd. (Bankoff, 1983).

psihologe, psihijatre. Tu studiju su započeli pre više od 30 godina Camille Wortman i Ronald Kessler (Carr *et al.*, 2006: 4). CLOC studija sadrži opsežne prospektivne podatke o velikom uzorku starijih obudovelih koji pokazuju da su socijalna i duhovna podrška značajni faktori za smanjenje tuge i brži oporavak posle udovištva, ali čak i više od toga – pružanje pomoći obudovelih drugima (prijateljima, rođacima, komšijama) i povećanje religijskih verovanja (Carr *et al.*, 2006).

Kao i u novijem, domaćem istraživanju ličnih mreža podrške majkama u Srbiji (Jarić i Sokolovska, 2017), tako se i u našem istraživanju – *porodica* pokazala kao najveći oslonac udovici i majci i najsnažniji izvor svih vidova podrške (materijalne ili instrumentalne, emotivne, socijalne), odnosno najsnažniji socijalni kapital, što je inače karakteristika društva poluperiferije, od početka društvene transformacije, a predstavlja jedan od indikatora retraditionalizacije, repatrijarhalizacije, refamilijalizacije (Hjuseon, 2015, Milić, 2004, Milić *et al.*, 2008)⁴⁵. Iz analize narativa saznajemo da, u meri u kojoj udovice raspolažu većim socijalnim kapitalom, a posebno ukoliko je on diverzifikovan, u toj će meri njihova sudbina i čak socijalni položaj biti lakši i bolji. Obrnuto, visoko obrazovanje, visok humani i kulturni kapital bez društvenih mreža, uz opšti izostanak javnih servisa, institucionalne podrške, neće moći da „spasu“ udovicu i njeno dete od propadanja u siromaštvo i tegobe pukog preživljavanja, o čemu takođe bolno svedočanstvo dobijamo od naših sagovornica – udovica.

Vesna je imala veliku ličnu mrežu, sastavljena od prijatelja, rodbine, kolega: „*Da Vam kažem nešto, možda će glupo zvučati. Nas dvoje (muž i ona – prim. aut.) smo ceo život, tj. nama je u životu najvažnije imati prijatelje, tako smo i decu vaspitali. Ne novac, ne nepokretnu imovinu već prijatelje. Moja deviza je: ako posadiš pšenicu, ubiraš plodove jedne godine, ako posadiš drvo, 10 godina, a ako gajiš prijateljstvo – ono će biti i preko 100 godina, a vek životni nije toliko. Ja ne mogu da Vam kažem ko prvi, ako mislite na decu, familiju, na prijatelje, na kolege, ja zaista ne mogu da Vam opišem da moj sin ima toliko prijatelja i drugova, da ja imam divnu rodbinu, sestru koja je mojoj deci majka, da imam svoje kolege, ja jednostavno, meni je tih dana ostalo samo da tugujem i ništa da ne brinem* (podv. aut.). *To je neopisivo koliko ljudi se organizovalo da mi pomogne i duševno i kako naši običaju nalažu...*“ (Vesna, 48, SSS, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Nataliji je značajna pomoć stigla iz muževljeve radne organizacije: „*U februaru su me zaposlili, znači nakon jedno 4 meseca (od smrti – prim. aut.). Onda kad je suprug umro, odmah su mi javili tamo šta treba da predam od papira za decu, za stipendiju, jer deca na to imaju pravo jer G. je bio radnik TENT-a, i deca na to imaju pravo dokle god se školuju, znači do 26. godine. Onda sam ja predala te papire i deca su to posle počela da dobijaju. Onda su deca još dobila tatinu penziju, koja je mala, ali da su*

45 Drugi je porast višechlanih, odnosno proširenih i složenih porodičnih domaćinstava, kao i samačkih i staračkih (bračni par bez dece), dok se mala, urbana, nuklearna porodica, nosilac modernih i postmodernih tendencija drastično smanjuje poslednjih decenija (up. Milić, 2004).

ostali samo na penziji i mojoj plati, dosta bi loše živeli...“ Znači, ne samo što joj je firma pokojnog muža pomogla da se zaposli, da ostvari penziju i stipendije za decu, što je vrlo retko za društvo u transformaciji, nego su i njoj obezbedili dodatnu obuku da bi se osposobila za posao: „Onda sam počela da radim pa ti to odvuče misli, pa se privikavaš na to, pa učim, tu kad sam počela da radim nisam ništa znala, onda sam i na to učenje morala da se koncentrišem, jer treba da naučiš ovo, ono, treba da znaš to... pa imala sam jednog kolegu koji me je učio i dosta mi pomagao da uđem u taj posao jer ja nisam imala ni završenu srednju skolu, moji su živeli na selu, ja upisala srednju, onda su moji roditelji umrli i šta ćeš, moraš da se snalaziš, nema više škole, nego se snalaziš za goli život“ (Natalija, 48, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 46 godina).

Druge su udovice imale slabije mreže podrške, sastavljene pretežno od jedne do dve ključne osobe. Slavici su najveću pomoć, materijalnu i emotivnu, pružile kuma i komšinica: „Onaj ko mi je pomogao je bila samo moja kuma, koja je još pre toga došla da me pita da li imam sredstava da ga sahranim. Ja kažem: ‘Imam, spremala sam, naravno’... ona kaže: ‘Čuvaj, trebaće ti, sigurno će njegova firma platiti sahranu, ovo čuvaj trebaće ti’. Tako da mi se tu ona našla, naravno bili su mi tu i dever i brat, ali sve to smo podneli ja i sin..., tako da sam imala tu komšinicu kao podršku, koja mi je jako mnogo pomogla, jer ja sam znala da dođem sa posla i sednem da jedem i ne mogu da jedem, onda je ona znala da dođe, nekad me teši, a nekad me ispljuje, ispljuje, samo tako. Pa kaže: ‘Seti se samo da u svakom braku ima nekih ružnih stvari, seti se toga, šta sad plačeš, dosta je bilo’. Ali me ona iščupala i ona mi se našla možda i najviše od cele familije“ (Slavica, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 50 godina).

U nekim slučajevima, osim rodbine i prijatelja, ključna podrška je tražena i dobijena od stručnjaka: psihologa i pedagoga.

Jovana (53, SSS, zaposlena, postala udovica sa 32 godine) potražila je i dobila stručnu pomoć. Ona se u svojoj 32 godini našla suočena sa teškom bolešću (tumor mozga) i smrću mladog muža (preminuo sa samo 35 godina) i sa sinom od 11 godina, kome je trebalo reći istinu o očevoj bolesti i smrti. Pomoć je potražila od psihologa i, po njegovom savetu, saopštila detetu istinu: „...Posle nekih mesec dana od uspostave dijagnoze morala sam da se konsultujem sa psihologom, sticajem okolnosti, moj je prijatelj, pa sam morala da se konsultujem sa njim kako da kažem detetu da će mu otac umreti. I to je za mene bilo nešto najstrašnije u životu što treba neko da uradi, detetu svom da kažeš da će mu otac, mili rođeni, kako ga je zvao, umreti. Onda sam dobila savet od njega da ja to moram da uradim bez obzira koliko to teško, bolno i strašno to bilo, on mora to iz mojih usta

da čuje, zbog sticanja nekog poverenja i da je to nažalost tako. Ja sam to uradila onda kada sam mislila da je za to bila povoljna situacija, međutim, za to nikad nije povoljna situacija, ni za odrasle, a kamoli za dete, gde je on došao u stanje frasa, iako je bio tako mali, on je razumeo šta sam mu rekla. Ja sam to sve izokola, izokola, ne može da se izleći tamo ovamo, on je shvatio da je to smrt...“

Ista udovica, Jovana, veliku je pomoć dobila u osnovnoj školi, od učiteljice: *„Tu se pokazalo koliko znači jedan pedagog školski. Učiteljicu je imao fantastičnu, koju nikad neću zaboraviti, to njeno dobro i kakav je to čovek, ne samo pedagog, ta žena, učiteljica..., ja ne znam kako je ona saznala da je moj suprug preminuo, da je njen učenik ostao bez oca, ona je krečila u tom periodu stan i ona je onako sva umazana od kreča se stvorila posle sat i po vremena kod nas i došla da bude uz svog učenika i nije se odvajala od njega. Čak je insistirala da ga vodi kod sebe u stan, da bude sa njenom decom, onda je ona nastavljala sa njim u školi da bude, kako da kažem, poklanjala mu je, naravno, više pažnje nego ostaloj deci, nije ona nikad htela da mi kaže šta je konkretno sin radio u školi... nego je distancirala tu brigu od mene, rekla je: ‘Nemoj ti da brineš dok je u školi, dok je u školi, ja ću da brigu vodim, a kad je kući, ti vodi tad’. Znači, imao je neke periode uspona i padova, šetnje po učionicama, demonstrativno ponašanje, nije lomio nije ništa radio destruktivno da kažem, ali jednostavno lutao je mislima, pa je pričao kao da je tata tu, pa je pričao sa tatom, po njenim rečima, i ona ga je iščupala iz toga.“⁴⁶*

Gorana (50, VSS, zaposlena, postala udovica sa 42 godine) ostala je sama sa ćerkom, posle muževljevog desetogodišnjeg bolovanja od multiple skleroze. Ona je primer jedne grupe udovica iz našeg uzorka koja nije imala značajniju socijalnu mrežu, što se reflektovalo na veoma tegoban prelaz i brojne teškoće tokom adaptacije na svakodnevni život, posle smrti muža i oca njenog deteta, sa svim posledicama, devastacijama (materijalnim, zdravstvenim, profesionalnim – odustajanje od karijere, porodičnim – u vezi sa vaspitanjem ćerke posebno u pubertetu i adolescenciji, uz optuživanje nje kao roditelja koji je „preživeo“ itd.). Gorana je u razgovoru isticala religioznost, veru u Boga, koja joj je pomogla ne samo da lakše istrpi brojne nedaće tokom muževljeve bolesti, nakon smrti, nego i da oprostí svima onima koji su je izneverili. Ne samo da joj je porodica pokojnog supruga okrenula leđa, nego su je napustili i bliski prijatelji. Dve su pojave ovde interesantne: povlačenje prijatelja i zavist udatih žena prema ženi/udovici. *„Tako da ne mora da znači da su se ti prijatelji, kako*

46 Sin je tada išao u četvrti razred osnovne škole.

da kažem, sklonili od mene zato što su prestali da me vole ili ne znam šta, moguće je da nisu stizali od obaveza. Aj' da kažem tako, da im ne sudim. Al' moram da kažem da sam u prvo vreme bila zblaznuta. I svi ti ljudi koji su imali potrebu da u našu kuću ulaze, da donose pelene, da skupljaju novac za katetere, za pomade, za svašta što je njemu trebalo, šta ja znam, pa i detetu donosili čokoladice, ovo-ono, sad odjedanput su se povukli. I onda sam ja primetila da kad idem kod njih u goste, jer su mi bili potrebni ljudi, naravno, a pogotovo se to dešavalo oko crkvenih praznika, slava, da smo uobičajavali da se družimo mi koji pevamo na horu, pa porodično svi da se družimo, onda sam primetila da su te moje prijateljice počele da zaziru od mene jer sad sam ja u novom položaju, ja sam udovica i ako ja pričam sa njihovim muževima, što je potpuno strašno, ovaj, postajale su ljubomorne, eto. I tako da, ovaj, sam ja prestala onda i da odlazim, one su polako sve manje i manje dolazile, više formalno, malo na slavu kod mene, onda su i te slave proredile, to sad sve ređe i ređe. Eto, tako da svelo se sve na dva slova. I moje dete je to isto jako, sve teže i teže je to ona podnosila.“

Goranina situacija je tim teža što se, za razliku od drugih žena, maksimalno trudila da pronađe pomoć van socijalnih mreža, obraćala se različitim institucijama, uticajnim pojedincima, pa i Crkvi, za pomoć, ali bez uspeha. Društvena solidarnost je veoma sužena u osiromašenom društvu u tranziciji, odnosno u razorenoj, fragmentisanoj zajednici. „*Ne znam da l' sam ti rekla pre nego što smo uključili ovaj diktafon da sam u vreme bolesti svoga muža i u vreme tog našeg stanovanja u jednoj sobi, znači u potpuno neprimerenoj situaciji za život sa tako teškim bolesnikom, pisala pisma svim nadležnim institucijama Grada Beograda i Republike Srbije. Tada je to bila vlada na primer Koštunice, ne sećam se toga. Samo znam da sam 268 pisma (podv. aut.) napisala svim predsednicima skupština opština Grada Beograda, predsedniku Vlade, predsedniku Republike Srbije, patrijarhu Pavlu, nekim episkopima Srpske pravoslavne crkve, humanitarnim udruženjima, njegovom viso... kako se zove ovo, kraljevskom dvoru, njima sam pisala, Vlade Divcu, poznatim ličnostima, od kojih mi je jedino odgovorila M. A. P. preko telefona i pitala me – A kako Vi mislite da ja rešim Vaš problem? Ja sam samo tražila da mi se reši stambeni problem. Znači, svi, niko... Većina njih mi se nije javila, nešto ljudi iz Crkve su mi se javili, patrijarh Pavle je rekao – dete, Crkva nema para, ali imaš moj blagoslov da tražiš, idi po dijaspori pa traži i reci da sam te ja poslao. I to je posle najviše i pomoglo kad sam skupljala pare za učešće za stan, koji sam ipak morala da kupim. I zadnje pismo koje sam dobila... Uglavnom, opštine su mi odgovarale šturo – nismo u mogućnosti da izađemo u susret Vašem zahtevu, sa pečatom, potpisom i datumom. Zadnje takvo pismo mi je stiglo od opštine Vračar na dan smrti moga muža, eto.“*

Kao što se iz intervjua moglo videti, privatne mreže podrške, veoma neujednačene, personalizovane, jesu racionalna strategija snalaženja za udovice u okolnostima izostanka javne, systemske, institucionalne, koja bi iznivelisala te veoma raznorodne lične, životne situacije. Međutim, kako druge autorke primećuju, oslonac na socijalne mreže smanjuje pritisak na institucije da osnaže vulnerabilne slojeve stanovništva, a perpetuiraju se međugeneracijski transferi solidarnosti, brige, nege, odnosno održavaju se i podstiču privatizam, familizam, a ometaju individualizacija i građanska solidarnost, odnosno podstiču se već ionako razvijeni nepotizam, korupcija i parohijalna politička kultura (Hjusun, 2015; Milić, 2004; Milić *et al.*, 2010; Sekulić, 2017).

*Odnos sa muževljevom porodicom i srođnicima
(kao deo socijalnih mreža)*

U stresnim životnim okolnostima povezanim sa gubitkom, razvijene socijalne mreže imaju veliki značaj, kao što su važne i u svim fazama životnog ciklusa. U stvari, one su značajan faktor za prevladavanje stresa izazvanog gubitkom i generalno za blagostanje ljudi. Prema nalazima (Spalter, 2010), žene – udate i udovice, imaju kvalitetniju i znatno širu socijalnu mrežu od muškaraca. One održavaju dobru *žensku mrežu* (starih prijateljica, komšinica, udovica...) ⁴⁷ i rođачku mrežu. Prema drugom istraživanju, slično, posle gubitka supruga socijalna participacija se menja te udovice povećavaju kontakte sa rođacima i prijateljima (Laditka, Laditka, 2014: 24). Ukoliko se, međutim, uz gubitak supruga znatno smanje socijalna mreža i finansijski resursi, uz promenu sredine (posebno kada je u pitanju prisilna migracija), uz retka ili nepostojeća repartnerstva, mentalno i fizičko zdravlje udovica može postati ozbiljno ugroženo. Nas je, međutim, osim širih socijalnih mreža i ženinih, primarnih porodičnih mreža, interesovalo i kako se rekonfiguriraju „tazbinske“ mreže, to jest odnosi sa porodicom i rodbinom preminulog supruga, da li opstaju ili ne i na koji način se dalje održavaju.

Odnos udovica sa muževljevom porodicom i familijom, kao odnos razmene resursa, dobijanja i davanja emotivne, materijalne i instrumentalne podrške, može da se posmatra kao važan deo udovičnih socijalnih mreža. ⁴⁸ Ipak, taj odnos može da se posmatra i kao odnos prema osobi

47 Tako se žene vide kao „ministri inostranih poslova“, koje stvaraju socijalne mreže, održavaju ih i šire. One su izvor informacija i posredovanja, važnog i za njih i za muškarce (Spalter, 2010; Dragišić Labaš, 2016).

48 Zavisnost od neformalnih mreža podrške pronađena je u istraživanju jednoroditeljskih porodica u Srbiji (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2015).

koja je „bila žena“ njihovog sina (brata) i u koji se sada uključuju određena očekivanja od udovice, u smislu njenog delanja i ponašanja (u stvari, njene društveno konstruisane i kontrolisane uloge) i, obrnuto, određena očekivanja udovica od muževljeve porodice. Ukoliko se međusobna očekivanja ne *poklope*, moguć je prekid odnosa, mada je, prema našim nalazima, češći slučaj da se ranije uspostavljena loša relacija nastavila ili pogoršala posle gubitka.

Analizom intervjua primećeno je da odnos između muževljeve porodice, familije i udovice može da se podeli u pet kategorija: 1. odnos je dobar isto kao i ranije; 2. odnos je dobar isto kao i ranije, ali su socijalni kontakti ređi; 3. odnos je distanciran, kao i ranije; 4. odnos je loš isto kao i ranije; 5. odnos je bio loš, a sada je prekinut.

U tekstu koji sledi bavićemo se tim odnosom, njegovom dinamikom od gubitka do danas, i zadovoljstvom udovica uspostavljenim relacijama.

Udovice čiji je odnos sa muževljevom porodicom procenjen kao „dobar kao i ranije“ ili „dobar kao i ranije, samo sa nešto ređim kontaktima“ isticale su da je taj odnos važan za njihovo osećanje zadovoljstva i blagostanja. Međutim, manje od polovine udovica (6) istaklo je da su odnosi bili dobri i veoma dobri u ranijem periodu, kao i posle smrti supruga. Nalazi iz drugih istraživanja potvrđuju teoriju kontinuiteta, po kojoj su prethodni socijalni kontakti prediktor socijalnih kontakata posle udovištva (Laditka, Laditka, 2014: 24). Tako se i, prema našim nalazima, odnos sa muževljevom porodicom, koji je bio kvalitetan i blizak pre gubitka održao i dalje, što potvrđuju sledeći izvodi iz intervjua.

Branka je veoma zadovoljna odnosom sa muževljevom porodicom i familijom jer su se, kako kaže, „*svi našli kada je trebalo... Rodbina mi je pomagala, kako moja, tako i njegova... sa njima smo svima ostali u dobrim odnosima... oni su nam prvi i pritekli u pomoć (muževljeva porodica) i pozajmili pare i sve*“. Dobila je emotivnu, ali i značajnu materijalnu pomoć, posebno od muževljevog rođaka – „*njegov stric nam je najviše pomogao*“. Odnose sa muževljevom porodicom opisuje kao „*normalni odnosi, svako ima svoje obaveze, pogotovu sad, svi su zauzeti sa svojim problemima, čujemo se telefonom, vidimo se, evo sad će slava pa će da se slavi i tako*“ (Branka, 50, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49 godina).

Vesna je takođe zadovoljna odnosom sa muževljevom porodicom i familijom, kaže da je veoma poštovana, ali je to i zaslužila jer je negovala i brinula o njegovim članovima porodice. „*Jako sam bila poštovana u njegovoj familiji, tako je i ostalo. Pa kako ne bih bila poštovana i uvažavana u toj porodici kada sam ja u našem domaćinstvu prihvatila njegovu babu,*

majčinu majku (kada je svekrva preminula) sa mnom dvadeset i nešto godina... taj njegov otac je bio sa nama trideset i nešto je bio sa nama, bukvalno domaćinstvo je brojalo šest članova. Kako bi bilo da je njegova porodica ljuta na mene kad sam im ja očuvala babu, oca i čija vrata su bila otvorena širom, znate kod nas Srba je gde su roditelji, tu se dolazi i prolazi i okuplja, zato sam ja u svemu bila stub“ (Vesna, 48, SSS, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Milka smatra da je njen odnos sa muževljevom familijom i dalje dobar, iako se malo ređe viđaju nego ranije zbog obaveza. Ona se oseća poštovanom i uvek može da se osloni na njih kada joj je potrebna pomoć. *„Super, doduše, manje se družimo, nisu odnosi zahladneli, nego je verovatno situacija takva da je malo njih tu u mestu, lepo se družimo. Svi me poštuju, izlazimo s vremena na vreme na groblje i oni kad mogu dolaze mi na slavu, ako mi bilo šta zatreba, znam da mogu da im se obratim u svakom trenutku. Ne pomažu me finansijski, jesu prve godine uzeli mi ogrev, ugallj, drva, brat od ujaka, strica. Nešto smo prošle godine tu renovirali, a pošto on ima brata od strica koji je arhitekta, onda je on tu pomagao, našao mi majstora. Stvarno imamo super odnos, ne opterećuju me, ne gledaju šta radim, ne smetaju mi, tu su ako neku pomoć zatražim, vrlo rado mi izađu u susret“ (Milka, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 44 godine).*

Marica je zadovoljna odnosom sa muževljevom majkom, kako ranije, tako i sada. Navodi dobru komunikaciju i rešavanje problema bez svađe. *„Sa svekrvom imam isto dobar odnos, nit’ se svađamo, nit’ išta, imamo eto jednu toleranciju jedna prema drugoj, nekad nekome ne bude kako treba, al’ ova druga presudi, ide to.“* Odnos sa drugim rođacima je takođe dobar, a ističe da bi ih možda i češće posećivala da ima materijalnih mogućnosti. Ispitanica navodi da su odnosi *„ostali isti, međutim, ono što ja mogu da kažem bez ikakvog ustručavanja, pretpostavljam da će sigurno to da se prorijedi... iz razloga što ja finansijski nisam sposobna... da finansijski mogu da obilazim sve udaljeno... ja svagdje moram da platim prevoz da odem kod nekog da ga obiđem, a meni taj prevoz puno znači jer ja živim sa malim primanjima“ (Marica, 45, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 44 godine).*

Dragana je u dobrim odnosima sa muževljevom familijom, navodi da se i dalje viđaju, mada ređe, ali sada nema pomoć od devera koju je ranije imala. *„Ne, nisu se proredili odnosi, ni sa njegovim bratom, to je sve ostalo isto... možda malo njegov brat manje dolazi od kako su mu roditelji umrli 2007... on je i razredio dolaske, recimo, ne pomaže mi ništa, ranije je znao da pomogne, ne finansijski, nego ovako fizički.“* Ispitanica ističe da je važno što nije bilo problema sa podelom imovine *„sa deverom sam isto super*

ostala i posle njegove smrti (muževljeve) i posle očeve smrti, podeljeno je sve kako treba, sve je u dogovoru“ (Dragana, 51, SSS, poljoprivrednica, postala udovica sa 38 godina).

Sofija je bila ranije kao i sada veoma zadovoljna odnosom sa muževljevom porodicom. *„Sa članovima i njegove i moje porodice, ništa se nije poremetilo, sve funkcioniše kako treba. Oni me zovu... pitaju kako sam, znajući da sam sa zdravljem popustila, ali što se tiče pomoći fizičke i materijalne, tu se i ja trudim da ne tražim pomoć, želim da se snađem koliko mogu sama. Nema nikakvih tenzija, otvoreni smo jedni prema drugima, kad sam sa njima, nisam napeta uopšte, slobodno mogu da kažem šta mislim i da izrazim svoja osećanja i tužna i radosna, mogu da podelim neke svoje patnje sa njima i da izrazim zabrinutost, imaju razumevanja*“ (Sofija, 54, VSS, penzionerka, postala udovica sa 46 godina).

U kategoriju „odnos je distanciran kao i ranije“ mogu da se smeste sledeći narativi.

Isidora navodi da su suprugovi roditelji i brat davno preminuli te da su oni kontaktirali povremeno jedino sa porodicom suprugovog brata sa kojima ni ranije nisu bili bliski. *„Nikad nismo nešto mnogo bili bliski sa njima, to je tako... to su vrlo fini, korektni odnosi, koji su se uvek održavali zahvaljujući meni, zapravo... ja sam insistirala na tome jer moj muž nije imao ni majku ni oca, oni su umrli i brat mu je umro, tako da je to u stvari porodica njegovog brata, pa sad i oni imaju svoje neke porodice. Nisu se tu baš nešto mnogo trudili oko nas i sa njima smo imali veze samo utoliko koliko sam ja želela da moja deca sačuvaju vezu sa svojom rodbinom s očeve strane*“ (Isidora, 57 godina, VSS, doktor nauka, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Jovana nije bila, kako kaže, u bliskim odnosima sa muževljevim roditeljima ni ranije ni posle muževljeve smrti. *„Nisam se tu toliko ni razočarala, nije to neka sad promena, nije to bio ni neki veliki, neki blizak odnos.“* Ipak bi želela da je odnos svekra i svekrve prema unuku drugačiji. *„Ja ne tražim od njih materijalnu, tj. finansijsku pomoć nego lepu reč, da to dete pozovu ka sebi, privuku ka sebi, da zna da potiče od njih, da ima strica, da ima babu i tamo neku silnu rodbinu a oni to jednostavno ne žele.“* Dever skoro nikada ne pozove da pita kako je ona niti da čuje bratanca, što ispitanica ne može da razume, čak mu je to i rekla, ali je dobila odgovor da on zna kako je ona dobra majka pa ne mora da brine. *„Ti si takva majka da nema potrebe da ja razmišljam o tome.“* Jovana je jedino bila i ostala u dobrim odnosima sa muževljevom sestrom (Jovana, 53, SSS, zaposlena, postala udovica sa 32 godine).

Stankin odnos sa muževljevom porodicom i familijom može se proceniti kao distanciran, „*tako da ti odnosi nisu ništa bili posebni, išli smo na svadbe kod njih, na veridbe, ja se sa njima nisam čula zadnjih 5, 6 meseci. Njegov brat nikad nije pozvao, ni pre, a ni sada... ja sam rekla sinu da im kaže da dođu, da će sada da bude godišnjica. Nemam potrebu da se ikom namećem, ko nema osećaj da mene pozove i da pita kako sam ili da dođem, zvali su me na slavu, ja sam rekla da neću kod nikog da idem na slavu za ovih godinu dana dok sam u crnini*“. Ipak je ispitanica očekivala da je muževljeva porodica pozove. „*Njegova porodica mi ništa ne pomaže, mada ne tražim ja od njih pomoć, bilo bi mi draže samo da su pozvali posle toga da vide kako sam*“ (Stanka, 51, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 50 godina).

Sledeća iskustva udovica mogu se smestiti u poslednje dve kategorije: 4. odnos je loš isto kao i ranije; 5. odnos je bio loš, a sada je prekinut. Te udovice su nezadovoljnije ili su veoma nezadovoljne i razočarane odnosom sa muževljevom porodicom (ili nekim članovima porodice) u odnosu na ispitanice koje pripadaju 1. i 2. kategoriji.

Slavica nije bila u dobrim odnosima sa muževljevom majkom, ali je ipak ranije komunicirala sa njom. Posle smrti supruga prekinula je kontakt. „*Eto, poštovala sam je kao njegovu majku, ona je počela da mi tutoriše, da se meša u moj život i život mog deteta, pokušala je ona to dok je on bio živ, ali posle je bilo još više, da na kraju sam rekla sebi da nisam maloletna, znam da vodim svoj život, a ona neka vodi svoj i završila sa njom svaki kontakt*.“ Sa ostalom rodbinom navodi da ima korektan odnos, „*sa deverom kontaktiram i sada, s vremena na vreme se viđamo i tako*“ (Slavica, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 50 godina).

Natalija ima korektan odnos sa suprugovom familijom. „*Ja kontaktiram sa suprugovom familijom, dobro, npr. njegov ujak, tetka, njegove sestre, nismo razredili kontakte, ako ne mogu da dođu čujemo se telefonom, pitaju za decu, ne mogu da kažem da je odnos loš, sve je isto*.“ Sa svekrom ispitanica kaže da ima „super“ odnos, dok sa svekrvom ne komunicira, ali i ranije sa njom nije bila u dobrim odnosima. „*Od kako sam došla ovde sa njom, mi smo se jednostavno odvojili, neki svoj život vodili, mi nismo bili u ne znam sad kakvim lošim odnosima, bili smo u ok odnosima, ali se ona posle jednostavno izopačila, ne znam kako da ti objasnim... sad recimo uopšte ne pričamo*“ (Natalija, 48, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 46 godina).

Ana je imala i pre smrti supruga loš odnos sa njegovom porodicom, koji se prekinuo posle muževljeve smrti. Opisuje ih: „*Ma nikakvi, ne čujemo se, ne viđamo se, meni to odgovara u potpunosti... i nema šta više da se priča kada su oni u pitanju, jednostavno oni za nas više ne postoje*.“

Navodi da njegova familija nije došla kod nje posle smrti supruga, a čak joj neki nisu izjavili ni saučesće na sahrani. „*Nisu došli uopšte gore da me posete.... ali ja ni pre toga nisam bila u dobrim odnosima sa njima, eto, čisto iz poštovanja prema suprugu sam išla ponekad kod njih na slavu, ali sam i to izbegavala kad god sam mogla, izvlačila sam se kao da imam puno posla, jer prosto to su ljudi koji su pre svega jako prosti, neobrazovani i šta sad ja imam tamo da pričam sa njima. Oni su mene okrivljivali za sve, nisu imali razumevanja, kao kako si to dozvolila, od vrsnog sportiste si napravila nar-komana, pa su mislili da se i ja drogiram, govorili su mi da sam ga ja ubila, da nije oženio mene, danas bi bio poznati sportista i tako dalje...*“ (Ana, 47, VSS, magistarka nauka, samostalna umetnica, postala udovica sa 42 godine).

Aleksandra navodi da je muževljeva porodica teško disfunkcionalna i da su se njegovi roditelji davno razveli te da sa njima nije bilo ni moguće uspostaviti dobar odnos: „*Što se tiče njegove familije, njegova familija je nenormalna uvek bila i naravno ostala. Nisam napomenula samo da je moj muž dete razvedenih roditelja i da ga je njega majka ostavila kada je on imao samo šest godina u kući. A njegov otac je bio kockar, ženskaroš i probi-svet i radio je u Nemačkoj... povampirio se na kraju kad je otišao u penziju pa je nabavio novu mladicu pa je onda došao i nama se uvalio, ali bukvalno se uvalio.*“ Svekrva je posle smrti sina želela da kontaktira sa ispitanicom i njenom decom. „*Svekrva se sad povampirila i želi da vidi decu... sad ona mene zove, ona će sad kao da umre, a nikako da umre, sad joj se sve na-kalemilo i grize je savest zbog svega i pretpostavljam da je sad proradilo ne znam šta... unuka želi da je vidi, unuk ne želi*“ (Aleksandra, 41, SSS, zaposlena, postala udovica sa 39 godina).

Ljubinka je u lošim odnosima sa muževljevom porodicom posle smrti supruga, kaže: „*Njegovi, kad mi je bilo najpotrebnije nisu bili tu.*“ Dever je optuživao da nije dovoljno brinula o mužu, „*moj dever je čak rekao da je on bio tu da ne bi dozvolio da mu brat umre*“, ali i dalje ima nekorektan odnos kada je u pitanju imovina koju su oni nasledili. „*Stric im još nije dao ključ od kuće koju su oni nasledili od oca... šta da ti pričam... ja i ćerka smo se odrekle nasledstva u korist sina, tako da smo sve njemu prepustile. Moj dever se nije udostojio da kaže: ‘Evo ti’. Moj dever koristi svu kuću, imanje neko imamo, neku veliku njivu, iznajmljuje, uzima pare.*“ Takođe je muževljeva sestra rekla ispitaničinoj kćerki: „*Mi majku vašu više ne smatramo snajom kad nema T., tu mi je sve bilo jasno.*“ Ljubinka navodi situacije u kojima se muževljeva porodica ponašala nekorektno. „*Moja ćerka kad se udavala zvala je strica da dođe da je preda stric umesto oca, stric joj se nije pojavio.*“ Ipak, ispitanica ističe da ima veoma dobar odnos sa mu-

ževljevom sestrom od strica, „*da je moja sestra ne bi se tako prema meni ponašala kao ona... dan-danas ja nju gledam kao da je moja sestra, dan-danas se mi družimo*“ (Ljubinka, 54, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina).

Gorana nije zadovoljna odnosom muževljeve porodice prema njoj i kćerki i opisuje ga kao loš i neljudski. „*Njegova familija je ispala potpuno neljudska prema nama, tu su se pojavila neka potpuno iracionalna osećanja. Oni su i dete i mene optužili i za njegovu bolest i za njegovu preranu smrt. Ali to je nešto što, kako da kažem, ja sam opet to prevarila jer poznajem taj mentalitet gorštački, oprostila sam im, a dete im nije moglo oprostiti, tako da je to za nju opet bilo dodatno opterećenje jer su oni pre svega prestali da o nama brinu, to jest da o njoj brinu, na bilo koji način. Jednom su nam dali, ne znam ni ja, hiljadu evra i rekli da ona ode i da potpiše i svojom rukicom je potpisala da je to do kraja njenog školovanja pomoć od babe i dede i od strica.*“ Ispitanica takođe navodi da su muževljevi roditelji krili njegovu bolest, „*a to je sad poseban sociološki problem tog kraja odakle je on rodom, jer tamo je sramota reći da je neko iz porodice teško bolestan i onda na kraju ispadne da ga se odrekneš*“ (Gorana, 50, VSS, zaposlena, postala udovica sa 42 godine).

Društveni pritisak – tradicionalne norme i ponašanja udovica

Na važnost poštovanja tradicionalnih normi, koje se odnose na ponašanje, oblačenje i provođenje slobodnog veremena udovica ukazuju nalazi koje smo dobili analizom intervjua. One su značajne za građenje novog društvenog identiteta⁴⁹ – „udovica“. Ispuniti socijalna očekivanja, koja često nisu potpuno ili delimično u skladu sa stavovima i potrebama udovica, pokazalo se važnim radi *opstanka* u nekim sredinama, a posebno manjim i seoskim. Udovica treba da predstavlja primer vernosti, lojalnosti (bivšem mužu i njegovoj porodici) i poštenja (ne tražiti drugog partnera), ugleda (ne obrukati decu i rođake), samokontrole (ne izlaziti, ne družiti se, ne opuštati se), *adekvatnog* tugovanja (bar u prvih tri do pet godina), *adekvatnog* izgleda.⁵⁰ Takvo ponašanje se ne očekuje od udovaca, naprotiv,

49 Društveni identitet podrazumeva osobine koje drugi ljudi pripisuju pojedincima, a prema određenim sličnostima ih kategorišu u određene grupe – obudoveli, razvedeni... Lični identitet (samoidentitet) nas odvaja od drugih, ali da bi se uobličilo sopstvo, potrebno je stalno „pregovaranje individue sa spoljašnjim svetom“. Ipak su individualno delanje i izbor najvažniji u građenju ličnog identiteta, dok kultura i društvo utiču na oblikovanje samoidentiteta (Gidens, 2007: 33).

50 U Srbiji, u 20. veku (Manojlović Pintar, 2007: 897), u javnom prostoru, tuga za umrlim izražavala se na sledeće načine: sečenjem kose, grebanjem lica, nošenjem crnine,

očekuje se kraće tugovanje i brzo repartnerstvo, posebno ukoliko udovac ima malu decu o kojoj treba da brine žena – „maćeha“. To je tipičan primer društvene nejednakosti/nepravde posredovane rodom.

Postavlja se pitanje kako u takvim sredinama izgraditi lični identitet kada izbor i individualno delanje snažno kontroliše okruženje (kultura, porodica i društvo), a takođe kako u takvim okolnostima sačuvati dobro mentalno zdravlje. Tako neke ispitanice govore o odnosu našeg društva prema neudatim ženama generalno: „Najprihvatljivije je društveno da si udata i da imaš decu... ako si neudata, to je katastrofa, mora da ti nešto fali, mora da si insuficijentna u nečemu“, kao i o sujeverju i ponašanju drugih prema porodici u kojoj je član izvršio suicid: „Čula sam od kuma našeg da je maler družiti se sa nama (sa njom i detetom – prim. aut.), kao jer tu se desio smrtni slučaj (samoubistvo), a to donosi nesreću.“

Verovatno najdrastičniji primer tradicionalizma i patrijarhalizma jeste – seksualno uznemiravanje, koje je doživela jedna od naših ispitanica, kao „slobodna“ žena, od koje se očekivalo da plati za mušku uslugu. „Pa mi se dešavalo, ja mlada udovica, dođe mi vodoinstalater iz Trudbenika pa prvo hoće da spava sa mnom pa tek onda da mi popravi kupatilo. Ja ih izbacim sve napolje. Četiri ekipe vodoinstalatera sam ja izbacila iz stana. Ovaj predsednik sindikata je hteo da mi pomogne i on meni kaže: ‘Ljubinka (zamenjeno lično ime ispitanice – prim. aut.) pobogu’, rekò: ‘T. (oslovljava poslovođu iz Trudbenika – prim. aut.), prvo pita da spavam sa njim pa da mi završi to, T. to su Z. kolege’ (pokojnog muža – prim. aut.). On kaže ‘ne mogu da verujem’, ajde kaže: ‘Sad ću da ti pošaljem onu prvu ekipu, a ja ću da budem u stanu, tako da me oni ne vide, doći ću pre njih.’ A on je bio njihov poslovođa, najžešći. Ja njega pustim u ćerkinu sobu, a ovi ulaze i odmah sa vrata: ‘Mala, jel’ sam ti ja reko, ili ćeš da spavaš sa mnom ili ti niko kupatilo neće završiti’. A T. izlazi iz sobe i kaže: ‘Znači, ipak je to istina da vi nju maltretirate, sram vas bilo’. Poslao ga je na teren, iskijalo mu je sve na nos. Na kraju, on mi je poslao ekipu i obezbeđenje iz firme da mi sve to završe, a meni i deci plati hotel, plati mi sobu u hotelu da budem tamo tri četiri dana dok mi oni to ne završe. Ja dolazim, oni su kupatilo sve sredili, ali treba preživeti sve to. Mlada udovica, svi kad čuju, vidi, ne možeš da veruješ, sediš u društvu, sediš, ljudi prema tebi se ponašaju sasvim ok, onog momenta kad saznaju da si udovica, ti ne možeš da veruješ koliko se ljudi promene“ (Ljubinka, 54, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina).

Nekoliko udovica je posvedočilo o tome da su muškarci bili zainteresovani samo za seks i za zabavu, a ne i za pravo partnerstvo.

„naglašenom skrušenošću“ i puštanjem brade, naricanjem, jadikovkama i tužbalicama. Postpogrebnim ritualima (daće, podušja, pomeni, trpeze) iskazivana je zahvalnost osobama koje su bile prisutne i tešile ucveljene članove porodice.

Naše ispitanice navode koje su najčešće tradicionalne norme kojih se trebalo pridržavati posle smrti supruga. Period tugovanja za udovice *ne sme* da bude kraći od tri godine, važno je obeležavanje 40 dana, šest meseci i jedne godine od smrti supruga (parastosi), redovno odlaženje na groblje (uglavnom jednom nedeljno u prvih godinu dana), nošenje crnine u trajanju od jedne godine, na kraju, negledanje televizije, neizlaženje iz kuće radi druženja i relaksacije. Ostajanje u kući svekra i svekrve je takođe važno ukoliko je udovica i pre gubitka supruga živela u zajednici. U periodu tugovanja od udovica se očekuje da smanje socijalne kontakte sa prijateljima, posebno sa muškarcima, a povećaju sa rođacima, posebno sa svekrom i svekrvom i muževljevom familijom. Potom da se posvete deci (unucima), da obavljaju kućne poslove, da rade u firmama, ali da *posle posla idu pravo kući*. Ulaženje u nova partnerstva i brak se ne očekuje ili se dozvoljava, ali kada za to *dode vreme* (znači bar ne u sledećih 5–7 godina). Adekvatno oblačenje podrazumeva neprovokativno oblačenje, oblačenje koje nikom ne skreće pažnju (posebno muškarcima) ili, kako jedna ispitanica navodi, biti „zakopčana do guše“.⁵¹

U analizi intervjua izdvojile su se tri vrste odnosa prema tradicionalnim normama: 1. *prihvatanje većine tradicionalnih normi* (o ponašanju i oblačenju udovice); 2. *delimično prihvatanje, delimično neprihvatanje*; 3. *neprihvatanje većine tradicionalnih normi*. Nije uvedena kategorija – *odbacivanje svih tradicionalnih normi* jer nijedna udovica ne pripada toj grupi. Prihvatanje tradicionalnih normi analizirano je u odnosu na obrazovanje ispitanica, ali i u odnosu na obrazovanje njihovih roditelja. Bilo nam je važno da saznamo da li su u porodicama *višeg roditeljskog obrazovanja* tradicionalna verovanja manje zastupljena, a socijalizacija devojčica *manje rodna*.⁵²

51 Jalom (2014: 22) opisuje svoje psihoterapijsko iskustvo u radu sa klijentkinjom udovicom i kako su bili potrebni meseci da se izbore sa njenim iracionalnim preprekama – „voleti drugog za nju je značilo izdati pokojnog muža, činilo joj se kao da bi time zabila poslednje eksere u njegov kovčeg... kada bi zavolela drugog duboko kao što je volela muža... to bi značilo da je njena ljubav prema njemu bila na neki način nedovoljna i manjkava... voleti ponovo bilo bi neodgovorno jer je ona zla i ukleta, a njen poljubac je poljubac smrti“.

52 Još u ranom detinjstvu počinju da se uče različite socijalne uloge karakteristične za određenu sociokulturnu sredinu (ponašanje dečaka i devojčica se usmerava ka različitim aktivnostima i emocijama). Ženski identitet se, pre svega, povezuje sa materinstvom i brakom, pa se male devojčice „pripremaju“ za „ulogu majke“ (igrajući se lutkama). Potom se, kada odrastu, od njih očekuje da tu ulogu i realizuju (*materinski mandat*). „Uloga majke“ je centralna rodna uloga koju karakteriše odgovornost, briga i posvećenost deci. Sledeća važna uloga je „uloga supruge“ (*bračni mandat*), koja je povezana sa obavljanjem svih kućnih poslova i preuzimanjem odgovornosti za domaćinstvo (Doyle, Paludi, 1995, prema Dragišić Labaš, 2019a).

U tekstu koji sledi biće reči o različitim tradicionalnim normama kojih su se udovice pridržavale posle gubitka ili to i danas čine. Neke od tih normi odnose se na religijske rituale, koji mogu biti delom i lični izbor i za neke ispitanice jedna od značajnih strategija u borbi sa stresom, ali i druge tradicionalne norme kojih su udovice morale da se pridržavaju protiv svoje volje, na zahtev muževljeve porodice, posebno svekrve, ili članova njihove porodice.

Određene tradicionalne norme, posebno religijske, pomagale su udovicama u procesu žalovanja, ali mnoge od tih normi vremenom su postale teret i moranje. Takođe se *pažljivo* obradom narativa, u kojima se na trenutke iskazivalo neprihvatanje, a potom brzo vraćanje i normalizovanje tradicionalnih očekivanja, došlo do zaključka da su te norme teže i više opterećujuće nego što udovice žele da priznaju (i sebi i intervjuerkama).⁵³

Više od polovine mirnodopskih udovica našlo se u trećoj kategoriji – *neprihvatanje većine tradicionalnih normi*. U toj grupi dominiraju visokoobrazovane i one sa magistarskim i doktorskim titulama i samo dve udovice sa srednjim obrazovanjem (postale udovice sa 39 i 32 godine). *Prihvatanje većine tradicionalnih normi* karakteristično je za ispitanice sa osnovnom i srednjom školom, dok *delimično prihvatanje, delimično neprihvatanje* zastupa većina udovica sa osnovnom školom i samo jedna ispitanica sa višim obrazovanjem. Očigledno je da je najveći broj niže obrazovanih roditelja vaspitavao svoje kćerke (sadašnje udovice) u duhu tradicionalnih normi, te su se one našle u prvoj kategoriji – *prihvatanje većine tradicionalnih normi*.

Sledeći primeri ukazuju na pozitivan značaj religijskih verovanja i rituala za lakše prevazilaženje stresa, ali i velike troškove kojima su udovice zbog toga bile izložene, kao i jedan netradicionalan stav prema smrti i ritualima povezanim sa tim događajem.

Gorani je verovanje u vaskrsenje pomoglo da se lakše izbori sa stresom izazvanim gubitkom. „*Mi verujemo da se duša preseljava tamo gde čeka opšte vaskrsenje mrtvih i da to onda za hrišćanina je neki olakšavajući momenat... znaš da taj tvoj mili, dragi nije otišao u nepovrat i da ćete se jednog dana sresti... i ja sam se u skladu sa tim svojim uverenjima nekako i nosila*“ (Gorana, 50, VSS, zaposlena, postala udovica sa 42 godine).

Vesna opisuje šta se događalo u kući posle gubitka i da je ona verovala da je duh njenog muža prisutan. „*Dešava se da mi dođu deca, nije bitno ko kuva kafu, ćerka ili sin, ali kako to da mi uvek zakačimo jednu šolju kafe i*

53 Poznato da ljudi nesvesno internalizuju dominantne rodne diskurse koji postaju njihova lična uverenja (Dalos, Drajerper, 2012: 188).

da je prospemo? Prosto je nemoguće, voleo je da pije kafu, znači prospemo je i ja mislim da je to za njega... on je uvek tu“ (Vesna, 48, SSS, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Branka opisuje kakve su sve obaveze ona i njena porodica imali godinu dana posle gubitka: *„Prvih godinu dana smo svake subote išli na groblje, pa onda imali smo milion obaveza, davali smo 40 dana, pa pola godine, pa godinu, pa imam dosta rodbine i prijatelja, sa svima njima je bio dobar, 50 njih je došlo kada smo davali 40 dana, pa isto toliko kad smo davali pola godine i godinu, tako da se stalno nešto dešavalo, stalno smo imali nekih obaveza i troškova, tako da smo o svemu morali da mislimo“ (Branka, 50, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49 godina).*

Stanka navodi kako je poštovala sve religijske rituale jer je morala, ali da je to porodicu iscrpelo materijalno i emotivno. *„Sahranili smo ga na Orlovači tamo, tako da je to koštalo oko hiljadu i po eura, pa posle spomenik još hiljadu eura, pa sve to malo što mi je ostalo, to je sve otišlo na te stvari, te daće, te ljudi dođu, to sam videla, da ljudi tako jedu da je meni bila takva muka, ali sam znala da moram, jer sam zbog njega sve ispoštovala“ (Stanka, 51, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 50 godina).* Vesna takođe govori o običajima posle gubitka: *„U tim trenucima, nažalost, ali kako naši srpski običaju nalažu, tu ima puno i obaveza i posla i razmišljanja i svega, vaš osećaj je da iskreno niste ni svesni šta se događa“ (Vesna, 48, SSS, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).*

Isidora iznosi svoj netradicionalan stav prema smrti i mišljenje kako drugi vide udovice u njenom okruženju: *„Ne volim i ne mogu da podnesem da budem jadna u očima ljudi i da me ljudi sažaljevaju... to ne mogu da podnesem... mislim, to je inače jako važno za moje shvatanje života, da je u stvari sve, kao što je rođenje, pa čak i venčanje, privatna stvar... smrt je privatna stvar... stvar porodična, usko porodična“ (Isidora, 57 godina, VSS, doktor nauka, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).*

Sledeći izvodi iz intervjuja ukazuju na snažan društveni ili porodični pritisak povezan sa tradicionalnim normama i neuspešan pokušaj da se od njih *pobegne*.

Dragana se pridržava tradicionalnih normi, koje je internalizovala, a razumela kao ličnu potrebu i odluku: *„...ja i dan danas tugujem... nit' sam izlazila iz kuće, nit' danas izlazim igde, ako baš negde moram, tako na neku slavu, nešto, inače, ja dok sam bila godinu dana u crnini ja nigde nisam izašla, znaš šta znači nigde, ni kod kog nisam otišla... jednostavno imala sam potrebu da budem kući, samo na groblje i kući i to je sve bilo“ (Dragana, 51, SSS, poljoprivrednica, postala udovica sa 38 godina).*

Ljubinka je prekršila neke tradicionalne norme jer je otišla iz sredine u kojoj je živela, ali je ipak nosila crninu tri godine „jer je tako želela“. Govori o razlozima za odlazak: „U Crnoj Gori, da mene neko nazove ‘veselom udovicom’, da ja ne smem nikome da kažem: ‘Dobar dan’... da ja ne smem ni sa kim da se družim, da mene kontroliše dever ili zaova, moja majka ili moj brat... da gledaju šta sam skuvala, s’ kime sam ja stala da popričam, ja to jednostavno ne bih mogla da izdržim“ (Ljubinka, 54, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina).

Isidora je želela novo partnerstvo i brak, ali je pod pritiskom majke i suprugovih prijatelja odustala. Opisuje majčinu reakciju: „*Taman posla... kakav muškarac... deca, ženska deca, mala... užas, taman posla, ne dolazi u obzir...*“ Kada je želela da uđe u novu vezu/brak, reagovali su i prijatelji: „*Međutim, i pre nego što se ta veza zaista realizovala i dobila nekakvu konkretnu formu, ja sam se suočila sa velikom osudom, to sam htela, to je jako važno, sa velikom osudom okoline, koji su i pre nego što se bilo šta tu, nekako se negativno odredili prema uopšte toj ideji. To je vrlo zanimljivo. I to, ta osuda je dolazila najpre, najpre sa strane prijatelja moga muža, neki zato što su nekako oni uvek mislili da je on bio toliko izuzetan i toliko fenomenalan i toliko, nemam pojma kakav sve nadtip, da ne postoji osoba koja bi mogla njega na bilo koji način zameniti. Mislim, to je bilo potpuno suludo. I ja sam, moram reći, jako teško to podnela i uopšte sam se distancirala od te ideje da bilo kakvu, da kažem, ovaj, emotivno, uđem u bilo kakav emotivni angažman zato što sam se, prosto mi je to sve bilo jako neprijatno i jako teško i to nisam mogla da podnesem. Jer očigledno je meni važno, koliko god da ja sve kao sam ja žena svog života, očigledno mi je bilo važno šta će ko da kaže, odnosno to neprihvatanje je meni bilo odmah crveno svetlo da se ja povučem*“ (Isidora, 57 godina, VSS, doktor nauka, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Reorganizacija porodice, odnos sa decom i repartnerstvo

Stresogeni događaji, koji dolaze iz spoljašnje sredine, kao što su – ekonomska kriza, rat, elementarne nepogode, migracije itd., kao i stres uslovljen gubitkom člana porodice i onaj koji se javlja na tačkama prelaza iz jedne u drugu fazu životnog ciklusa, utiču na porodicu direktno ili indirektno.⁵⁴ Funkcionalne porodice održavaju stabilnost (homeostazu) sve

54 Kada se poveća količina stresa, u porodici može doći do krize (razvojne i nerazvojne). Razvojne krize su posledica promene u životnom ciklusu – unutarporodične, dok se nerazvojne događaju nezavisno od faze životnog ciklusa – pod uticajem iz spoljne sredine. U pitanju su u stvari predvidljivi razvojni stresovi i nepredvidljivi

do trenutka dok se ne pojavi/e stresogen/i životni događaj/i i poremeti/e njenu psihosocijalnu ravnotežu.⁵⁵ Tada dolazi do promena, najčešće u porodičnoj strukturi, ulogama⁵⁶, hijerarhiji, a moguća je i promena sredine, te se očekuje ulaganje dodatnih napora da se prethodna ravnoteža ponovo uspostavi. Reakcija porodice na stresogene događaje zavisi od više faktora (Goldner Vukov, 1988), kao što su – prethodno iskustvo sa stresom, težina sadašnjeg stresa, psihičko i fizičko zdravlje članova porodice, ne/postojanje unutarporodičnog stresa.

U tekstu koji sledi bavićemo se nekim promenama koje su se dogodile posle smrti/gubitka u sada jednoroditeljskim porodicama, i to u njihovoj strukturi, hijerarhiji (ko dobija glavnu reč u kući, ko donosi važne odluke) i ulogama.⁵⁷ Takođe će biti reči o odnosu udovica sa njihovom decom danas. Analize koje slede u osnovi se mogu primeniti i na interpretiranje narativa ratnih udovica, što će povremeno i biti sprovedeno u narednim poglavljima, tako da će odeljak o reorganizovanju porodice u drugom delu studije biti nešto kraći.

Promena porodičnih uloga i hijerarhije

Pre smrti muža, većina ispitanica je živela u nuklearnim porodicama sa suprugom i detetom/decom, dok je manji broj živio u zajednici, najčešće sa muževljevim roditeljima. Neke ispitanice (videćemo, ratne udovice) u trenutku gubitka supruga i bežanja (izbeglištva) bile su u drugom sta-

događaji – „ono što nam donosi život“ (Carter, McGoldrick, 1989, prema Dalos, Drajper, 2012: 94). Ukoliko je stres dugotrajan, porodica može doći u stanje hronične krize, uz razvijanje patološke homeostaze (Goldner Vukov, 1988). Slično se govori i o stresu u horizontalnoj i vertikalnoj osi, te da stres u horizontalnoj osi podrazumeva onaj koji se javlja na prelazu iz jedne u drugu fazu životnog ciklusa, a u vertikalnoj dolazi iz spoljne sredine (društva). Najveći porodični disbalans uslovljava ukrštanje horizontalnog sa vertikalnim stresom (Mićović, 1997: 65).

- 55 Prema novijem sociološkom istraživanju (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014), jednoroditeljske porodice su strukturalno ranjivije – sa većim ograničenjima, a manjim mogućnostima u odnosu na dvoroditeljske. Posebno su obudoveli strukturalno i lično osujećeniji, usamljeniji i tužniji u odnosu na razvedene i na nevenčane majke.
- 56 Kod samih roditelja (kako Hughson naziva osobe koje žive bez partnera, tj. jednoroditeljske porodice) postoji konflikt uloga koji izaziva: osećanje krivice, nezadovoljstvo sobom, apatiju, povlačenje, umor, stres, nesigurnost. Takođe „u njihovim životima vlada *siromaštvo vremena*“ za zabavu i razonodu, a *materijalno siromaštvo* pojačava *siromaštvo vremena* (Hughson, 2015: 119–122).
- 57 Osnovne dimenzije porodičnog funkcionisanja, prema sistemskoj porodičnoj terapiji, obuhvataju: emocionalnu povezanost, komunikaciju, uloge, kontrolu ponašanja, stav prema rešavanju porodičnih problema, stepen diferencijacije među članovima porodice, odnos prema gubicima i promeni (Goldner Vukov, 1988: 42).

nju. Posle smrti supruga, koji znači i „trajnu strukturalnu dezorganizaciju“ (Tomanović, 2014: 101), te porodice prelaze u jednoroditeljske.⁵⁸

Pre udovištva, ispitanice su važne porodične odluke⁵⁹ najčešće donosile zajedno sa svojim muževima ili su ih prepuštale njemu, muškom autoritetu. Dakle, najčešće je *nosilac moći* u porodici bio muž ili je ona bila deljena. Ako je posle smrti supruga ispitanica ostajala da živi sa svekrom i svekrvom (najčešće u seoskoj sredini)⁶⁰, *nosilac moći* je bio svekar, a ukoliko je nastavila da živi u domaćinstvu sa njenim roditeljima, odluke je donosio otac ili su moć delili – udovica i njeni roditelji. Kako su deca odrastala, udovice su se sa njima konsultovale u vezi sa odlukama, ali je većina, po njihovom viđenju, zadržala prethodno uspostavljenu hijerarhiju „bračni sistem iznad dečjeg“, to jest „udovica iznad dece“. Primećeno je, međutim, da udovice zajedno sa punoletnim sinovima donose odluke, a neke ih i prepuštaju deci (parentifikacija), te sada moć stiču najčešće sinovi (ili preuzimaju raniju očevu). U takvim porodicama udovice su isticale veću bliskost između njih i sinova, od kojih su i očekivale da „vremenom zamene očeve u domaćinstvu“. Ljubičić (2014) takođe u svom istraživanju nalazi da deca obudovelih imaju veću moć u donošenju odluka nego deca razvedenih, a posebno nevenčanih, dok su najstarija deca u porodici (ili starije dete u odnosu na mlađe) češća *zamena za oca* (češće parentifikovana) nego druga deca.

Pomeranje u ulogama dece (drugačije pozicioniranje) u odnosu na period pre smrti oca zadovoljava očekivanja udovica, ali može da stvori i probleme, na primer, otežanu separaciju deteta i jak „sindrom praznog gnezda“ kod majke. Parentifikovani sinovi mogu imati problem odvajanja od svojih majki iako žele da uđu u brak ili napuste domaćinstvo zbog toga

58 Jednoroditeljska porodica se nalazi pred važnim i nimalo lakim zadatkom – da reaguje i prilagođava se neočekivanom događaju (smrt člana porodice), uz pružanje podrške „za što je moguće bezbolniji rast i razvoj svojih članova“. Takođe je važno da se odnos prema gubicima i promeni, kao jednoj od osnovnih dimenzija porodičnog funkcionisanja, shvati kao sposobnost porodice da prihvati odvajanje i smrt kao realne životne činjenice (Goldner Vukov, 1988: 39).

59 Prema strukturalnoj porodičnoj teoriji, strukturu čine granice (između sup/sistema, npr. bračnog i sibling – dečjeg sistema), veze (savezi i koalicije) i moć u porodici. Porodica je hijerarhijski organizovana, a najveću moć ima onaj član koji donosi odluke (Srna, 1997).

60 Prema nalazima, udovice i drugi sami roditelji na Zapadnom Balkanu suočavaju se sa teškoćama u usaglašavanju brojnih uloga i obaveza. Život u proširenim porodicama za njih predstavlja, s jedne strane, „mrežu sigurnosti“, ali, s druge strane, ima negativne efekte, kao što su zavisnost od roditelja, smanjena moć i autoritet nad decom, teškoće u postavljanju granica (Hughson, 2015: 134–137).

što su našli posao van grada ili zemlje itd. Faza „praznog gnezda“ ili trenutak kada deca napuštaju porodicu smatra se najdužom od svih prethodnih faza porodičnog ciklusa. U njoj se vidi kakav je stepen diferenciranosti mladih i kakve različite disfunkcionalnosti postoje u sistemu (umreženost, triangulacije i drugo) (Mićović, 1997). U toj fazi neke porodice, a u našem slučaju udovice, mogu da dožive veliki gubitak, prazninu, depresiju, a posebno treba uzeti kao važan podatak da nijedna od udovica ne živi sa novim partnerom (repartnerstvo).

Odnos udovica sa njihovom decom danas procenjivan je uz pomoć literature (McGoldrick, Gerson, 1985) koja se bavi genogramom (porodičnim stablom) i iz iskustva jedne od autorki (S. Dragišić Labaš) iz dugogodišnje prakse u radu sa porodicama (sistemska porodična teorija i terapija). Odnos je procenjivan od veoma bliskog (fuzionisanog) i bliskog, preko bliskog i konfliktnog, do distanciranog. Kao što je u tekstu već istaknuto, socijalne mreže su važne za uspostavljanje kako-tako stabilnijih porodičnih ritmova, a u našem istraživanju se pokazalo da su to pre svega familijarne (koje su očigledno najdostupnije, više nego najpoželjnije), kao što su i odnosi u samoj porodici postajali čvršći, ali sve do umreženosti, od koje ni ispitanica (majka), a ni njena deca ne mogu imati koristi u budućnosti. Zato je u delu koji sledi istraživanje odnosa udovica sa decom urađeno uz pomoć sistemske porodične teorije i genograma jer smo baš taj odnos hteli da analiziramo dublje da bismo ga bolje razumeli.

Primena sistemske porodične teorije u analizi tih odnosa i kod mirnodopskih i kod ratnih udovica u drugom delu studije imala je funkciju ne samo da ukaže na nove porodične odnose tzv. umrežavanja majke i sina, koja je svojevrsna zamena za bračnu dijadu, već i na potrebu da se dominacija jednog muškarca (muža) zameni drugim (sinom) u patrijarhalnom, retradicionalizujućem kontekstu osnažene porodice u vremenu opšteg društvenog raspada. Time se ponovo potvrđuje da self žene biva potisnut u drugi plan zarad isticanja značaja muškog autoriteta, blagostanja muškarca, muških potreba itd. U slučaju razvoda, recimo, posvećivanje profesiji i radu ima funkciju ventila, odnosno služi da se preusmeri libido. Ovde, u slučaju naših udovica, posao ima čisto instrumentalnu ulogu (da se obezbedi egzistencija), dok samo u jednom slučaju, jedne umetnice, profesija predstavlja vrednost *per se* ili terminalnu vrednost. Ta naglašena familijarna veza je još jedan argument u tezi o perzistiranju i/ili revitalizovanju patrijarhalnih, provincijalnih političkih stavova i praksi u nas danas, što nas ometa u snažnijoj (drugoj) modernizaciji, individualizaciji, rodnoj i svakoj drugoj emancipaciji.

Analizom narativa došli smo do podataka da su udovice uglavnom u bliskom i veoma bliskom odnosu sa svojom decom („*izuzetno smo bliski*“, „*jedino imam poverenja u dete*“, „*dete je mnogo vezano za mene*“, „*samo mi je dete važno*“, „*moj sin ima najviše poverenja u mene*“, „*najvažnije mi je šta deca misle*“...) i često se tokom celog intervjua naglašavaju važnost te veze, posvećenost i žrtvovanje za decu. Veoma blizak odnos sa svojom decom, ali naglašeno više sa sinovima, imaju majke nižeg obrazovanja, dok blizak i konfliktan odnos nalazimo uglavnom kod majki sa višim obrazovanjem, a distanciran odnos nađen je između nebiološke majke (maćehe) i sina njenog supruga iz prvog braka, kao i kod jedne ratne udovice, zato što je sin posle informacija koje je dobio od očeve familije prekinuo komunikaciju sa majkom i sestrom, otišavši da živi kod očeve sestre (tetke).

Sledeći izvodi iz intervjua potvrđuju pretpostavke do kojih se došlo u toku analize, dakle o dominantnom „veoma bliskom“ i „bliskom“ odnosu sa detetom/decom. Za pretpostavke o njihovim odnosima korišćeni su mišljenje ispitanica, ali i naša analiza konkretnih situacija. Osim opisa odnosa, komentarisane su one relacije u kojima se čini da su sinovi posebno parentifikovani.

Odnos sa decom

Branka živi sa majkom, ali u trenutku kada je sproveden intervjua, već je bilo u planu da se sin sa suprugom i detetom preseli kod njih. Branka se raduje dolasku sina. Njen odnos sa snahom i sinom je, kako kaže „sasvim dobar“, a sa sinom je veoma blizak. „*Sada će sin i snaja da se presele, danas su spremali stvari, pa će da dođu kod mene ovde, da svi budemo na jednom mestu, onda će da nam bude mnogo lakše... gledam da pomognem koliko god mogu, ali on sada o svemu misli, polako postaje glava kuće, ali nije mu lako, šta će, ja ga tešim i pričam mu razne druge priče koje su teže od naše kako bi se privikao, pa se nadam da će lakše to sve da probrodi, jer to nas je sve ubilo.*“ Ipak, dalje u razgovoru Branka govori „*nikad nismo imali problema sa sinom dok se nije oženio, snaja je ovako malo prgava, ali nema lošu dušu, brzo se naljuti... i ako se nas dve posvađamo, posvađamo se zbog unuke*“. U toj porodici postoji mogućnost da se zbog umreženog odnosa između majke i sina (starost 27 godina) dogodi konflikt između ispitanice i snahe ili nastanu problemi u bračnoj dijadi, ukoliko sin bude „na strani majke“. Razlog je u tome što granice između bračne dijade i ispitanice nisu jasne (Branka, 50, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49 godina).

Vesna živi sa sinom. Njihov odnos je procenjen kao veoma blizak. Vesna deli poslove sa sinom (30 godina) i ima se utisak da je on preuzeo

ulogu oca. „Nisam prestala da se bavim svojim poslom, nego štaviše morali smo mnogo više da radimo... ja i sin sve to završimo, ispravimo, ispeglammo... prosto su mi se nizale stvari, ne da ja njega zaboravim (muža) nego da imam prioritetnije stvari i, hvala dragom Bogu, ne mogu reći hvala što mi je sin polomio nogu, ali što mi je emocije preusmerio na sina, i na finansije, jer po prirodi sam jako vredna osoba.“ Vesnin snažan fokus na sina i očekivanja da preuzme „ulogu oca“ mogu da utiču na njegovu otežanu separaciju i odgađanje odluke o odvajanju od majke (Vesna, 48, SSS, postala udovica sa 47 godina).

Milka živi sa sinom i snahom. Ima i kćerku koja živi odvojeno sa suprugom i detetom. Ispitanica je u veoma bliskom odnosu sa sinom (30 godina) i priseća se kako je teško podnela sinovljev odlazak u vojsku. Plaćila se za njega, ali, kako kaže, osećala se i sama nezaštićenom. „Onda je Ž. posle te godine dana otišao u vojsku, to je isto bio strašan period za mene, od toga straha od vojske, to sam jedva preživela, imala sam takav paničan strah da mu se nešto ne desi... za mene je odlazak u vojsku bila čast jer mi smo patrijarhalna porodica, rodoljubi, ali taj sam odlazak, ja sam se osećala totalno nezaštićeno... užasan strah sam imala u tih godinu dana... strašno sam bila opterećena.“ Danas je sin „glava porodice“, ali se povremeno konsultuje sa majkom, „pa, jeste on glava porodice, ali mu treba podrška... sve to, on odluči, ali nekako mu treba neko da se konsultuje... nema problema, on to sve odradi, ali mu treba podrška... obično traži podršku od mene i pita šta bih mu ja savetovala“. Milkin sin je očito i dalje nedovoljno separiran jer se, iako je u braku, konsultuje sa majkom (umesto sa suprugom) u vezi sa nekim odlukama (Milka, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 44 godine).

Ljubinka živi sa sinom (34 godine). Kćerka je udata i živi odvojeno. Navodi da je odnos sa sinom uvek bio dobar. Sin je posle očeve smrti rekao: „Majko, ja sam tu... od prvog momenta, sve smo se dogovarali“ i tako je sin ispunio Ljubinkino očekivanje da zameni oca. Sa kćerkom je Ljubinka bliska, a sa sinom veoma bliska. Ovde su mogući otežana separacija sina i ulazak u brak (Ljubinka, 54, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina).

Marica živi sa sinom i svekrvom. Imala je još jedno dete (blizanac) koje je sa pet godina poginulo. Ispitanica odnos sa sinom (starosti 19) opisuje kao *odnos poverenja*. Očekuje od sina da uvek bude iskren i da mu majka bude „najveći prijatelj“. Taj se odnos može shvatiti kao veoma blizak. Marici je to veoma važno i ističe: „Ja i sin imamo dobar odnos, super odnos, ja sam rekla ja u njega imam veliko poverenje, evo sad će 19 godina i nikad me nije slagao ili iznevjerio, nikad ništa... ja sam to ograničila da

ja imam to povjerenje u njega dok god on to povjerenje ne iznevjeri.“ Ima se utisak da ispitanica ima pogrešna uverenja da ona treba sinu da bude „najveći prijatelj“. U tom se slučaju postavlja pitanje da li Maričin sin ima pravo da stekne druge prijatelje osim majke u svom vršnjačkom okruženju (Marica, 45, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 44 godine).

Ana živi sa sinom (15 godina). Njihov odnos opisuje kao veoma blizak jer oni mnoge stvari rade zajedno i poštuju jedno drugo. Ispitanica smatra da sinu nedostaje muška figura, ali se ona trudi da mu to nadoknadi i kaže kako su oni „kao drugari“. *„Dete mi je jako zrelo, prekinuto mu je detinjstvo i on je jako brzo počeo da sazreva i mi smo od tada postali jako bliski, baš bliski, jer smo u svemu tome morali da izdržimo zajedno, mislim tu su postojale depresije, pa su postojali jaki padovi jer ja nisam mogla da nađem posao, ta materijalna situacija je bila jako loša, ta neizvesnost koja kolje, gde sam bila stalno zabrinuta, to je ona strepnja koja vas izjeda... kao što sam rekla, vidi se da mu nedostaje muška figura u životu. Koliko god mogu, trudim se da budem aktivna u njegovom životu, šetamo, čitamo knjige zajedno, pričamo, poštujemo se, drugari smo baš ono super.“* „Drugarski odnos“ sa decom može biti dobar donekle, u smislu provođenja zajedničkog slobodnog vremena, druženja, međusobne tolerancije i saradnje, ali ipak se više preporučuje jasnija hijerarhija u kojoj majka ima veću moć u odnosu na dete, to je važno u periodu adolescencije (Ana, 47, VSS, magistarka nauka, samostalna umetnica, postala udovica sa 42 godine).

Dragana živi sama. Ima dve odrasle kćerke (32 i 30 godina), koje su udate i žive odvojeno. Smatra da je njihov odnos blizak. Kćerke su se sve vreme očeve bolesti angažovale i pomagale majci, a posebno starija kćerka, koja je medicinska sestra. Ispitanica navodi: *„Ja se sa svojom decom slažem super... idealni su nam odnosi, zaista, nema nikakvih problema, još mi samo to fali (smeh)“* (Dragana, 51, SSS, poljoprivrednica, postala udovica sa 38 godina).

Jovana živi sa sinom (33 godine). Navodi da su bliski i da o svemu otvoreno pričaju. Ona se trudila da mu zameni oca. Ispitanica opisuje jednu situaciju (njen postupak) u kojoj je sin bio iznenađen i oduševljen: *„Ja sam to uradila, da je on jednog trenutka počeo da se smeje i rekao mi je – mama ti si legenda, ni jedna mama ne radi što ti radiš... a ja sam otišla u apoteku i kupila kutiju kondoma i stavila na sto... on je zaprepašćeno gledao u to, pa u mene“* (Jovana, 53, SSS, zaposlena, postala udovica sa 32 godine).

Stanka živi sa biološkim sinom (starosti 23 godine). Sa njim ima blizak odnos. Ranije su u domaćinstvu živeli muževljevi kćerka i sin, iz prethodnog njegovog braka. Danas ispitanica smatra da je njen odnos sa

muževljevom kćerkom blizak i konfliktnan, a sa muževljevim sinom distanciran, a kao glavni razlog navodi problem sa podelom imovine: „*Sin, ovaj drugi, on je stalno nešto nervozan, da li je to na psihičkoj bazi ili šta je, onda je on mene pitao, onako ironično, da li želim i ovaj njegov stan da mu uzmem... rekla sam da to ne želim, zašto je to mene tako pitao, ne znam, ali verovatno se uplašio da neću to da mu uzmem jer te stanove smo ja i R. otkupili, do zadnjeg dinara, tako da sam i to sudski mogla da mu uzmem, ali nisam htela zato što je R. tako želeo*“ (Stanka, 51, VSS, zaposlena, postala udovica sa 50 godina).

Sofija živi sa sinom (27 godina). Drugi sin je otišao u Hrvatsku, zbog posla. Smatra da je u bliskim odnosima sa decom, ali naglašava da je važno da oni sami donose odluke o svom životu. „*Pustila sam ga da ide svojim putem, da ima svoje društvo i svoja interesovanja, a u isto vreme dan-danas možemo da nađemo jedan dan ili veče kada nam je lepo, da ga provedemo zajedno i u tom smislu se nismo odvojili, veza postoji među nama, a stariji sin nije ovde, u Zagrebu je*“ (Sofija, 54, VSS, penzionerka, postala udovica sa 46 godina).

Isidora živi sa dve kćerke (19 godina – blizakinje). One su bliske i dobro funkcionišu. „*Ja sam tu uvek imala i podršku i razumevanje i šta god hoćete... kao što vidite, divno je ovde... svi se mi volimo i razumemo i podržavamo*“ (Isidora, 57, VSS, doktor nauka, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Gorana živi sa kćerkom (21). Sada imaju blizak odnos. Ranije je bilo problema, i to u periodu adolescencije, pa je u to vreme odnos bio blizak i konfliktnan. „*Adolescentska kriza njena je bila komplikovana vrlo... ceo drugi, treći i četvrti razred u gimnaziji plaćanje privatnih časova matematike, fizike, hemije, kad treba... adolescentska kriza, zaljubljanje, promiskuitetno ponašanje, sve smo to prošli... naravno, Bogu hvala, bez mnogo, mnogo, mnogo većih posledica, ali jako je sve to teško bilo i njoj i meni, eto*“ (Gorana, 50, VSS, zaposlena, postala udovica sa 42 godine).

Nove uloge udovica

Prema sistemskoj porodičnoj teoriji, upravljanje i održavanje porodice kao sistema podrazumeva donošenje odluka, održavanje granica i vođstvo nad sistemom u pravcu njegovog rasta i razvoja (Goldner Vukov, 1988). Stabilnost porodičnih uloga je važna za sistem i podrazumeva jasnu podelu uloga (funkcija) i odgovornosti za njihovo izvršavanje. Najefikasnijom podelom uloga smatra se ona koja odgovara položaju članova u porodici, njihovoj starosti, obrazovanju i individualnim sklonostima i sposobnostima.

U jednoroditeljskim porodicama naših udovica dogodila se promena uloga. Promene se odnose, pre svega, na preuzimanje novih uloga, koje neke ispitanice definišu kao „i majka i otac“, potom „zaposlena žena“, „baka“, „svekrva“, „tašta“, „komšinica ili prijateljica u novoj sredini“. Preuzimanje nove i najteže uloge i moći „i otac i majka“ bilo je za većinu udovica brzo, bolno, ali i neophodno za dalji život i brže uspostavljanje ponovne porodične funkcionalnosti. Ta uloga podrazumeva da se obezbede materijalna sredstva za život porodice, stambeni uslovi (recimo kod ratnih udovica) i briga i podrška potrebna deci da bi se porodična ravnoteža ponovo uspostavila. Kasnije, u toku odrastanja dece, a posebno sinova, dogodila se „zamena uloga“ jer su sada neka deca dobila ulogu (kao i moć) koja im ne pripada. Majke, posebno ratne udovice, umorne od brojnih obaveza i kontinuiranog angažovanja na različitim životnim poljima, živeći bez novog partnera, iako su bez supruga ostajale veoma mlade ili mlade (između 20 i 30 godina), nisu uspele da sačuvaju poziciju autoriteta koju su ranije imale dok su bile u braku („bračna dijada iznad dečje“). U nekim porodicama, posebno, videćemo porodicama ratnih udovica i udovica sa nižim obrazovanjem, češće su glavnu reč imali muž ili svekar, pa su te ispitanice lakše prepuštale, a i očekivale da ulogu „glavnog u domaćinstvu“ preuzme sin. Inače, produžena centriranost roditelja na decu rizična je iz dva razloga. Roditelj fokusiran samo na dete prestaje da se bavi sobom i odustaje od sopstvenog razvoja. *Prilepljen* je za dete pa tako i sebi i detetu smanjuje prostor za autonomiju i lični razvoj (Pečujlić Mastilović, 1994: 38).

Neke ispitanice ukazuju na to da im je uloga „zaposlene žene“ pomogla da se brže oporave od gubitka, da se više druže, da prošire socijalnu mrežu i dobiju podršku i osećanje pripadnosti. Druge, posebno ratne udovice, često su menjale poslove, radile poslove van struke, fizički naporne i slabo plaćene, doživljavale različite neprijatnosti, odbacivanja i diskriminaciju.

Uloga „baka“ je, prema rečima mnogih udovica, unela najviše radosti u njihove živote, *vratila ih u život*, pomogla bržem oporavku i prihvatanju dodatnog angažmana u kome sada uživaju. „Svekrva“ i „tašta“ su takođe uloge koje su obradovale udovice jer su želele da im deca *zasnuju svoje porodice*, da budu „*srećno udata/oženjena*“ i da „*zaborave tugu i muku*“ kroz koje su prolazili u prethodnim godinama straha, neizvesnosti i tuge. Posebno udovicama koje su veoma bliske sa svojim sinovima ta uloga je donela i neke nove nesuglasice, uglavnom sa snahama, i prolaženje kroz proces „porodice praznog gnezda“.

„Komšinica u novoj sredini“ je uloga koja se uglavnom vezuje za ratne udovice, a smatraju je važnom sve one koje su uspele uspešno da je realizuju. Udovice koje se više druže sa komšijama, a posebno ukoliko su i oni izbegli (iz sličnog zavičaja), nailazile su na razumevanje i pomoć (emotivnu, pa i materijalnu). Druge, koje nisu uspele da stvore novu socijalnu mrežu, osim povremenog viđanja sa rođacima, opisuju sebe kao manje druželjubive i nedovoljno zainteresovane za nove socijalne kontakte, ali je značajan razlog i neprihvatanje ili odbacivanje od ljudi iz novog okruženja.

Odnos prema emotivnim vezama i repartnerstvu

Drugo partnerstvo, koje nastaje posle udovištva ili razvoda, ispunjava potrebe za: prijateljstvom, intimnošću, seksualnošću, ljubavlju, emotivnom podrškom i međusobnom pomoći. Mnoge studije (St John, Montgomery, 2009; O'Rourke *et al.*, 2011; Zeng *et al.*, 2012; Ayalona *et al.*, 2013; Khodarahimi, 2015: 351, prema Dragišić Labaš, 2016) nalaze da je repartnerstvo protektivni faktor za mentalno i fizičko zdravlje, te da može da smanji usamljenost i depresiju. Međutim, treba uzeti u obzir i nove situacije i nove probleme koji mogu nastati kao reakcija članova porodice ili okruženja na „nedozvoljeno i neadekvatno“ ponašanje osoba koje ulaze u repartnerstvo. U tradicionalnim društvima, udovice su u lošijoj poziciji za ostvarenje repartnerstva nego udovci, dok njihova neodlučnost za realizaciju tog odnosa često *krije* duboko utemeljene i neosvešćene tradicionalne stavove o *ženskoj vernosti preminulom suprugu*. Osim toga, društvena kontrola udovica se obično uspostavlja putem nadzora nad njihovim seksualnim i moralnim ponašanjem, a očituje se i u malim iznosima novčanih nadoknada (penzija, invalidnina), koje su uslovljene održavanjem takvog, doživotnog statusa same žene (Hughes, Meek, 2014).

Jedan od razloga zbog kojih udovice ne ulaze u nov brak povezan je i sa mišljenjem da su žene generalno manje zadovoljne bračnim odnosima nego muškarci. Istraživanja u Srbiji to potvrđuju – da se od žena i muškaraca u braku očekuju različiti obrasci ponašanja, različite uloge i vrste odgovornosti, koji su društveno i istorijski uslovljeni (Blagojević, 1994; 1997; Bobić, 2003; Milić, 2010; Babović, 2010, prema Dragišić Labaš, 2016: 105–106). Prema dobijenim podacima, žena je u poziciji većeg žrtvovanja za decu, obavljanja kućnih poslova, nege i pomoći drugima, održavanja odnosa sa rođacima i pomirenja posle konflikta, dok muškarci češće donose važne odluke, obezbeđuju više prihode i stanovanje i veći su autoritet za decu.

Odnos prema emotivnim vezama i repartnerstvu naše udovice je smestilo u tri sledeće kategorije: 1. *potpuno odbacivanje emotivnih veza*; 2. *prihvatanje nove emotivne veze, ali ne i repartnerstva* – „zabavljanje“, bez zajedničkog življenja i zasnivanja novog braka⁶¹ ili stavljanje na „druugo mesto“, dok su na prvom mestu deca i njihovi interesi i 3. *prihvatanje repartnerstva*. Neke ispitanice mogu da se smeste u 3. kategoriju jer su imale pozitivan stav prema repartnerstvu, ali kako su navele – nisu našle adekvatne partnere za brak. Pretpostavljamo da su tradicionalne norme i društveni pritisak nadvladali želje i potrebe mladih žena u periodu udovištva. Udovice su takođe imale malo vremena da bi upoznale nove partnere, *slomljene* pred naletom i dugim trajanjem egzistencijalnih problema. Neki muškarci, prema navodima ispitanica, nisu bili raspoloženi za ulaženje u brak sa udovicom „već samo za zabavu“.

Najčešći razlozi zbog kojih udovice koje su imale emotivnu vezu nisu ušle u drugi brak jesu deca i sumnje da njihov nov partner ne može da im zameni oca i da neće brinuti o deci kako to one očekuju (ili možda kako to društvo očekuje). Razlog je i u tome što ne žele „nikoga da služe“. Moguće je da će neke udovice koje su doživele skorašnji gubitak (u periodu kraćem od dve godine između gubitka i intervjuja) vremenom promeniti mišljenje o repartnerstvu.

O repartnerstvu Branka misli na ovaj način: „*Ma ne daj, Bože, pre bih se ubila nego što bih to uradila... to mi ne pada na pamet, prvo zbog sebe, jer ja njega ne mogu i neću nikad da zaboravim, drugo zbog deteta i treće zbog sredine, pa kakva bih ja to bila ako bih se preudala?*“ (Branka, 50, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49 godina). Marica isključuje mogućnost emotivne veze i repartnerstva. „*Sadašnje moje razmišljanje je da ja nikad u životu ja to neću napraviti jer ja njega još volim tako da ne razmišljam uopšte o tome, a mislim da neću nikad ni razmišljati*“ (Marica, 45, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 44 godine). Slično misli i Dragana, koja je izgubila supruga pre 13 godina. „*Ne, niti sam našla niti mi pada na pamet, moj muž je i dalje za mene tu, on je mrtav, u zemlji je, ali u mislima je tu pored mene*“ (Dragana, 51, SSS, poljoprivrednica, postala udovica sa 38 godina).

61 Sličan stav se pokazao u istraživanju (Novakov, 2015) jednoroditeljskih porodica (na uzorku od 200 ispitanika). Polovina ispitanika ne planira ulazak u novo partnerstvo uz zajedničko življenje, a među njima su upravo najzastupljeniji obudoveli. U našoj studiji o aktivnom starenju u Beogradu dobijeni su podaci da je udovicama i razvedenim muškarcima partnerstvo „potrebnije“ i da oni češće žele nov brak posle smrti partnerke/razvoda nego obudovele žene. Udovice/razvedene žene nedostatak partnerstva kompenzuju lakše od muškaraca zato što imaju razvijenije socijalne mreže i emotivnu i instrumentalnu podršku prijatelja, rođaka, dece i uglavnom su funkcionalno osposobljenije (za obavljanje svakodnevnih kućnih aktivnosti).

Milka ne razmišlja o novom partnerstvu, iako je prošlo devet godina od gubitka i navodi: „*Ja još uvek imam sliku njegovu u glavi, sva ta neka ljubav, sve je to ostalo još uvek... ali mislim da je čovek rođen da živi u dvoje, da ne bude sam, ali ja jednostavno ne mogu ni sa kim da ga zamenim, čak ni ne pokušavam da vidim na nekom čoveku nešto što bi mi se dopalo... ja još ni sa jednim muškarcem nisam izašla, otišla na kafu, ma ništa*“ (Milka, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 44 godine).

Stanka kaže „odgovor je ‘ne’“ i plače (Stanka, 51, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 50 godina). Sofija i posle osam godina od gubitka ne planira repartnerstvo. „*Ne, imala sam mogućnosti, bilo je tu ljudi koji su izrazili želju da me izvedu, da se družimo... nikad nisam osetila potrebu da sa nekim ponovo živim i da budemo u stalnom kontaktu*“ (Sofija, 54, VSS, penzionerka, postala udovica sa 46 godina).

Slavica kaže da ne želi novo partnerstvo i navodi razloge za tu odluku: „*Ne, ne, nisam imala nikoga, bilo je prilika, ali uvek sam išla od toga da sam sebi rekla, ako treba nekoga da služim, ja ću služiti isključivo moje dete, da li će biti on sam ili će imati ženu, pre ću njima da pomognem, tako da nisam za to*“ (Slavica, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 50 godina).

Aleksandra ne želi nov brak jer ne veruje da bi ponovo bilo moguće doživeti takvu ljubav kao sa preminulim suprugom. „*Ne planiram da se udajem nikada, to je nemoguće, dva puta ne može da mi bude lepo, znači ja sam stvarno sa 19 godina sam se udala za R., ja sam imala 19, a on 23... mi smo u pravo vreme doživeli pravu ljubav, mnogo se voleli, lepo se slagali, prošli kroz mnogo nedaća, ali smo se držali zajedno... fizičku potrebu nemam, za nekog drugog... možda će to nekada i da se javi, ali ne stižem, ne razmišljam, nemam vremena, ali stvarno mislim da je apsurdno da se udajem*“ (Aleksandra, 41, SSS, zaposlena, postala udovica sa 39 godina).

Ljubinka ima partnera, ali ne želi da se uda i navodi sledeće razloge za ovakvu odluku: „*Ja sam rekla dok sam ja živa, ja muževljevo prezime promeniti neću, jer hoću da sutra budem sahranjena gde i on*“ (Ljubinka, 54, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina).

Natalija ne isključuje mogućnost repartnerstva i navodi: „*Za sad ne, ali nikad ne reci nikad, ja sam rekla, baš sam se posvetila deci, vidiš i sama kako je ovde kod mene, da dosta ulažem u njih, ima vremena za to ako se desi*“ (Natalija, 48, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 46 godina). Ana želi da se uda: „*Ja bih volela ali ako zaista nađem nekog koga ću da volim i ko će da bude zreo*“ i smatra da bi njen sin to podržao „*jer mu je potrebna očinska figura... ne sad zamenski otac, ali čisto neka muška figura koja će biti tu nekad pored njega da zna da može da se osloni na njega*“

(Ana, 47, VSS, magistarka nauka, samostalna umetnica, postala udovica sa 42 godine).

Jovana ima pozitivan stav prema repartnerstvu jer je prošao i dug period od gubitka, 21 godina, ali smatra da ga je teško realizovati na način koji bi njoj odgovarao. *„Ja ne bežim od toga, jednostavno u dosadašnjem periodu nisam naišla na čoveka koji može i želi da ima stabilnu porodicu... sa oženjenim čovekom ne želim da imam posla... jednostavno meni muškarac, za moj pojam normalan, nije ni prišao... on hoće sve slobodno, neće obavezu, sve nešto idi mi – dođi mi, sve nešto da se gledamo s vremena na vreme, a meni to ne treba u životu“* (Jovana, 53, SSS, zaposlena, postala udovica sa 32 godine).

Gorana opisuje odnos prijateljica prema njoj kada je postala udovica: *„Počele su da zaziru od mene jer sad sam ja u novom položaju, ja sam udovica i ako ja pričam sa njihovim muževima, što je potpuno strašno, postajale su ljubomorne“*, ali i partnera sa kojima je bila u vezi: *„Pokazalo se iz kakve sredine mi svi potičemo i koliko smo neslobodni i koliko smo vezani okovima svakojakim... nekim nepotrebnim socijalnim normama, strahovima, rigidnim pogledima na svet i mislim da to na kraju krajeva odrade majke... tako da, u suštini, žene su neprijatelji žena u Srbiji... to ti je moj zaključak“* (Gorana, 50, VSS, zaposlena, postala udovica sa 42 godine).

Isidora govori o svojoj potrebi za partnerstvom, kao i o kulturnoj normi da „žena treba da bude u braku“, ali i o neodobravanju bliskih ljudi da njena emotivna veza pređe u brak. *„To me je mnogo više interesovalo neposredno posle smrti moga muža, posle godinu-dve dana, nego kasnije. Jer, ja sam u početku imala užasnu potrebu da vaspostavim pređašnji odnos, da ponovo imam celu porodicu... to su ti neki atavizmi naši balkanski, patrijarhalni, da zapravo žena nije kompletna i nije punovredna ako nema sad i tu drugu polovinu, platonovsku drugu polovinu... tri godine posle smrti muža, pojavio se u mom životu jedan čovek za koga mi se učinilo da možda može biti zanimljiv za realizaciju nekakvog odnosa... suočila sam se velikom osuđom... distancirala sam se od te ideje da uđem u bilo kakav emotivni angažman“* (Isidora, 57 godina, VSS, doktor nauka, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Samožrtvovanje do samozanemarivanja

Intenzivno majčinstvo i žensko žrtvovanje za decu i porodicu (Blagojević, 1995; 1997; 2012; 2013; 2014; Hjuson, 2015) karakteristični su za prostore južne Evrope i Mediterana, a čini se da su oni u slučaju udo-

vica, odnosno jednoroditeljskih porodica, još više naglašeni (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014). Materinstvo je društveni, politički i kulturni konstrukt, koji je istorijski i kontekstualno promenljiv, odnosno on nije prirodan, univerzalan i nepromenljiv (Jarić, 2014: 464). Materinstvo (o razlikama pojmova majčinstva i materinstva, up. Bobić i Stanojević, 2014) tesno je povezano sa konceptom ženstvenosti, a posebno naglašene ženstvenosti u društvenom kontekstu repatrijarhalizacije, retradicionalizacije i refamilijarizacije Srbije, od početka devedesetih godina prošlog veka do danas – u tzv. vremenu porodica, u kome je, usled povlačenja, sužavanja i raspada društvenih institucija, nastupilo hipertrofirano, prenatraglašeno vezivanje pojedinaca za porodicu i porodične socijalne mreže (Hjusun, 2015; Jarić, 2014; Milić *et al.*, 2010; Donath, 2015). Istraživanje samih roditelja, pretežno majki, odnosno udovica u našem slučaju, potvrđuje da žene ulažu ogromne napore da bi zadovoljile potrebe dece, na račun sopstvenih potreba, do nivoa da ugrožavaju i svoje zdravlje (Hjusun, 2015: 77). Jer „deca su jedina ‘vertikala’ i kumulanta u ogoljenoj, siromašnoj, cikličnoj svakodnevici“ (Blagojević, 1995: 207). Pa ipak, roditeljstvo je za njih ne samo natkompenzacija za gubitak i prazninu već i izvor satisfakcije, potvrda uspešnosti i kompetentnosti, pa njihovo žrtvovanje ne treba posmatrati jednostrano. Osim toga, naročito visokoobrazovane majke propituju i menjaju svoj stav prema žrtvovanju za dete i spremnije su da više promišljaju o svojim potrebama, kulturnoj potrošnji, novom partneru itd. (up. Hjusun, 2015).

O ženskom žrtvovanju zarad deteta ilustrativno i koncizno govori naša ispitanica Branka: „*Mogu da kažem da sam se dobro držala, bila sam hrabra, ali morala sam, morala sam tako da se držim jer nisam mogla da dopustim da sve brige legnu na moje dete. Je l' treba da on misli, a ja da se preturim da sedim u stolici? Pa bolje ja da to preživim i da preuzmem svu obavezu na sebe nego da na dete od 30 godina bacim obavezu*“ (Branka, 50, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49 godina).

Slično je i Vesnino svedočenje. Ona je u Beograd došla sa Kosova, ostala je mlada udovica sa 45 godina sa sinom koji je još bio na školovanju i ćerkom koja se posle udala i odvojila. Svojim ogromnim radom i trudom obezbeđivala je porodicu i pre muževljeve smrti, a danas, to jest u vreme intervju-a, ima, kako sama ocenjuje, odličan životni standard zahvaljujući svom humanom kapitalu (srednja škola i brojni kursevi za menadžere) i diverzifikovanju prihoda (penzija, privatni posao, sinovljevo radno angažovanje kao nastavnika i u porodičnoj, privatnoj radnji): „*Ja sam bila stub kuće, znači ja sam bila ta koja sam zarađivala, on (suprug – prim. aut.) me*

pratio, bez njega to nisam mogla jer je moj posao takav da sam obilazila celu Srbiju, znači, podržavala, bodrila, hrabrila i zaista ta svoja leđa poturala i gde sam mogla, smela i nisam, da bih njega zaštitila iako sam i ja srčani bolesnik, sa jednim ugrađenim stentom koji je bio 2003. godine, na koji uopšte ne pridajem važnost jer je to bilo za mene kao da sam izvadila zub, meni nije ništa, ja sam zdrava i ja mogu sve“ (Vesna, 48, SSS, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Vesna se ne samo brinula o svojoj deci i mužu već je preuzela i glavnu ulogu hranioca kada je suprug ostao bez posla, zbog restrukturiranja firme. Od početka svoga braka i decenijama nakon toga, brinula se i o muževljevim roditeljima, pa i praroditeljima u domaćinstvu koje je stalno brojalo po šest članova: „...*opet je glupo pričati o sebi, jako sam bila poštovana u njegovoj porodici, tako je i ostalo. Kako bi bilo da je njegova porodica ljuta na mene kad sam im ja očuvala babu, oca i čija vrata su bila otvorena širom, znate kod nas Srba je gde su roditelji, tu se dolazi i prolazi i okuplja, zato sam ja u svemu bila stub.*“

Dragana (51, SSS, poljoprivrednica, postala udovica sa 38 godina), slabog materijalnog stanja, živela je dugo u proširenoj porodici sa suprugovim roditeljima. Suprug joj je preminuo u kolima, dok ga je sa deverom, jetrvom i starijom ćerkom vraćala kući iz Urgentnog centra: „*Ja, ja sam bila izgubljena, znala sam da treba sve u kući da se pripremi i sve, ja sam bila svega svesna, nisam ja ni pala u komu, nisam ništa ono, jesam se potresla nenormalno i izgubila se načisto, ali znam da mora sve preko moje glave da prođe ta sahrana i sve to i da smirujem decu i jedno i drugo i majku njegovu i sve, tako da sam ono, borila se, na sebe sam najmanje mislila.*“ U sklopu njenog žrtvovanja je i tugovanje u samoći: „*Uvek sam se krila i sklanjala da me ne vide deca, krila sam se da plačem, plakala sam noću kad legnem samo da me niko ne vidi. Jer samo zbog njih, da ne bih njih potresala i podsećala ih na sve i dan-danas kad legnem da spavam plačem i sad kad pričam plačem.*“ Život u proširenoj porodici na selu je za Dragana značio dodatni napor, pored brige o svoje dve ćerke i o bolesnom suprugu: „*Pa uzela sam njegovu penziju i morala sam da ostanem kući jer tu je bilo troje starih ljudi od 80 godina starosti, stari, bolesni, nisam mogla ni fizički ni psihički da tražim posao. Jer sve obaveze su pale na mene i stoka i imanje i njegovi roditelji i tetka, sve je palo na mene, tako da ja nisam imala šanse ni da tražim posao.*“ Dok je otac bolovao, pomagala je najviše starija ćerka, koja ga je redovno vodila kod lekara. Međutim, posle njegove smrti, posle nekoliko godina, ona se prva udala, a onda je i mlađa ćerka prvo otišla da radi na brod šest meseci, a onda se, posle povratka kući, preselila kod svog

momka. Tako je majka/udovica ostala sama na poljoprivrednom gazdinstvu sa roditeljima i rođakom svoga pokojnog muža, koji su svi zavisili od njene pomoći i staranja. U međuvremenu su svi umrli, pa je danas ona sama na imanju.

O ogromnom žrtvovanju nezaposlene majke, koja je negovala supruga u kući pre nego što je preminuo od malignog melanoma, svedoči Aleksandra (41, SSS, spremačica, postala udovica sa 39 godina), koja je ostala udovica sa dvoje maloletne dece: *„...ja sam radila tri godine kod jednih ljudi u mestu pored, ovde, u kući sam radila kod njih, čuvala im decu i sređivala im domaćinstvo. Onda smo se uklapali, oni su ljudi jako fini, kad god je trebalo nešto, onda kad je dobio dijagnozu, onda su mi izlazili u susret da dođem ranije, odem ranije, povedem kod njih decu sa sobom da ne bi ostajali sami, tako da, kad se R. razboleo, ja sam faktički morala da dam otkaz, a nisam mogla da se vratim kod njih jer mi je trebao neki bolji status, odnosno bolja zarada, bolje radno mesto, tj. sigurno. Tako da je onda krenula jurnjava za poslom. Posao mi je obećan od strane opštine, od dotičnog Z. G., koji je predsednik opštine Čukarica, inače suprugov školski drug iz razreda. Naravno da nije pomogao ni finansijski, ni sa poslom, ni nikako. Ni za posao se nije potrudio ni za ništa. Obećala mi je muževljeva firma koja je i bila svo vreme uz nas, oni su mi nabavljali te lekove jer taj vidatoks i taj iskador, to su jako skupi lekovi, nabavljaju se iz inostranstva, onda vitamine su mu isto nabavljali, za sve su se oni potrudili, ja ništa nisam plaćala, sve su oni. Svaki pregled koji je naknadno trebalo da bude plaćen, sve su oni platili, onda kad je sahrana usledila, oni su isto dali novac. Oni su mi pomogli i obećali su mi posao i našli su mi posao, u Lepenci, međutim, i njima je obećano nešto drugo. Lepenka je fabrika u Umci koja je, onako, dobrostojeća, međutim i oni čas ovako, čas onako, ja bih trebala da radim u sortirnici koja se radi u noćnoj smeni i to je crnački rad. Ja to jednostavno nisam mogla da prihvatim jer sam znala da ja to ne mogu da podnesem, u stvari mogla bih, jer bih morala dok ne kljoknem, ali ja sam već tada bila na izdisaju jer sam se i ja razbolela i obolila. Ja sam bila u jako lošem zdravstvenom stanju, tako da prihvatajući to samo sam mogla sama sebi da prepisem smrtnu presudu. Tako da sam to odbila i onda sam preko jedne drugarice našla od prvog novembra i počela da radim, znači nije prošlo ni mesec dana od njegove smrti. Čistila sam neke kancelarije, to je neka agencija, to je znači bio popodneveni rad. Međutim, i to je bilo kao i sve što je kod nas kratkog veka, i to je bilo pred pucanjem, onda je bilo da idem da čistim tuđe stanove i onda je to bilo od jutra do sutra, onda sam ja pukla jer više nisam mogla da izdržim i nisam mogla da dozvolim da ne budem kući ceo*

dan zbog dece, a usput sam svo to vreme jurila i papire, dvorište vidite koliko je, kuća vidite kolika je, znači sve je na meni, deca pomognu onoliko koliko mogu⁶², ali to je jako sitno, ja njima dam obaveze onoliko koliko trebaju oni da imaju obaveza, ne mogu ja na njih da se oslonim da sređuju kuću, da kuvaju ručak, a da mama ide da radi. Nego čisto onako malo mi pomognu, ti malo usisaj, ti malo opeglaj, ti malo pokupi lišće, nisam htela previše da ih opteretim jer mi je bilo bitno da ne popuste u školi. Kažem za ćerku, ćerka je onako to sve ganjala onako kako već ona zna (govori o sportu i učenju – prim. aut.), znači nije popustila u prvom razredu, a sin je bogami popustio u četvrtom, sad je peti razred.“

Jovana (53, SSS, čistačica, postala udovica sa 32 godine) morala je posle smrti supruga da se zaposli, da radi više poslova da bi izdržavala sebe i dete (sina od 11 godina) i da napusti stan u kome su živeli kao podstanari dok je suprug bio sa njima: „*Oni su otišli svi kud koji mili moji (rodbina i prijatelji posle sahrane – prim. aut.), a ja sam se našla na ulici sa detetom. Posle šest meseci smo dobili otkaz, jer nisam imala odakle da plaćam stana-rinu, nisam još uvek dobila posao u tom periodu, išla sam do predsednika opštine, iako je on bio radnik elektrane (suprug – prim. aut.), da bi on urgirao tamo i zvao jer su oni po kolektivnom ugovoru dužni da zaposle ženu radnika, udovicu, u elektranu. Međutim, ništa, ni to nije pomoglo, ja sam u decembru, tek posle četiri meseca počela da radim, u nekoj firmi takozvanoj ‘Sava TENT’, kao čistačica. Tadašnja plata mi je bila šest hiljada. Tako da preselili smo se iz tog stana lepog, gde smo je moj pokojni suprug i ja lepo skućili, lepo imali. Moje dete i ja smo izašli odatle, u jednu stračaru, kuću gde nema kupatila, gde nema ničega, u mestu u selu, gde moja noga nije kročila, iako sam rođena Obrenovčanka. Ali sam uvek govorila da nema nazad, moraš napred, bori se. Onda sam radila četiri-pet poslova uz taj moj posao čistila sam tri-četiri zgrade, išla po kućama, tuđim kućama, čistila stanove, da bi dete školovala i da bih imala za opstanak, za život, ali to nije bilo dovoljno za sve, za kiriju.“*

Planovi za budućnost

U skladu sa prethodnim odeljkom o samožrtvovanju, sasvim je bilo logično očekivati da posle smrti supruga neke udovice, posebno one čiji su muževi bili veoma aktivni, odustaju od većih životnih ciljeva, prepuštaju se sudbini ili oslonac pronalaze u deci i unucima: „*On je jadan imao*

62 U momentu intervjuja (2012) deca su imala 12 (sin) i osam godina (ćerka), a otac im je preminuo godinu dana ranije.

sto planova, da digne fasadu, da radi grejanje, ali od toga nema ništa. Ne može se, sin i snaja jeste da oni rade, ali snaja prima tridesetak hiljada, sinovljeva plata, on radi kod privatnika, nije ništa posebno, slično kao i snajkina, tako da ti planovi ne mogu da se realizuju, jedino da uzmem neki kredit, ali ja sam već u kreditu pa ne mogu. Ali da nije ovih kredita što sam imala, ja bih možda digla kredit pa da se nešto uradi, bar fasada sa jedne strane kuće jer bi bilo mnogo toplije, ali za sada od toga nema ništa. Drugih planova nismo imali nego samo nam je bio cilj da završimo kuću što pre. Tako da sam rekla sebi od kako je on umro da neću ništa više da planiram ni za jedan dan, ni za sutra“ (Branka, 50, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49).

Vesnina najveća želja je da se u budućnosti više posveti sebi jer oseća da je sebe najviše zapostavila/žrtvovala: „Moj cilj je da sada radim, moj cilj je, moram da priznam jer želim i ovo da kažem, da sam se jako malo posvećivala sebi. Ako sam imala šestočlanu porodicu i četiri generacije u kući, nije bilo lako, a pritom sam imala svu podršku od muža, veliko poštovanje od te babe i od dede i dece, radeći posao ceo svet proputovala, ali i tada kada sam putovala ja sam razmišljala o njima, šta su jeli, jesu imali ili nisu, šta su, gde su. Sada sam odlučila, jer sam se umorila od svega toga, da se bavim sobom i da udovoljim sebi na jedan način jer nisam imala vremena da čitam knjige, da gledam televiziju. Sada sam odlučila da priuštim sebi jer imam puno prijateljica koje imaju muža kao i ja što sam imala, da se malo posvetim sebi“ (Vesna, 48, SSS, zaposlena, postala udovica sa 47 godina).

Slavica (55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 50) sada ostvaruje zajedničke planove o putovanjima: „Pa imali smo planove da provedemo stare dane zajedno, ali nije nam se dalo, ostalo nismo imali neke druge planove. Hteli smo jedino da putujemo zajedno, ali zato ja sada to nadoknađujem i svaki put kad odem negde, setim se njega i razmišljam kako bi bilo dobro da je on sa mnom da to sve vidi što ja vidim i kako bi nam lepo bilo da je ostao da živi. Ja sada često putujem. Kada sam dobila njegovu penziju, učlanila sam se u klub penzionera i oni često imaju tako neke izlete, evo sutra baš idem za Segedin. Malo se plaća, a putuje se svuda, to je baš lepo, lepo se družimo, imam već ekipu sa kojom idemo, imam jednu drugaricu koja se razvela, muž je dosta maltretirao, ona je ostala sa majkom, majka u međuvremenu umrla i ona ostade sama i sad tako nas dve idemo često na te izlete. Ona je dobila neki poklon vaučer pa smo prošli mesec išle na Azurnu obalu zajedno, moj sin i snaja su me častili 100 evra tako da smo se super provele, svaki dan smo išle na izlete, videla sam Kan, Nicu i druga mesta.

Svaki dan smo išle na drugo mesto. I tako kad imamo prilike mi idemo i družimo se.“

Aleksandra (41, SSS, spremačica, postala udovica sa 39) želi *da sačuva status quo*, po svaku cenu, to jest da ostane u velikoj, prostranoj kući, u okolini Beograda, u kojoj je njen suprug živeo od detinjstva, gde su im se rađala deca, iako je kuća opterećena velikim dugovima i zahteva stalno fizičko angažovanje oko održavanja (dvorište, košenje trave, skupljanje lišća itd.). „*Znate kako, nama je sve išlo nizbrdo i naopako poslednjih 10 godina od kako nam je pravio svekar probleme* (dovodio je brojne žene, koje posle nisu mogli da izbace, pravio je dugove zbog kocke, pio je itd. – prim. aut.), *mi nismo išli unapred nego unazad, tako da faktički nismo ni mogli da pravimo neke planove za budućnost, zato što nas je stvarno ubulio finansijski (svekar – prim. aut.) katastrofa, imali smo dugove, rekla sam malopre, isekli nam struju, infostan, tako da nismo tapkali u mestu nego smo išli nazad. Pred muževljevu smrt, pre nego što je uspostavljena dijagnoza kad je muž na momente govorio da mu nije dobro, vidi da ja kalkulišem sve i onda mi je sve to i predao da ja vodim. On mi je rekao: ‘Ako se sa mnom nešto bude desilo, da l’ ćeš moći sama ovo, izvoli prodaj kuću i snalazi se kako god budeš mogla u životu, ne možeš održati ti celu kuću’, a i u pravu je bio, on kao da je nešto osetio, kako ja sad da održim sve ovo. Onda je umro, mi u kreditima, on u kreditu, ja u kreditu, a drugo, počelo sve da se kvari po kući pa i to sve što smo mogli, uzimali smo na rate, svega je on toga bio svestan i on kaže da prodamo ovo da živimo u nekoj manjoj jedinici.“* Ipak u nastavku razgovora, ona dodaje: „*Moja je želja da ostanemo ovde, ja ću se truditi da ovo održim koliko budem mogla, jer kad sam jednom poludela od tih dugova, onda sam ja rekla: ‘Daj da prodamo kuću da se ratosiljamo ovih jada’, onda je suprug rekao: ‘Neću, ja sam u ovu kuću došao sa šest godina, ovde su nam se ipak deca rodila’. Onda je to meni sad na pameti, ja bih lično volela, zato i ovako radim i borim se da bih mogla da održim ovo jer to i jeste njihovo (misli na decu za koju želi da se žrtvuje – prim. aut.). E, kakve smo planove imali, sad sam se setila, imali smo planove za budućnost, znači da ne bismo živeli kod Bonija u kućici, Boni je pas (smeh), da bi deca ostala sama, a da mi nikom ne smetamo, bio je plan da ovu ovde kuću sredimo i da ja i muž živimo tu sami. Pa smo zamišljali, kad on bude deda, a ja baka, da tu živimo zajedno da ne bi smetali deci. Eto, ja se sad trudim da održim to sve, ne bih je prodavala, ali ja sad ne znam da kažem šta nosi dan, šta nosi noć, kako će sve da se odvija, deca rastu, ovo sad kad su krenuli u školu, treba im sve, garderoba, knjige, kao daju nam besplatne knjige, a ja moram da dodam još više od pola da dokupim, svaki dinar treba za sve.“*

Jovana (53, SSS, spremačica, postala udovica sa 32) mora da revidira svoje životne planove jer se ušteđevina istopila: „*Mi smo bili u velikom planu da kupimo plac da napravimo kuću neku, sad koliku-toliku ali da bude naš dom. Bili smo u fazi skupljanja novca, što ja kažem, on je skupio za svoju kuću. Sav taj novac koji je bio skupljen u nekom kratkom periodu otišao je za njegovu sahranu, konkretno, tako da smo mi ostali bez toga uskoro. A sad nekih velikih planova nismo imali, nikad nismo nadaleko planirali, mi smo bili realni u toj situaciji i tim godinama i stanjem u našoj zemlji. Bili smo realni, ako možemo, možemo, ako možemo da idemo na odmor, idemo, ako ne, ne idemo, ali nismo išli a da znamo da sutra nećemo imati hleba da jedemo, to se nije dešavalo.*“

Kao što vidimo, većina udovica, posle smrti muža, smanjuje svoje aspiracije i trudi se da zadrži kvalitet života (stanovanje, potrošnja itd.) koji je porodica imala dok je suprug bio živ, posebno one kojima je suprug preminuo relativno skoro. Ipak, primećuje se da se kod jednog dela žena, posebno onih koje su preduzetnice, bolje obrazovane i veoma radno aktivne, javlja ideja o potrebi posvećivanja sebi, svojim potrebama, kao što su putovanja, druženje sa prijateljicama, osobama iz raznih udruženja, grupama za rekreaciju itd. Međutim, i nad njih se nadvija senka pokojnog muža, pa recimo one koje planiraju da više putuju, navode da je to deo prethodnih, zajedničkih planova za budućnost, pravdajući se da i na putovanjima nisu zaboravile na muža itd.

Institucionalna podrška vs. samoorganizovanje udovica

Deo intervjua odnosio se i na stavove o široj društvenoj podršci. Iz analize narativa prepoznaje se ogorčenost na izostanak pre svega materijalne podrške države. Udovice su u tom pogledu, kako su navele, potpuno prepuštene sebi i ličnim strategijama snalaženja, odnosno svojoj porodici i neformalnom okruženju, u meri u kojoj poseduju lične resurse i socijalne kapitale.

Na osnovu analize diskursa naših ispitanica, od države se, prvo i pre svega, očekuje finansijska podrška u momentu smrti supruga: „...ono što sam dobila 37.000 dinara, to je posmrtnina, ali to je sve otišlo na pogrebno, na sanduk i ostalu pogrebnu opremu. Nekad je i država davala finansijsku pomoć, a danas ništa, ja znam kad mi je otac umro, od socijalnog se dobijalo nekih 8.000 dinara, pa se onda dobijale neke dve-tri penzije, a sad ja kad sam otišla u Nemanjinu, rekli su da je od 2008. godine sve ukinuto, tako da se dobija, mislim da je 37.000 dinara, a 36 i po hiljada košta sve u pogrebnom... Trebalo bi da postoji neki državni fond ili udruženje koji bi u takvim

situacijama gde čovek iznenadno umre da dā prvu pomoć udovici“ (Branka, 50, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49)⁶³.

Posebno se kritikuje nesenzibilisanost države za pomoć udovicama čiji su muževi bili privatni preduzetnici: „*Ali od države, recimo, što je neshvatljivo, nismo dobili ni dinara. Nažalost, ovo je žalba na našu državu, što meni i dalje ne može da dopre do mozga, da samo kad neki penzioner umre, može da ima nekih tridesetak, četrdeset hiljada, a moj muž je bio preduzetnik, imao je tu svoju radnju, nije mogao da dobije ništa, preduzetnici nemaju pravo ni na šta. Pa sin posle toga preuzme radnju na sebe, pa povredi nogu pa nema zaposlenog radnika, jer on nema potrebu da zaposli radnika, jer to može sam da odradi, nema pravo na nadoknadu bolovanja. Strahota. Nama država nije platila ništa, ni troškove sahrane, ni ništa. Tako je i sa, recimo, advokatima, frizerima, ako na primer žena treba da ode na porodiljno, ona nema pravo ni na kakvu nadoknadu jer je preduzetnik, sama radi posao i nema zaposlenog radnika jer joj ne treba. Šta će te žene da rade? A da smo imale radnicu i da se ona povredila, sve bi joj bilo plaćeno, prvi mesec mi, drugi država, da je, ne daj Bože, preminula, isto bi imala nadoknadu od države. Mi smo imali pomoć od porodice i prijatelja kako je ko mogao, ali od države ništa. Godinama smo radili, godinama odvajali, o kreditu za kuću da ne govorim, sami od sopstvenih sredstava napravili kuću, stan nikad nismo dobili, eto čak ni kovčeg, a ni bolovanje svom sinu nismo mogli da izvučemo. Ja sam očekivala da će ta država koliko-toliko da mi izađe u susret, koliko god da daju, 20, 30 hiljada, koliko daju, nebitno, jer sam za svekra tri meseca pre toga naplatila oko 38 hiljada jer je on bio penzioner“ (Vesna, 48, SSS, preduzetnica, postala udovica sa 47).*

Interesovalo nas je kako se naše ispitanice odnose prema ideji o formiranju **udruženja udovica**, kao obliku ženskog, građanskog samoorga-

63 Treba se, međutim, propitati da li su naši tradicionalni običaji u vezi sa sahranom, ispraćajem i pomenom preminulog sasvim racionalni, naročito u kontekstu društva poluperiferije, odnosno savremenog načina života u gradu itd. Za vreme pandemije Covid-19, 12. aprila 2020. godine, preminuo je naš prijatelj i kolega iz Londona, a njegova supruga je kupila jednostavan sanduk i samo jedan porodični venac. Umesto cveća i venaca, za rodbinu i prijatelje, organizovala je dve humanitarne akcije, u vidu donacija za pomoć mladim muzičarima u Engleskoj i beskućnicima, u skladu sa životnim ukusima i navikama supruga, koji se u slobodno vreme bavio muzikom, a na ulici je davao novac siromašnima i beskućnicima. Možda bi, na primer, našim udovicama sa niskim primanjima, bez krova nad glavom, sa malom decom itd. više pomogao neki sličan dobrotvorni fond umesto što se ogromni novci bacaju na cveće, sveće, vence i jednogodišnje daće. Uostalom, slični fondovi bi dobro došli ne samo jednoroditeljskim porodicama već i brojnim drugim kategorijama ugroženih u našoj zemlji. O tome bi vredelo razmisliti.

nizovanja, posebno s obzirom na izostanak šire, javne podrške, a i imajući u vidu da se mnoge takve inicijative za podršku vulnerabilnim grupama stanovništva (recimo, deci sa invaliditetom, starima itd.) u svetu pretvaraju u moćan, uspešan i legitiman vid javnog zastupanja ljudskih prava i pripadajućih sloboda. Jedno američko istraživanje je pokazalo da udovicama, posebno urbanim pripadnicama srednje klase, čak više mogu da pomognu programi pomoći nego, recimo, njihova odrasla deca, sa kojom kontakti mogu da budu komplikovani, ispunjeni osećanjem zavisnosti, konfliktnosti itd. Kao dobri primeri javnih servisa ili programa pomoći navode se: telefonske vruće linije i kućne posete. Oni služe da se pruži neposredna uteha novim udovicama i onima koje pate od usamljenosti, da se olakša prolazak kroz razvojne faze transformacije od bračnog para ka samačkom životu, da se pruže informacije, instrumentalna podrška itd. Treći vid društvenog osnaživanja su razna okupljanja, stručni seminari, radionice, diskusione grupe u lokalnim zajednicama, kojima rukovodi stručna savetnica, koja je obično i sama udovica, a grupe su ujednačene po starosti i socijalnom statusu (Balkwell, 1981).

Objektivno gledajući, udovice, kao nositeljke odgovornosti u jednoroditeljskim porodicama kod nas, nemaju vremena da se na taj način angažuju (siromaštvo vremenom) jer su preopterećene, umorne, depresivne, zabrinute itd. Osim toga, samohrani roditelji su izgleda poslednja ranjiva grupa koja je počela da se organizuje u nevladinom sektoru (Hjusion, 2015). Problem je u tome što je, kao i ostalim samim ili samostalnim roditeljima, i udovicama potrebna hitna, konkretna i direktna pomoć, što takve organizacije ne mogu da pruže. Izostanak te vrste aktivizma ih onda održava u položaju marginalizovanosti, čime se njihov status zatvara u začaranom krugu (*ibidem*).

Udruženje udovica, kao oblik samoorganizovanja radi samopomoći i društvenog delovanja, jeste, videćemo, opšteprihvaćena ideja među mirnodopskim ispitanicama. Međutim, zanimljivo je da je malo njih videlo sebe kao akterke takvih inicijativa (*grassroot democracy*), pravdajući se da za to nemaju vremena, snage itd. Odnosno, i u slučaju da se slažu da bi bilo dobro da postoji udruženje udovica, one ga vide kao nešto spoljašnje, izvan njih, nezavisno od njih, što bi neko drugi oformio, a onda bi one takvu instituciju građanske solidarnosti mogle da iskoriste za svoje lične, privatne potrebe (administrativnu, finansijsku, emotivnu podršku, „*da neko drugi umesto mene čeka po redovima*“ itd.). Time se, s jedne strane, potvrđuje teza o porodici kao osnovnom izvoru socijalnog kapitala, pa samim tim o familijarizmu i privatizmu kao ključnim

pojedinačnim i društvenim vrednostima, koji su onda okosnica nepotizma, korupcije i parohijalne političke svesti (Sekulić, 2017). To je posebno opasno među mlađim generacijama, gde je i inače primećeno jačanje konzervativizma i desnih političkih opcija. U reprezentivnim istraživanjima Instituta za sociološka istraživanja već su konstatovane repatrijarhalizacija i retradicionalizacija, namesto modernizacije, emancipacije, jačanja institucija i meritokratije, odnosno široke društvene solidarnosti (Milić *et al.*, 2004; 2010; Sekulić, Jarić, Radonjić *et al.*, 2017). Do sličnih zaključaka je došla i Anđelka Milić analizirajući socijalni kapital porodice početkom dvehiljadetih: „Sve u svemu, možemo da zaključimo da su srodničko-prijateljske i druge neformalne socijalne povezanosti posmatranih porodica i domaćinstava veoma intenzivne, razgranate i visoko operativno funkcionalne u svakodnevnom životu. Očito da te veze, u našim uslovima društvene dezintegracije, nedovoljno učvršćene i efikasne institucionalne mreže za ostvarivanje prava i obaveza, siromaštva javnog sektora usluga, podmiruju veoma veliki dijapazon porodičnih odgovornosti i aktivnosti. Gotovo da se ne da zamisliti kako bi izgledalo funkcionisanje jedne porodice u takvim uslovima, a da iza sebe nema pomoć, podršku i konkretne intervencije od strane ‘neformalnog sektora’“ (A. Milić, 2004: 333). I dalje: „Očito je da potpora ove mreže obezbeđuje reprodukciju socijalnih nejednakosti, te se u tom smislu ‘kapitalizujuća’ funkcija ovih društvenih posrednika veoma jasno ispoljava (P. Burdije, 1999, prema Milić A., 2004: 333). Sa druge strane, ne bi trebalo zanemariti moguće i snažno korumpirajuće dejstvo takvih socijalnih mreža u situaciji društvene anomije i krize, koje već deceniju i po obeležavaju društveno stanje u Srbiji“ (A. Milić, 2004: 333).

Od ukupno 15 intervjuisanih mirnodopskih udovica, njih 10 ili dve trećine, to jest velika većina, zalaže se za tu opciju, dok je jedna uslovno prihvata, s tim što se ona tu ne bi uključivala, tri su žene protiv i jedna nije sigurna u svoje opredeljenje.

Za Vesnu je udruženje udovica ne samo potrebno nego bi trebalo da bude lokalno organizovano i da na profesionalan način podrži i osnaži udovice u procesu prevazilaženja gubitka i porodične rekonstitucije: „*Ne da mislim, nego sam 100% ubeđena i ovom prilikom ne govorim da bih ja trebalo da budem ta neka koja bi im davala neke obuke i savete, prosto sam razmišljala o tome da li da to bude udruženje Barič, ili udruženje Obrenovac, mada bolje Obrenovac, da se oformi to udruženje udovica, s obzirom da sam ja, radeći ovaj posao, završila jako, jako puno seminara od kojih je jedan koji se zove NLP (neurolingvističko programiranje – prim. aut.),*

prosto komunikacija sa ljudima, jako sam puno knjiga pročitala, kako živi kad ti je najteže, kako prevazići sve što te je snašlo i, najvažnija stvar, način komunikacije. Kada bi, nevezano za udovice, naši sugrađani izbacili iz rečnika reč 'zašto' ili 'ili' nikada ne bi došlo do konflikta. Jednostavno ne smemo stalno generalizovati stvari, nisu svi ljudi lenji, nisu sva deca bezobrazna, nisu sve svekrve odvratne, znači način komunikacije sa ljudima treba da bude takav da ne dođe do konflikta nego da se dođe do rešenja, prepreka da ne bude izazov, izgovor ne sme da bude prepreka jer su danas izgovori postali svakodnevnica. To udruženje bi trebalo da pomogne ženama da kažu, da izbace iz sebe sve ono što, recimo, nisu mogle da kažu ili da se izjadaju pred decom, da oni to ne bi slušali, ne samo deca i druga rodbina, ali sam sigurna da to žene zadržavaju u sebi, eto to udruženje bi bila jedna prva pomoć tim ženama, tj. nama. Svima je teško, ja bih pitala sve ljude, kojim putem žele da idu, težim ili lakšim? Oni kažu: 'lakšim', a ja im kažem: 'Pa tu je velika gužva, kad ćete stići, idite težim, tu nema gužve'" (Vesna, 48, SSS, zaposlena, postala udovica sa 47).

Milka smatra da treba da postoji udruženje koje bi pružalo višestruku pomoć i ženama i deci, posle smrti muža i oca, ne samo finansijsku, nego i u administrativnim poslovima, emocionalnoj podršci, socijalnim konataktima, druženjima i slično: „*Da, jer ja sam, recimo, užasno prolazila kad sam išla da pitam za pomoć, pa me onda pitaju: 'Ko Vam je muž, kad je umro', ja se tu već iznerviram i više nisam ni išla nigde da tražim bilo kakvu vrstu pomoći i pored svega toga ti se još osećaš bednije. I još, recimo, kad bi to postojalo da možeš da uzmeš, recimo, ugalj ili tako nešto po malo jeftinijim cenama, drva, to bi bilo jako dobro. Mislim, što se tiče udovica i ta deca što ostanu, stvarno treba neko da im izađe u susret i da im pomogne, pogotovu deci neko treba da objasni te stvari, da deca vide da se to i drugim ljudima dešava, da nisu jedini koji su ostali bez roditelja“ (Milka, 55, OŠ, penzionerka, postala udovica sa 44).*

Aleksandra smatra da bi udruženje trebalo da se angažuje u rešavanju socijalnih prava za decu i žene. „*Mislim na kompletne probleme vezane za rešavanje te papirologije i finansija. Recimo, tipa nekog uverenja ili nekog ko bi umesto mene mogao da čeka red ili da završava tu administraciju mesto mene i tih žena. Ja sam, sticajem okolnosti, hvala dragom Bogu, što stvarno imamo puno drugara, a i očigledno da smo zaslužili, meni je jedna drugarica jako pomogla što se tiče tih papira i još uvek mi pomaže za neke stvari. Neke stvari moram da obavim sama zato što moram da obavim lično, da se pojavim na sudu sa decom, ali kompletnu pripremu papira, njoj sam dala punomoć pa je ona čekala redove*

za mene, završavala to, jer ja ne znam kako bi postigla to, a inače sam tri tone živaca samo zbog toga izgubila.“ Aleksandra dalje kritikuje državu zbog oskudne i kratkotrajne pomoći njenoj porodici: „Šta znači država pomogla? Znači ja sam išla, predala za socijalnu pomoć koja mi sledi dva puta godišnje, jednu sam dobila 10 hiljada, predala sam je 1. 11. (suprug je preminuo u septembru – prim. aut.), a dobila sam je u februaru prošle godine, a ove ostale dve nisam ni dobila, da li ću ih dobiti, pitaj Boga. Predala sam za dečji dodatak, ostvarili smo ga, koji iznosi šest hiljada i to sam celu prošlu godinu primala, međutim, ove godine nemam pravo na to zato što sam zaposlena, onda mi to premašuje sve, onda ja sad imam višak finansija, ja sad imam višak finansija (smeh)“ (Aleksandra, 41, SSS, zaposlena, postala udovica sa 39 godina).

Jedna ispitanica nema ništa protiv takvih udruženja, ali se lično ne bi angažovala, kao što je slučaj sa Brankom, koja za to nudi svoje razloge: „Pa sigurno da bi bilo bolje, mada ja ne bih imala vremena da se bavim tim društvenim radom (podv. aut) jer imam bolesnu majku, ali bi to sigurno bilo dobro. Jer, ako bi postojalo to udruženje, borilo bi se i za finansijsku pomoć, a to je najbitnije tada. Šta bih ja radila sa 12.000 dinara penzije da mi rodbine nije bilo. Nema šanse da platim račune. Moj sin je plaćao račune godinu dana, ja ništa, e sad sam malo počela, od kako sam isplatila spomenik, da i ja plaćam. Teško je, ali na sve se čovek mora priviči“ (Branka, 50, SSS, penzionerka, postala udovica sa 49).

Među onima koje su protiv takvih oblika organizovanja, navodimo primer Natalije, koja smatra da je, ipak, lična akcija (agency) presudna. Ona smatra da je svako odgovoran za sebe, „...žene bi u svakom slučaju morale da se bore malo i same, ne samo da čekaju da im država dà ili neko drugi. Šta bih ja sama, da nisam počela da radim, svakako bih jurila nešto da radim. Jer ne bi ono to bilo to da se samo zakopam u kuću i da čekam da mi neko pomogne. Ja sam radila sedam godina u Zelengori, pa je onda Zelengora otišla pod stečaj, posle sam radila kod privatnika, plaćali onako kako su plaćali“ (Natalija, 48, OŠ, tehničarka, postala udovica sa 46).

Umesto zaključka: uporedna analiza dve udovice

Na kraju rasprave o tzv. civilnim udovicama, donosimo celovit i uporedni prikaz dve životne priče. Zbog ograničenog prostora, to će biti učinjeno samo u kratkim crtama.

Tabela 3. Uporedna analiza dve životne priče

Kodovi	ANA	BRANKA
Neposredno pre smrti	Muž – prikriiveni heroinski zavisnik Ženin o žrtvovanje uspešne karijere u inostranstvu Otuđivanje muža i preispitivanje krivice žene Suočavanje sa ozbiljnošću situacije Neuspešno lečenje Trpljenje nasilja – „idiotski, ženski pristup“ Okrivljavanje žene – njegova porodica Spasavanje muža od samoubistva Izmenjena ličnost muža Samoubistvo muža (teatralno)	Ništa nije slutilo Muž vrlo radno aktivan Momentalna smrt
Doživljaj smrti	Šok, neverica Olakšanje Okrivljavanje žene – njegov otac Nesvestica, mučnine, bromazepam	Šok, neverica Sin ne može da živi bez oca Odmah se sjatila sva rodbina, sa obe strane Nenormalno velika sahrana
Tugovanje	Stalni nadzor nad detetom „Bolje što se ubio“ Dete se ponaša spontanije Spavanje non-stop (žena) – „nokaut“ Izolacija od ljudi Racionalan pristup prošlosti Sećanje na fatalnu ljubav Depresija, bromazepam Psihoterapija i razgovori sa prijateljima	Nesanica, vraćanje slike o njegovoj smrti „Naša katastrofa“ Bromazepam Redovan odlazak na groblje, pomeni
Tačka prelaza	Strah za sina („da ne poludi“) Egzistencijalna strepnja Potpuno osiromašenje	Strah za sina Unuka Kućni poslovi
Novi život: 1) Materijalni resursi	Traganje za poslom Pet hiljada porodične penzije, pad dopunskih aktivnosti i honorara Kvalitet života: siromaštvo, ali mir u kući Vraćanje dugova Povlačenje sina iz društva zbog siromaštva	Finansijska pomoć rodbine i prijatelja u troškovima sahrane Njena i majčina penzija Vraćanje kredita Pomoć sina i snaje Život u porodičnoj kući

Novi život: 2) Lični resursi	Autonomija, „ja sam svoja“ Posjedovanje dobrog obrazovanja, znanje stranih jezika Uspostavljanje kontrole nad svojim životom, odlazak na izložbu Samostalna izložba Posvećivanje detetu	Prilagođavanje Staranje o drugima Održavanje kuće i domaćinstva
Novi život: 3) Društveni resursi	Bez podrške porodice (umrli roditelji, uzajamno odbacivanje sa njegovima) Polarizacija prijatelja, nova prijateljstva Zalaganje za udruženje udovica – građansku solidarnost	Složeno porodično domaćinstvo, sa majkom i sinom, snahom i unukom (šest članova) Muž je svima činio usluge – veliki krug prijatelja, komšija Nema vremena za udruženje udovica
Ponašanja/ delanja	Neodustajenje od umetnosti Posvećenost umetnosti Stalna interakcija i aktivnosti sa detetom Želja za novim partnerom i očinskom figurom za dete	Zaštita sina Pridržavanje religioznih običaja u vezi sa smrću Briga o staroj majci, o unuci Svakodnevni kućni poslovi „Neću više ništa da planiram“ Ponovna udaja – ne dolazi u obzir

Izvor: Analiza intervjua

U tabeli je data interpretacija narativa putem odgovarajućih kodova (jezika, pripisanih značenja, resursa, strategija, delanja), na osnovu analize intervjua dve izabrane udovice, čije su životne priče potpuno različite. Ana i Branka raspolažu nejednakom količinom resursa i otuda su im socijalni konteksti vrlo različiti. Nejednaki su njihovi lični, materijalni, socijalni kapitali, a bitno se razlikuju po svom delanju i akcijama, pre i tokom tranzicije iz braka u udovištvo i, konačno, po ishodima svojih pređenih puteva. Međutim, povezuje ih pojačana briga o sinu, posle smrti muža i oca, žrtvovanje za dete, maloletno u slučaju Ane (10 godina), a odraslo, u slučaju Branke (26 godina). Dakle, povezuju ih izraženi identitet majke, samooptuživanje i preispitivanje sebe kao krivca za smrt supruga, bitne odlike patrijarhalnog materinstva, ženskog samožrtvovanja i kulturnog obrasca Srba (Tripković, 1997; Blagojević, 2014).

Ana je slobodna umetnica, visokoobrazovana, magistarka nauka (46 godina), koja je u vreme našeg istraživanja imala sina od 15 godina. Postala je udovica pet godina pre intervjua, živi sama sa sinom u porodičnoj kući, u njenom gornjem delu (u ateljeu), dok je u prizemlju svekar sa

kojim ne kontaktira. Potiče iz ugledne beogradske porodice, roditelji su joj bili doktori nauka. Svoj sadašnji materijalni standard ocenjuje kao loš („očajan“), budući da je muž ostavio u dugovima, potrošio je svu porodičnu ušteđevinu na drogu i višestruko (neuspešno) lečenje. Ona sada živi od male porodične penzije (5.000 dinara) i male plate (radi u umetničkoj galeriji), uz povremene, retke, honorare od prevoda sa stranih jezika (engleskog i francuskog). Sa suprugom je bila u braku osam godina pre nego što je izvršio samoubistvo. Kada se udala, predala mu je svu svoju ušteđevinu (novac od dobro plaćenih honorara, koji je skupljala godinama unazad, pre braka – to je bila vrsta ‘tradicionalnog miraza’, kako ona opisuje). Prema njenim rečima, to je bila fatalna ljubav, suprug je bio mlad, sportista (završio DIF) i ona je zarad njega i porodice odbila stipendiju u Hajdelbergu i dalje profesionalno i karijerno napredovanje. Muž je imao privatnu radnju u prizemlju kuće (farbaru), dobro je zarađivao i živeli su udobno, materijalno obezbeđeni i vrlo srećni. Posle nekih pet godina zajedničkog života, suprug je počeo da konzumira heroin. On je imao istoriju zavisnosti pre braka, za koju je ona znala, ali je verovala da se potpuno izlečio. Kad se vratio drogi, počeo je da se otuđuje od nje, a ona je problem tražila u sebi, odnosno u njihovoj vezi. Suočila se sa svom ozbiljnošću situacije kada je po povratku sa jednog puta sa sinom, posle nedelju dana, shvatila da je iz kuće nestalo 9.000 evra (za samo nedelju dana). Tada je pritisla muža i on je priznao da koristi heroin. Pristao je da se leči, išao je privatno na terapiju, koja je bila neuspešna jer je nastavio da konzumira drogu. U međuvremenu je njegova ličnost potpuno izmenjena, počeo je da biva fizički i psihički nasilan, pre svega prema njoj, ali i prema detetu. Doživeli su brojne saobraćajne udesce. Njegov otac i rodbina, kao i veliki broj prijatelja, krivili su nju zbog njegovog problema, što se nastavilo i posle njegove smrti. Sa njegovom porodicom nikada nije imala dobre odnose jer su, kako ocenjuje, „primitivni“, a i između njih dvoje je postojao veliki socijalni jaz, zbog porodičnog porekla. Nekoliko puta ga je spasavala od samoubistva, da bi se on na kraju ipak ubio, teatralno, pištoljem ispred kuće, na ulici, pred komšijama. Posle njegove smrti i ona i dete su doživeli olakšanje, ali se ona ubrzo suočava sa ogromnim problemima, egzistencijalnim, pre svega. Ostaju devastirani, sa samo 5.000 dinara porodične penzije. Ona ne pomišlja da menja profesiju, jer je umetnost njen život. Lavovski se bori da vrati muževljeve dugove, da zaštiti dete, ide na psihoterapije, priklanja se onim prijateljima koji je nisu odbacili i stiče nove. Radi i vraća dugove, ali žive i dalje ve-

ma teško, dete je isključeno iz vršnjačke grupe jer nema novca za sport i druge dečje aktivnosti. Ana se postepeno vraća u normalan život (odlazi na prvu izložbu), dokazujući svima da je jaka, i potom pravi svoju samostalnu izložbu. Depresivna je, koristi lekove za smirenje, ali nastavlja da se bori, trudeći se svim silama da sačuva dete („da ne poludi“). Misli da bi joj pomoglo kada bi pronašla novog partnera, a i sin bi dobio očinsku figuru. Smatra da bi udruženje udovica bilo veoma značajna građanska inicijativa za podršku i pomoć, za osnaživanje i ohrabrenje ženama i deci koji prolaze kroz takvu patnju.

U vreme smrti muža Ana gotovo da nije imala socijalne mreže, roditelji su joj umrli, a sa njegovim ocem i rodbinom (van Beograda) nije bila u dobrim odnosima. Potpuno je bila oslonjena na svoje lične resurse (visoko obrazovanje i znanje jezika), a smirenje je nalazila u racionalnoj analizi „pređenog puta“, svesna da suprugu nije bilo spasa i da njihova porodica nije imala budućnosti. Iz današnje perspektive ona i ne zna kako je mogla da istrpi toliko nasilje u braku. Vrlo je aktivna u traganju za načinima da materijalno obezbedi sebe i dete. Ide na psihoterapiju, osnažuje self, gradi nova prijateljstva, ne odustaje od umetnosti, provodi mnogo vremena sa detetom, otvorena je za novi život. Tako vidimo da je Ana od jedne dobro situirane umetnice, visokog humanog kapitala, srednje klase, skliznula na položaj osiromašene žene sa detetom, koja danas jedva preživljava. Jedini resurs koga ima „u izobilju“ je atelje u porodičnoj kući, površine od 125 m², gde živi sa maloletnim sinom, i zbog koga, nažalost, nije imala pravo na socijalnu pomoć. Nažalost, taj se resurs ne može konvertovati u finansijski jer ga je nemoguće izdvojiti i otuđiti, zatim tu su očigledno nerešeni porodični i imovinskopravni odnosi sa svekrom koji živi u delu porodične kuće itd.

Brankina priča je potpuno drugačija. Branka je u vreme istraživanja bila skoro istih godina kao i Ana (49), sa jednim odraslim sinom (27 godina), oženjenim, koji ima ćerku. Branka ima srednje obrazovanje, penzionerka je, radila je kao vaspitačica u vrtiću. Poreklom je iz porodice poljoprivrednika, majka i otac su imali završena samo četiri razreda osnovne škole. Svoj sadašnji materijalni položaj ocenjuje kao dobar, a živi u složenom porodičnom domaćinstvu, sa svojom starom majkom, sinom, snahom i unukom. Brankin muž je preminuo iznenada, od pucanja stomačne aorte. Pošto ništa nije slutilo na fatalni ishod, ni ona ni sin nisu bili pripremljeni i nisu se još uvek oporavili ni godinu dana posle smrti (u vreme intervjuja). Branka je utehu tražila u redovnim odlascima na groblje i davanju pomena, na kojima bi se, kako kaže, „sjetilo svaki put

po 50 ljudi“. Branki su, za razliku od Ane, pritekli u pomoć brojni prijatelji, komšije, porodica i rodbina, i sa njene i sa muževljeve strane, i finansijski i emotivno. Ipak, njena najveća uteha su unuka i sin, odnosno briga za sina, svakodnevni poslovi u domaćinstvu i čuvanje unuke, dok su sin i snaha na poslu. Zajednica sa sinovljevom porodicom pomogla joj je da finansijski pregura prelaz jer je suprug pre smrti podigao jedan kredit, što je, uz još jedan kredit za auto, bilo veliko opterećenje za njene prihode. Osim toga, muž je donosio mnogo novca od privatnih poslova (bio je mašinbravar), pa je nastupio značajan finansijski gubitak. Branka se potpuno posvetila svojoj velikoj, proširenoj porodici i domaćinstvu, kako sinu i njegovoj ćerki, tako i svojoj staroj majci, pa ona ne vidi mnogo prostora za neki građanski aktivizam poput udruženja udovica, mada u načelu nije protiv. To se reflektuje i na njeno totalno protivljenje ponovnoj udaji, što može biti povezano i sa nedovršenim procesom tugovanja i preokupiranošću velikom porodicom, što će verovatno i nadalje obeležavati smisao njenoga života.

Osnovna razlika između te dve žene je u količini i raznovrsnosti ličnih i socijalnih resursa, materijalnom standardu, društvenim položajima, delanju i ponašanju. Ana je lišena snažnih, moćnih i brojnih društvenih mreža. Ona ima visok kulturni kapital koji, nažalost, ne može da konvertuje u finansijski, u osiromašenom društvu poluperiferije, gde su kultura i umetnost na rubu društvenih ulaganja, potpuno marginalizovani u uslovi-ma sveopšte štednje i niskog ekonomskog porasta. Ani nedostaje podrška ili povezujući socijalni kapital, čiji je glavni izvor – porodica u Srbiji. Ana ima mladog sina, koga tek treba školovati i pripremati za društvene uloge. Nasuprot njoj, Branka ima niži humani kapital, ona je penzionerka, ostala je bez muževljevih dopunskih prihoda. Međutim, ona ima odraslog sina, snažan vezujući kapital proširene porodice, veliku društvenu mrežu prijatelja i suseda, zahvaljujući pokojnom mužu, koji je bio vrlo vredan i radan i veoma posvećen da pomogne drugima. U tom smislu, njen prelaz je manje bolan i devastirajući od Aninog. Međutim, za razliku od Ane, Branka je manje aktivna izvan kuće. Zahvaljujući višem kulturnom kapitalu, ličnoj autonomiji i jakoj samokontroli, Ana je otvorenija ka spoljašnjem svetu i promenama, odnosno budućnosti, na koju gleda sa optimizmom. Sa mnogo više detalja kritički preispituje i racionalnije analizira svoj prethodni život u paru i prelaz u udovištvo, u odnosu na Branku, čiji je diskurs ispunjen žaljenjem, neprihvatanjem realnosti, veličanjem prošlosti i bekstvom u privatnost, pri čemu treba imati na umu da je Brankin udovički staž znatno kraći (godinu dana, dok je Anin pet godina).

Drugi deo Ratne udovice

Uvod

Ratne udovice smo izdvojile kao posebnu subpopulaciju iz uzorka, čiji su sudbina, ogromno trpljenje, stradanje, traume i posttraumatski period, period adaptacije i prelaza, navikavanja na novi život, bitno drugačiji, teži, komplikovaniji, izazovniji i, nažalost, videćemo, praćeni daleko većom društvenom nebrigom i nepravdom u odnosu na tzv. civilne ili mirnodopske udovice. Kao što smo navele u uvodu, u procese prelaza u udovištvo i strukturno promenjenu porodicu jednog roditelja ovde je uključena i migracija ili doseljavanje u Srbiju iz ratom zahvaćenih područja bivših republika SFRJ u prvoj polovini devedesetih, odnosno sa Kosova i Metohije krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih. S obzirom na to da se proces preseljenja odvijao tokom ratnih godina, prvi talasi izbeglica (1991–1992) imali su veću međunarodnu podršku (UNHCR, Međunarodna federacija Crvenog krsta, UNICEF, Humanitarni biro Evropske zajednice itd.), da bi se tokom vremena, prilikom novih talasa stradalnika, ta pomoć smanjivala (Nikolić Ristanović *et al.*, 1995; 1996). Država Srbija se u tom periodu našla u vrtlogu tegobne postsocijalističke transformacije, ekonomskog propadanja, sankcija međunarodne zajednice itd., a suočila se i sa iznenadnim, ogromnom, prisilnom imigracijom (617.728 lica)⁶⁴, što je sve umanjivalo mogućnost domaćih humanitarnih organizacija i državnih organa da pruže adekvatan prihvata u smislu, pre svega, stanovanja i prehrane. S druge strane, izbeglo stanovništvo je od matične države, s punim pravom, očekivalo podršku, pre svega, odgovarajući smeštaj i pomoć, budući da su bili životno ugroženi na svojim ognjištima, odnosno nisu voljno napuštali svoje kuće i imanja u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, na Kosovu i Metohiji. Tako je njihova prisilna imigracija, nažalost, često bila praćena odbacivanjem i stigmatizacijom od lokalnog stanovništva i marginalizacijom od države njihovih i ljudskih prava njihove dece. Udovice i njihova deca su izgubile muža i oca, koji su bili mobilisani u ratnim operacijama na strani srpske vojske, odnosno Jugoslovenske narodne armije, pa je osnovno zbrinjavanje najmanje što su očekivali od države Srbije i njenih građana.

64 Od toga broja, bilo je 537.937 izbeglica i 79.791 ratom ugroženo lice, prema popisu iz 1996, koji je sproveo UNHCR, na prostorima tadašnje SRJ. Većina prognanih je utočište pronašla u Srbiji (Lukić, 2015).

Činjenica je da same ratne udovice, iako same nisu učestvovala u ratnim operacijama, jesu *de facto* žrtve rata, lica iz njegove senke ili iz njegove pozadine, zadužene za opstanak, preživljavanje svih članova (uže, pa i šire) porodice i tokom samih oružanih operacija i nakon njih (Sekulić, 2013; Nikolić Ristanović *et al.*, 1996; Blagojević, 1994). Šta su one preživljavale tokom rata, vidi se iz dela sledećeg narativa.⁶⁵

Intervjuerka: *Da li možete da kažete da je postojao neki moment od koga ste se Vi više plašili nego inače za njegov život?* (misli se na život muža – prim. aut.)

Ispitanica: *Od 1991. godine, kad je pala prva granata, strah je bio, nijedan dan i nijednu noć više ja nisam bila mirna, to je strah koji se uvukao od tog prvog dana. U Hrvatskoj kad sam bila, granate su padale dalje od mene, ali sam ih čula, a on tamo na liniji. Pola sela je moja familija, znači postojao je strah da l' će da mi izgine otac, brat od ujaka, od strica, ujak, stric, drugi brat, on, strah je bio stalan, strah je bio i od toga ko mi dolazi u kuću i koju vijest će mi donijet. Bilo koja vijest je strašna. A ja sam tada bila trudnica. A da ne pričam onog momenta kad on ode da odsluži to neko svoje vrijeme na liniji, to tek.*

Pošto smo mi pred odlazak njegov, ja sam imala nekakav čudan strah u sebi, koji se pojavio jedne godine u zimu, kad sam se ja jednu noć probudila i rekla njemu, njega sad nema da to može da kaže: 'Mene je toliko strah Bosne', on kaže: 'Aman ženo, šta si me probudila u dva sata noći, šta tebe briga za Bosnu?', reko: 'Nemam pojma uvukò mi se neki strah od Bosne', a mi smo tad živjeli u Lovašu kod Vukovara, u ovom dijelu nije išao niko na ratište niti su bile bilo kakve priče o tome. Jeste tamo rat, ali mi još nismo bili bitni. Kad sam ja to njemu to tako rekla i zaista se desi u januaru da on ide na ratište u Bosnu jer su ih poslali na ispomoć. I tri-četiri dana mi smo sjedili tamo u kući i počela opet ta priča, ratišta, Bosna, jer otad ja nemam mira i stalno sam čačkala neku priču vezanu za to i sad pričam njemu: 'Znaš šta, da se tebi nešto desi, ja dana neću biti u Krajni'. On se okrenuo i reko: 'Pa i ja tako mislim'. To je samo bio komentar i mi više na tu temu nismo razgovarali, ali tih par riječi smo eto tada rekli. I kad se to desilo ja sam znala da ja neću ostati u Krajni... Ali tada već postoje i drugi problemi, zapadna Slavonija je pala, Kninska oblast je pala, Srbija puna kao čep, ne daju da se prođe.'

Rat još jače apostrofira patrijarhalnu poddelu na javnu i privatnu sferu, budući da su muškarci potpuno posvećeni dužnostima prema državi i

65 Na pojedinim mestima ne navodimo detaljnije podatke o ispitanicama jer nisu od značaja, odnosno radi se o tipičnim situacijama koje dobro ilustruju našu prethodnu analizu.

žrtvovanju/stradanju za državne ciljeve, za odbranu nacionalnih interesa, teritorija, a žene za biosocijalnu reprodukciju, koja se odvija u skrivenoj, nevidljivoj privatnosti doma i porodice, tako da su žene u celini apsorbovane privatnom sferom. Time se i jedni i drugi totalno isključuju iz sfere delanja drugoga supružnika, nestaju iz nje i prestaju da participiraju, muškarci u porodici, a žene izvan nje (prestaju da rade). Rat intenzivira sve društvene suprotnosti i različitosti, uključujući i patrijarhalne (Blagojević, 1994). Ženina briga, staranje, samožrtvovanje, u ratnim se okolnostima još više očekuju, odnosno, podrazumevaju, jer dobijaju uzvišeni, politički, javni, patriotski značaj, pa se po sebi razume da žene ne treba da očekuju niti da primaju bilo kakvu nagradu, zahvalnost, razumevanje, kompenzaciju za pretrpljene gubitke, za brigu i staranje, za posvećivanje, žrtvovanje za kuću, (muškarčevu) decu i ostalu rodbinu (često roditelje i druge njegove srodnike) jer se to prirodno od njih očekuje. Time se previđa da „rat, naime, nije prirodna nepogoda, već posledica racionalno planiranih i vođenih ljudskih činova u okviru državnih mehanizama i institucija“ (Sekulić, 2013: 356). Žena je u ratu i otac i majka, zadužena za mlade i stare, za ekonomiju preživljavanja. Žrtvovanje tako postaje ženska vrhovna i jedina sudbina u ratu i neposredno posle njega, kada treba rekuperirati mnogobrojne, teške posledice i normalizovati svakodnevicu (Blagojević, 1994). Dok se muškarci bore na frontu, žene se bore psihički, sa svojim i strahovima dece i bližnjih, sa nadama, užasima, mukama stradanja. U suštini ratno i poratno iskustvo je iskustvo bespomoćnosti i za žene i za muškarce jer su i jedni i drugi uhvaćeni u vrtlog društvenih događaja i procesa koje kontroliše i preusmerava vladajuća elita, na koje ne mogu da utiču niti mogu da im se odupru (Ristanović *et al.*, 1996).

Anđelka Milić, kreatorica ovog istraživanja o udovicama, sugerise paradigmu događajnosti kao najprikladniju u analizi porodične svakodnevice u Srbiji početkom devedesetih. Događajnost je koncept koji u punom smislu pokazuje, opisuje i tumači kako se dogodio opšti poremećaj porodične rutine, realne i zamišljene, koje su porodicu dovele do ruba egzistencije, i u bukvalnom smislu reči (Milić, 1995). „Uvodeći događajnost u porodični život pokušavamo da kombinujemo sociološki i istorijski pristup proteklim zbivanjima“ (Milić, 1995: 161). „Događaj je tačka ulaska u proces, ali istovremeno i njegov ‘nagoveštavajući ishod’, pa je stoga događaj uvek na sredini između prošlosti i budućnosti“ (M. Abrams, 1982, prema Milić A., 1995: 162). Događajnost je obeležila živote ratnih udovica pre pogibije/nestanka supruga, ali i posle toga, u vrtlogu egzodusa iz zavičaja, smeštanja u novu sredinu, borbe za preživljavanje i adaptiranje na novu svakodnevicu i novu, normalizujuću stvarnost. Iako taj pojam može

potpuno da se primeni i na mirnodopske ili civilne udovice, čini nam se da je još pogodniji u analizi ratnih. Količina događaja koja se sručila na te žene i njihovu decu i bližnje, gotovo u jednom momentu ili za vrlo kratko vreme, izazvala je ne samo tektonske poremećaje u njihovim životima već su i procesi koji su tim događajima inicirani otežali, onemogućili, blokirali i potisli 'rad tuže' zbog smrti muža/oca, kao što su omeli i postepenu transformaciju u jednoroditeljske porodice. Time su njihove sudbine učinjene mnogo kompleksnijim i izazovnijim u odnosu na mirnodopske udovice.

Dakle, ratne udovice i njihove porodice su, videćemo iz analize koja sledi, izložene najmanje dvostrukoj traumi: prvo, smrti i nestanku supruga, borca i, drugo, traumi uspostavljanja i nastavka života posle smrti/nestanka muža u okolnostima izbeglištva. Iz interpretacije rezultata videće se da je proces izbeglištva individualizovan proces navikavanja i uključivanja u novu sredinu, praćen seljakanjem od jednog do drugog rođaka ili (kolektivnog) smeštaja, sve dok se ne dođe do svoga krova nad glavom.

Intervjuerka: *A kažite mi, kada ste izbegli, gde ste prvo došli, da li ste se često selili i gde ste sve bili smešteni?*

Ispitanica: *Ja sam prvo bila kod zaove, kod rođene sestre njegove (muževljeve – prim. aut.) na Banjici, to je bio jako skućen prostor, to je bila neka garsonjera. Ovdje sam se porodila, sedam mjeseci sam bila trudna kada smo izbjegli u avgustu. Onda sam bila kod zaove, pa sam od zaove otišla kod njegovog rođenog strica zato što je kod njega bilo malo komfornije, zato što je zaova imala dvoje djece i muža, a imali su samo jednu sobicu. Onda sam kod strica bila sedam mjeseci, pa sam prešla kod ujaka i ujne, tu sam bila šest godina, pa sam onda prešla u svoju kuću, dok M. (sin – prim. aut.) nije krenuo u školu. Mi smo ušli u kuću ovu koja nije imala uslove za normalan život, nije bilo struje, tu su bile svijeće, onda bačve, sve je to bilo u izgradnji. Onda smo postepeno gradili i radili.*

Jovanka (51, OŠ, čistačica, postala udovica sa 33 godine, izbegla iz Hrvatske) sa mužem i dvoje dece izbegla je 1991. godine iz Hrvatske za Srbiju, pa su se preselili u Slavoniju, dok je bila pod komandom srpske vojske, da bi odatle bili proterani. „...kad smo izbjegli iz Hrvatske, pa smo otišli za Srbiju, pa smo poslije otišli za Lovaš (mesto kod Vukovara – prim. aut.) jer mi smo iz Podravske Slatine došli u Beograd, tu smo bili jedno tri meseca, četiri, onda smo otišli u istočnu Slavoniju jer eto nismo morali da plaćamo stan, moglo se naći nekog posla, mi smo imali njive, ja sam sadila baštu da ne bi išli na pijac.⁶⁶ Držali smo svinje i imali smo na neki način

66 Ispitanica je dosta opširna i pomalo konfuzna u opisima preseljenja, ali smo hteli da naglasimo tu logiku ratnog plena i zauzimanje tuđeg poseda. Evo jednog izvoda iz

od čega da živimo. Suprug je otišao u zadrugu da radi, kopalo se, kombajni, ovo, ono, svašta se nešto radilo da bi se došlo do dinara i naravno ti si bio tada obavezan da ideš u vojsku, na ratište, da držiš taj deo koji je tada srpska vojska čuvala.“ Jovankin muž je, kao pripadnik Novosadskog korpusa, poginuo kod mesta Bugari, Ličko Petrovo Selo, 1995.

Sledeće svedočanstvo izbeglištva jedne ratne udovice pokazuje kako se država (Srbija) odnosila prema svojim sunarodnicima, prebeglima iz Hrvatske i Bosne. Vlast je prisilno usmeravala teritorijalno smeštanje u Srbiji, protiv volje postradalih i traumatizovanih ljudi, žena, dece, starih, ka određenim lokacijama, sprečavala ulazak u Beograd, zatim, urbano stanovništvo je upućivano ka selima itd. (up. Bobić, 2005): *„...ja sam imala brata u Šimanovcima, imala sam zaovu tu u Beogradu, ali nismo znali gdje idemo, mi idemo pa gdje stignemo. Krenuli smo iz Bosanske Gradiške, komšija B., deda M. i mi, ne, znači tri auta. Vamo bliže Srbiji do ovoga mosta kad smo došli, na prelazu granice, tu se stvorila jako velika kolona, bila je sigurno pet kilometara jer to su svi krenuli i danima tu čekali, ali nas Srbija nije prihvatila. Tu je bilo žena trudnica, tu je bilo žena sa malom djecom, tu se porađale žene u prikolicama u traktoru. Sa nama je bila komšinica, stara žena koja nam je doživjela infarkt u kolima, nemaš hrane, nemaš pića, nemaš ništa i onda oni koji su bili hitni slučajevi, stizala je hitna pomoć iz Bosne i onda oni koji su sa malom djecom i bolesne su prevozili u Mitrovicu. Tu ne možemo mi nikuda i oni nama kažu da skrenemo sa puta koji mi ne znamo, ali pošto je tu bilo dosta ljudi koji su bili prevoznici, rekli su nam da možemo tim putem da zaobiđemo i da se stacioniramo jer to je bilo u pola noći. Tu smo mi došli, e kad su nas tu stavili, donosili su nam hranu, neku pomoć, ćebad kome treba, a nismo imali garderobe da se presvučeš, ni ništa. Tu smo bili pet dana, to je bilo strašno i zima i kiša, a mi u kolima. Onda su oni nas htjeli poslat za Kosovsku Mitrovicu, za Đakovicu, za Kosovo dole, ali mi se nismo davali“* (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina, prisilno izbegla iz Hrvatske).

Kao što smo već naveli, država se prema udovicama ponašala tako da ne snosi⁶⁷ ili snosi minimalnu odgovornost (male porodične penzije, invalidnine itd.) prema ženinoj traumi i patnji njene dece, odnosno prema ženinom, *de facto*, aktivnom učešću u ratu.

beleške intervjuerke: *„Kako sam kasnije razumela, to gde su oni bili nije bilo njihovo, nego od Hrvata koji su proterani, a sva njihova imanja su Srbi prisvojili i živeli su tu izvesno vreme, dok kasnije nisu proterani. Prisvojili su i stoku i zemlju, ponašali su se kao da je sve to njihovo.“*

67 Tako, recimo, kako svedoči jedna od mnogih ispitanica, muž joj je bio mobilisan i u ratu u Hrvatskoj, u Borovu Selu, a kasnije se ispostavilo da su ga vodili kao dobrovoljca.

Intervjuerka: *Kako ste uspjeli da dobijete penziju?*

Udovica: *Jako teško, to sam jako teško, 2001. godine sam ja ostvarila porodičnu invalidninu, koju sam morala odmah da ostvarim. Nas nikad nije priznavao, Krajinu, ova naša akcija se zvala Bljesak i nisam mogla da dobijem porodičnu invalidninu, što su žene odmah dobijale koje su prije došle, kad je bilo pod JNA. Sin je malo prije mene dobio invalidsku penziju, a ja sam posle pet godina dobila.*

Intervjuerka: *Da li ste od nekog očekivali pomoć, a da ste se razočarali?*

Udovica: *Jesam.*

Intervjuerka: *Ko je u pitanju?*

Udovica: *To su razne organizacije koje su davale pomoć u materijalu, ili za plac, ili da ti udariš temelj, a to oni plate. Hiljadu i jedan papir moraš da nabaviš, znate kako je to kod nas, mi smo to samo jedan put to uradili, imali smo plac na jednom mjestu pa mi se nije sviđao, ali da sam dobila nešto, tu bih pravila. Sve sam predala te papire i na kraju sam dobila odbijenicu i tu sam se duboko razočarala i nikada više nisam ništa tražila.*

U ratnim okolnostima, kakve su bile one u vreme raspada SFRJ i ratnih operacija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, porodica postaje društvena zajednica „nestabilnih granica i promenljive strukture“ (Shapiro, 2001, prema Sekulić, 2013: 334). Empirijski istražujući uticaj katastrofa na porodice tokom Drugog svetskog rata, kada su one ostajale bez muževa i očeva koji su odvođeni na rad u nacističku Nemačku, Reuben Hill je zaključio da je „porodica loše organizovana grupa da bi se suprotstavila stresu, pa ipak nosilac je u najvećoj meri stresogenih socijalnih odgovornosti“ (Hill, 1958, prema Milić, 1995: 161). Iako su vrlo vulnerabilne na stresove iz prirodnog i društvenog okruženja, kao i na unutrašnje događaje i promene (sklapanje braka, rađanje, odrastanje i odlazak dece iz porodice, penzionisanje, razvod, smrti člana itd.), porodice imaju sposobnost da amortizuju nastale štete i strukturno funkcionalne promene jačanjem skrivenih mehanizama, pre svega emotivno-afektivnih.

Porodice poginulih vojnika i ratnih vojnih invalida u toku rata doživljavale su ogromne promene, direktno izazvane društvenim okolnostima. „To nisu više nuklearne, već pre ‘neutronske’ porodice zbijenih i konzerviranih traumatskih iskustava, zasnovane na većem stepenu uzajamne zavisnosti i vezanosti, naglašenoj potrebi za podrškom svake vrste, koje, u odsustvu prostora za društvenu artikulaciju onoga što su prošle, u velikoj meri i u intraporodičnoj dinamici funkcionišu na prećutnom rešavanju problema. To su na prvi pogled ojačane nuklearne porodice, ali je način kako one realno funkcionišu (s obzirom na podelu odgovornosti, tereta,

rada, privređivanja, raspodele porodičnog autoriteta unutar porodice) bitno drugačiji u odnosu na porodice koje nisu bile direktno oštećene ratom. *Faktički, u njima je uloga žene presudna za kanaliziranje konflikata i saniranje posledica porodičnog traumatskog ratnog iskustva*“ (podv. aut.), (Sekulić, 2013: 334). Nevidljive, marginalizovane ženske istorije prate ratne tragedije, ali one bivaju odbačene kao „previše lične, previše intimne, previše emotivne“ (Sekulić, 2013: 342).

Kao što ćemo videti iz tumačenja i analize narativa, mnoge ratne udovice i njihovi bližnji, deca, pre svega, ali i roditelji poginulog, dugo, godinama, pa i decenijama, žive u neznanju o sudbini muža, oca, sina, ne znaju da li je on mrtav, nestao ili je slučajno preživeo. Ta neizvesnost je posebno teška za nastavak života, a pritiska opet najviše žene, koje treba da uspostave emotivnu stabilnost i da zaštite decu, često i njegove roditelje, odnosno ostatak porodice, lebdeći između tuge i nade, života i smrti, neizvesnosti koja prekriva prošlost i koja zamagljuje budućnost.

U tom smislu je ilustrativno sledeće svedočenje Donke (49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31 godinom, izbegla iz Hrvatske): *„Pa rekli su mi da postoji šansa da je on živ, jedan je ranjen ostao je na zemlji onaj koji ima šljem je utekao i ja sam onda izletila i rekla da je moj Z. imao šljem i bacila sam im šljem njegov koji on nikad nije na glavu stavio. Znači odmah u samom startu sam znala da me lažu. Moje su riječi bile da izađu iz mog stana, da mi ne treba njihova pomoć, kad su trebali da mi spasu muža, da mu pruže ruku pomoći i da spase oca moje djece, mog djevera brata, moje svekrve i svekra sina, a oni su ga ostavili ranjenog. Ja sam nakon 17 godina (sic!) pravu istinu saznala. Od njih 28 iz jedinice, još meni niko nije izašao na oči. Komandant njegove jedinice meni priču pušta da je on bio po Srbiji po zadatku, a on u Dočince, malo dalje od tog mjesta Čoka se zove, onda mi je rek'o da je tamo, a u stvari on je bio kod vojnog saniteta, to je mjesto Lemić, Vrelo, komandant je bio neki V. (navodi prezime – prim. aut.), meni su rekli da je on prvi put ranjen pa da se prebacio u neki drugi jarak, možda da je ostao na tom mjestu da bi osta' živ, da je njih 30 bilo u jedinici, meni su došli sa pričom da postoji šansa da je uteka', da će možda izbiti u redove, međutim, to da je bila prava vojska, da su to bili pravi drugovi, da je to bio pravi komandant, prvo i osnovno svoj se vojnik ne ostavlja, zna se kako se vojnici izvlače, ako treba i život se daje, a oni su dobili naređenje: Koga možeš izvući, koga ne – ostavljaš ga.“*

Velika većina intervjuisanih ratnih udovica živi dugo u dva paralelna sveta, „tamo“ i „ovde“, trudeći se da normalizuju svoje i živote svojih bližnjih, a istovremno aktivno radeći na razrešavanju misterije, na traganju za telom muža/borca, pri čemu su suočene sa učestalim prevarama, ma-

nipulacijama, zloupotrebama i lažnim informacijama. Saznanje istine vodi novoj traumi koja podrazumeva vraćanje u zavičaj, obdukcije, birokratske procedure, otkopavanje posmrtnih ostataka iz neke masovne grobnice ili neobeležnog mesta na teritoriji ratnih dejstava, pa prenos i sahranu, obično u Srbiji, po želji udovice i porodice. To se sve dešava opet zahvaljujući ličnim naporima žena, bez podrške države i državnih organa, institucija, aktiviranjem resursa, društvenih mreža i privatnih strategija snalaženja.

Jadranka je sa 26 godina ostala udovica. O mužu ništa nije znala 11 godina, a u vreme akcije hrvatske vojske „Oluja“ bila je u sedmom mesecu trudnoće, na putu za Srbiju. Sledi izvod iz njene priče.

Intervjuerka: Šta je neposredni uzrok smrti Vašeg supruga? Rekli ste pre da je on otišao na ratište i da su ga posle 11 godina pronašli. Kako se sve to izdešavalo?

Jadranka: Kad smo izbjegli, 1995. godine, kada se desila ta Oluja, mi smo bili zajedno, on je bio na položaju, a ja sam tada, bila sam sedam mjeseci trudna. On je, otišavši na položaj, nisu im javili šta se u stvari dešava, a on je bio u prvim borbenim redovima. Nisu znali ni šta se dešava ni gdje su im članovi porodice, tako da smo, mi smo stanovali u Kninu, a on je bio tada na selu, tu se trenutno zadesio kad se desila Oluja, a njega su tada povukli na položaj. Onda se on na kratko vratio da vidi da li sam ja možda otišla kod svojih. Međutim, odvojio se od te grupe sa kojom je otišao i poslije toga niko za njega ništa nije čuo. Tek nakon 11 godina smo čuli šta se u stvari desilo, a sve dotle smo mislili da je u nekom od tih tajnih zatvora, vjerovali smo da je živ. Tražili smo ga u Međunarodnom crvenom krstu, sve službe traženja koje su bile raspoložive za traženje tih lica, mi smo predavali slike, davali podatke. Ja sam tad samo mislila da će se on odjednom vratiti, nisam uopšte razmišljala da se desilo to najgore, nisam ni htjela da dam DNK i tad kad sam ga dala, nisam gubila nadu nego sam bila pod pritiskom rodbine, oni su govorili da dam DNK, mislili su da je on možda u tim masovnim grobnicama, a ja nisam htjela da dam DNK zato što nisam htjela da vjerujem u to da mu se nešto desilo. I na kraju, kad smo to uradili, zvali su nas iz Zavoda za sudsku medicinu iz Zagreba da je pronađen, da je 99% on, po tim svim pokazateljima. Išli smo ja, njegova rođena sestra i stric, na prepoznavanje. Neke slike su nam tad slagali.⁶⁸ Tad

68 Kasnije u toku intervjua, Jadranka objašnjava: „Jednu sliku su mi sakrili, imao je prostrijelnu ranu kroz glavu i kroz grudi, ubijen je bez naoružanja, znači nije bio naoružan, znači faktički je ubijen kao civilno lice, znači tu sliku, sa prostrijelnom ranom u glavu mi nisu pokazali.“

sam prvi put imala hormonski poremećaj, nije nikako mogao da mi se zaustavi menzis, sedam dana nakon prestanka menzisa sam dobila ponovo i onda sam išla na terapije da mi se zaustavi to, jer kad sam se susrela tamo sa tim porodicama u Zagrebu i gledala ih, a to su sve porodice koje su izgubile nekoga, sina, oca, muža, ja sam se, čini mi se da mi je u tom trenutku bilo teže zbog tih porodica nego zbog mene same. Nešto što si eto čekao si doživio, ali ne na takav način, ja sam uvijek čekala njegov povratak, ali ne na takav način i bilo mi je bitno da moje dijete to proživi nekako, da na njega ne ostavi traga. Kad sam mu saopštila gdje idem, on je imao tada 11 godina, ja sam mu samo rekla: 'M., pronašli su tatu, sad ćemo da ga sahranimo ovdje', on se toliko tome obradovao, zato što je imao samo 11 godina i rekao je: 'O konačno, sada znam gdje da zapalim svijeću' jer išli smo u crkvu baš često" (Jadranka, 44, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 26 godina, izbegla iz Hrvatske).

Jadranka je za tih 11 godina pokušavala da uspostavi „normalan“ život u izbeglištvu u Srbiji, sa sinom i troje starih, muževljevih srodnika, u početku. Istovremeno je nastavila intenzivno traganje za nestalim suprugom: „...ništa nama nije falilo, osim tog nekog porodičnog života, a naš tadašnji porodični život je bio potpuno nenormalan, troje staraca, malo dijete i ja među njima, onda sam se ja morala u sve to uklopiti i da bude ručak spreman i da bude čisto i da bude sve onako kako meni treba, međutim, ja ništa nisam osjećala, od cijele te situacije meni je sve bilo nebitno. Ja sam jako puno živjela u nadi i vjeri da će biti na kraju sve kako treba, da će se cijela ta priča završiti onako slavno kako sam ja to zamišljala. On je nestao 5. avgusta, a ja sam se porodila 5. novembra. I tih par mjeseci ja sam njega trudna tražila, pa dođu u Valjevo neki, pa ja idem dolje da vidim ko je došao, raspitivala se da li je u njihovoj blizini bio on, opisivala ga, nosila slike, vratiš se razočaran, trudan, dođeš u kuću, moji su bili u kolektivnom centru u Sremskim Karlovcima, čuješ se tako povremeno sa nekim, ni telefona, to je bilo ono, kad se čuješ sa nekim, raduješ se, ali kad ne čuješ ništa što tebe zanima, onda se razočaraš. Onda čekaš sutradan, samo si čekao da svane neki novi dan, u stvari ti je bilo sve gore i gore. E, onda kad sam se porodila, iz te kuće sam otišla u porodilište, po mene je došla neka rodbina, neki ljudi koje sam ja prvi put vidjela u životu, ja nemam pojma kako sam ja to sve preživjela, pet dana sam bila u bolnici. Onda tamo gledaš u posjetu tim ženama dođe muž, donese im cvijet, ja sam samo razmišljala kako ću ja, ko će po mene doći. Onda su po mene došli neki članovi njegove rodbine, koje sam ja tek upoznala, koje sam znala iz dva, tri susreta, ja sam bila toliko razočara-

rana. Onda sam otišla kod njegovog strica živit, tu su me smjestili, sa tobom su se ponašali kao da si onako stvar, prišli su ti, tog momenta će ti prići bilo ko jer si porodilja, ali to sve što dobiješ nije ti ništa, a ti samo čekaš moment kad ćeš početi da živiš, jer tvoj život kao da je odjednom prekinut. To su toliko strašni momenti da ja ne mogu da razmišljam, čini mi se da sam ja to sve preživjela, ali da se to nekom drugom desilo. Mnogo mi je značilo to što sam se porodila, u početku sam htjela da zapisivam kako se proteglo dijete, kako je pružilo ručicu, kako je zažmirilo, kako je već prošlo par dana, a on se okrenuo ka vratima, pa onda nisam htjela ni da zapisivam, pa sam onda počela zaboravljati šta je bilo treći dan, pamtila sam jer sam mislila da će da se vrati za pet dana, za nedelju dana, za mjesec dana. Mjeseci su počeli da se nižu, ništa se ne dešava, svi okolo šuščaju, šapuću, svi su ga već doživili mrtvog, ja nisam nikako. Nakon tri godine ja sam kupila plac i onda sam, uporedo sa traženjem njega, počela da tražim po tim humanitarnim organizacijama, da tražim materijal. Onda sam sebi govorila neka dođe kad budemo napravili kuću, onda će se oduševit kako smo se mi snašli, nekako sam to sve tako zamišljala. Što je vrijeme prolazilo, to meni uopšte nije ubijalo nadu. Kontaktirala sam sa njegovom sestrom koja je ostala u Splitu, te vidio ga je ovaj u ovom zatvoru, razne su priče kružile, onda ljudi svašta izmišljaju, izmišljaju svakave gluposti, igraju se sa tuđom nesrećom, ali ja nisam osuđivala to, danas kažem, ko zna, možda su ti ljudi meni tu i pomogli, što su me lagali, jer sam ja to nekako lakše preživjela. Zato recimo ja neizvjesnost ne podnosim, poslije njegovog pronalaska i kad smo saznali šta se sa njim desilo, ja ne podnosim da me neko drži u neizvjesnosti, nebitno o čemu se radi. To življenje toliko godina u nadi da će se on možda jednog dana vratiti, to je mene do te mjere ubilo i izazvalo takav u meni defekt da se osjećaš bespomoćno u hiljade situacija.

Najzad, saznanje istine, makar i najteže, lakše je od neizvesnosti. Suočavanje sa istinom je nekada bilo i suočavanje sa nevidenim zverstvima u ratu, kao u slučaju opisa koji daje Jovanka (51, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 33 godine, izbegla iz Hrvatske): „E onda kad je bio taj dan sahrane, onda je rekao jedan kolega od M., koji je radio zajedno sa njim u zadrugi, rekao da će on da otvori sanduk, onda su neki ljudi sa njim otvorili taj sanduk, rasjekli taj lim pošto je sve bilo spakovano u njega, pošto je putov'o toliko, znači iz Ličkog Petrovog Sela je trebalo doći do Vukovara. I mi smo to isjekli, otvorili, ja sam vidjela da je on, s tim da djeca to ne znaju, šta da Vam kažem, tu je bilo svašta, inače ja sam djeci samo rekla da je poginuo, a on je bio raskomadani, sjekli su mu prste, glava mu je bila isječena nožem, on je bio i čitav kako su klali Muslimani, prvo ubiju pa onda sjeku glavu, prste polako komadaju, tijelo, šta da Vam kažem, tek onda kad sam ja vidjela da je on, onda sam dala da se sahrani.“

Intervjuerka: *A tada kako ste se Vi osjećali kada ste videli taj prizor u sanduku?*

Jovanka: *Ja sam samo pogledala ramena njegova i znala da je on i igrom slučaja pogledala noge, a on je imao neke zelene čarape, nije bilo za kupiti druge i ja kupim te zelene čarape, i mi smo se smijali kolike su bile, te su čarape bile na nogama. Znači tog trenutka kada sam pogledala, pa ne bih ja sad znala reći koja je to situacija i kako sam se ja osjećala, to je nemoguće reći, sa jedne strane mi je bilo drago što su ga uopšte pronašli, jer tada doći do nekog ko je poginuo je bila nemoguća misija, ja sam tog momenta bila ono sigurna: on je, sad znam gdje će biti. Nakon ta tri i po mjeseca to je bila konstatacija tog dana. Bez obzira na te ljude koji su meni pomogli, na roditelje, na sestre, bez obzira, onaj ko je odgovoran da to sve bude urađeno kako treba sam ja. Prvo što sam pomislila jeste da je to on i da mogu sutra djeci odgovorno da tvrdim da jeste njihov otac.*

Mariji su na ratište u Okučanima, u Hrvatskoj, 1991–1995, otišli muž i pred kraj rata i sin od 18 godina, a ćerku je sklonila kod devera u Bosnu. Kada je poslednji put otišao na borbenu liniju, muž se pozdravio sa njom i tražio da čuva decu i sebe. Nakon toga je na front otišao i sin, a ona je morala u izbeglištvo, prvo u Bosnu, pa onda u Srbiju. Sin se vratio sa fronta i pridružio se majci, a o mužu ništa nije znala.

„Teta Marija (ime dato u intervjuu – prim. aut.), nema našega K. (ime muža), ja kažem: ‘Ima još nade da će da dođe’, kaže: ‘Neće, on je meni umro na rukama. To je bila strašna borba’, i kad je on rekao gdje je, jer ja znam šumu našu, to je vazdušne linije pet kilometara, kaže da je tu ranjen, da je presječen bio mitraljezom na pola, od kuka do kuka, i tražio je pomoć i ‘ja sam čuo glas i ja sam prišao al’ on je bio sav bjel i u krvi i ja sam mu samo podigao glavu jer je tražio pomoć’ i kaže dok je stavio ruku tu (pokazuje na puls na vratu), izdahnuo je i toliko. Ustaše su bile svuda okolo, a on je bio sam, oni su navalili i on nije mogao nikuda sa njim jer je i on dečko izvlačio živu glavu. Bilo bi nam lakše da smo dobili tijelo, ali dečku, naravno, kako bih Vam rekla, taj trenutak koji je on nama ispričao, što smo znali da je umro i kako je bilo, kao da nam je bilo lakše, ali posle nas opet uhvatila panika“ (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina, prisilno izbegla iz Hrvatske).

Sahrana označava momenat olakšanja, posle koga udovica počinje polako da gradi novi život, a muževljev grob pruža mesto za utehu, preispitivanje, razgovor sa samom sobom i donošenje bitnih odluka, u njegovoj neposrednoj blizini, kao da su i dalje par. Zato je pronalazak tela i njegovo upokojavaње značajna tačka prelaza i početak novog uravnoteženja: „Poslije sahrane, poslije svega toga se dešavalo svašta nešto, nekako sam poslije toga, sve što se dešavalo, 11. 3. je bila sahrana B. (muža – prim. intervjuer-

ke), osjećala sam se malo bolje, sama sam sebe ubjeđivala da je meni malo bolje zato što sam, bilo koji problem ili, sad ja kad odem na groblje, meni je to kao neko olakšanje, ispričam šta se dešava, za sve ono što nisam ni ranije radila, za prvi polazak u školu, za prvi rođendan, a najviše sam imala potrebu da pričam sa njim u vezi sina, imala sam potrebu da pričam da vidim da li sam ispravno postupila, da li to dijete ide ka pravom putu, tu je pubertet, vidiš da dijete odrasta, pa 'oće sport, pa 'oće ovo, ono. Jako često sam poslije sahrane išla na groblje, sad je to malo razrijeđenije, neke stvari sam skroz promijenila, evo prošlo je više od godinu dana od kako ne pušim. Rekla sam da ću malo rjeđe ići jer je M. (sin – prim. aut.) svo vrijeme te išao na ovu sahranu, te na onu, stalno u crkvu, umre ovaj, umre onaj, sad idemo na zadušnice, da čisto njega odmaknem od toga da na to ne misli. Ja idem kad god osjetim potrebu i kad god imam tako neki problem ili se osjećam kao slabić, eto ne volim što trenira kik boks, prosto odem tamo da se ispričam, neko može da kaže da nisam normalna, ako prođe pa kad me vidi, ja pričam kao da pričam sa nekim i imam neki osjećaj da komuniciram i da me neko čuje i da me neko shvata. Skoro sam sad bila kad mi je M. imao punoljetstvo jer mi je to bilo onako neki značajan događaj. On sad kao muškarac ne fali meni, on treba isključivo mom djetetu, meni, ja mogu, ja sam se navikla bez svega. Djetetu ja sam rekla sve ću da mu pružim, sve što mogu, ali eto samo to ne mogu da mu pružim i tu se osjećam tako loše, po pitanju toga jer sam uvijek doživljavala sebe da ja mogu sve. I to je stvar koju ne mogu da mu nadoknadim, taj odnos između oca i sina, to ne mogu da podnesem jer on ga nije ni upoznao, nije uspio da upozna takvu osobu, a on je bio posebna osoba. Nikad neću moći da razumijem da je neko mogao da povrijedi takvu osobu, kakva si ti životinja da gledaš neko stvorenje i da ga ubiješ iz čista mira, nenaoružanog, strašno. Gledam što manje da se nerviram, ja sam M. vodila da mu pokažem gdje su položaji, gdje su se borili, da on sve vidi, gdje je poginuo, sve sam mu objasnila i pokazala. Odvela sam ga da ne zamišlja u glavi nego mora da ima sliku. Pomiri se, što prije to bolje za tebe, moraš da znaš koje mjesto je bilo to gdje su bili položaji, uopšte mi to nije bilo lako da uradim, ali nisam htjela da dijete razmišlja toliko o tome“ (Jadranka, 44, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 26, izbegla iz Hrvatske).

Do tela poginulih srpskih boraca dolazilo se i putem razmene u ratu, uz posredovanje gospodina Sava Štrpca (poreklom iz Republike Srpske Krajine, koji je i sam izgubio sina u ratu), direktora nevladine organizacije Dokumentaciono-informativni centar „Veritas“⁶⁹: „Pa zamena izvršena sa muslimanskom vojskom, znači oni nama daju naše mrtve, a mi njima

69 Videti: <http://www.veritas.org.rs/>.

njihove. Tada je sa nama išla grupa ljudi koji su sa njima bili na ratištu, komandanti i ti veći činovi, oni su išli na te razmjene. Mi smo bili pozvani na jednu razmjenu“ (Jovanka, 51, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 33, izbegla iz Hrvatske).

Zakonskim rešenjima država bitno osujećuje udovice i perpetuira njihovu traumu. Naime, udovica ne može da dobije porodičnu invalidninu pre navršene 45. godine starosti, za razliku od roditelja palog borca, koji nisu uslovljeni u dobijanju nadoknade po osnovu smrti sina. Pre navršene 45. godine starosti samo deca palog borca mogu da ostvare primanja, a supruga samo kao sauživalac, odnosno ukoliko je nesposobna za rad. Kada dobije porodičnu invalidninu, ona onda stiče pravo na jednu povlašćenu vožnju godišnje u unutrašnjem saobraćaju i na nadoknadu pogrebnih troškova. Sve te beneficije ne može da ostvari nevenčana supruga paloga borca, a gubi ih i ona udovica koja se ponovo uda (Sekulić, 2013: 349). „Činjenica da supruge gube pravo na bilo kakva primanja preudajom možda više nego bilo šta drugo pokazuje da država predstavlja, sa jedne strane, patrijarhalnu instituciju, a sa druge, ne pridaje apsolutno nikakav značaj ogromnom udelu ženske patnje i stradanja, ali ni ženskog rada i tereta koji pada na njihova leđa, niti preuzima bilo kakvu odgovornost za sve ono što su one prošle kao ličnosti i kao osobe, a ne samo u svetlu stradanja njihovih muževa...“ (Sekulić, 2013: 349). Ženi se tako ukida pravo da zadrži „odštetu“ na ime svoga prethodnog, traumatičnog iskustva, na osnovu udela u ratnim događajima i saniranju posledica rata na sebi i svojoj porodici (*ibidem*). Na taj način država ratne traume tretira kao privatnu stvar svake pojedinačne žene, a ne sopstvenu odgovornost. Nažalost, na sličan način, surovo ih kažnjavajući, prema ratnim udovicama se odnosi i šira društvena zajednica, smatrajući da im treba odreći pravo na lična primanja po tom osnovu, odnosno da ih ne treba isplaćivati, o čemu svedoče narativi ispitanika u referentnim istraživanjima porodica palih boraca i ratnih vojnih invalida (up. Sekulić, 2013).

Velika većina naših ratnih udovica svedoči kako su izbeglice u Srbiji devedesetih služile kao „žrtveni jarci“ na kojima su se projektovala neprijateljstva opšte populacije, što se potvrdilo i u drugim empirijskim istraživanjima (Nikolić Ristanović *et al.*, 1995). Na njih je lokalno, domicilno stanovništvo prenosilo svoje frustracije, strahove, neizvesnosti, nezadovoljstva svojim životom i državnim politikom, nešto slično onome što se dešava danas u stavu pa i ponašanjima prema migrantima sa Bliskog i Srednjeg istoka i iz Afrike koji su se zatekli u Srbiji. O tome će biti više reči u posebnom odeljku ovoga dela knjige.

Jedan od akutnih problema u uspostavljanju svakodnevne rutine, odnosno u preživljavanju, sa kojima su se suočile sve udovice iz našeg istraživanja, a posebno ratne, jeste i rastrzanost između plaćenog i neplaćenog rada, rada na tržištu i staranja, posla i porodice, što se, nažalost, često završava potpunim povlačenjem sa tržišta rada i svođenjem egzistencije na socijalne transfere (Hjuseon, 2015; Nieuwenhuis, Maldonado, 2018). U literaturi se piše o trostrukoj sapetosti (*the triple bind*) jednoroditeljskih porodica, to jest samih žena sa decom: s jedne strane ih ograničavaju lični resursi, povezani sa lošim radnim mestom, niskim primanjima, ograničenim pravima iz radnog odnosa itd., na drugom mestu niže obrazovanje i, najzad, na trećem, nepostojanje državnih politika (loše dizajnirana i mala novčana davanja usmerena ka toj populaciji). Udovice su istovremeno glavni hraniooci porodice i pružaoci usluge staranja i drugih usluga u domaćinstvu, koje se protežu na decu, a često obuhvataju i roditelje (svoje, nekad i muževljeve) koji su sa njima izbegli iz područja zahvaćenih ratom. U tom smislu je paradigmatična priča jedne od naših ratnih udovica. Ona je sa sestrom i troje male dece (svojom ćerkom od osam meseci, sestrinom od četiri meseca i drugom od dve godine) izbegla iz Knina u Srbiju: „*Sa njegovim roditeljima sam živela i to je trajalo dve-tri godine. Posle toga moja sestra odlazi za Australiju, moji roditelji ostaju sami, oni su živeli u Sremskoj Mitrovici u stričevoj kući, od tate brat je dao jednosoban stan da koriste, znači soba i mala kuhinja i ja i ćerka se tu useljavamo sa njima. I onda sam putovala iz Mitrovice (Sremske – prim. aut.), ćerka mi kreće u školu, ja radim u Beogradu. Vozovi kasne, na Banjicu (na Ortopedskoj klinici gde je radila kao medicinska sestra – prim. aut.) kad dođem, niko nema razumevanja za to što ja kasnim, ja trebam biti tačno na vreme. To je surovost života, nikoga ne interesuje. I onda kad mi kažu: ‘Pa, što nisi uzela taksu?’ Ja nemam, gde taksu, u nedođiji, u... ne znam ni ja gde sam, između Putinaca i Golubinaca, negde sam, ali kad je zima, sneg i sve ostalo. Tad mi se majka razboljeva, tad sam ja napustila posao jer sam već bila na prekretnici da odlučim da li ću biti uz dete ili ću biti medicinska sestra koja će juriti neku karijeru, posao, zapustiti dete jer nije bilo trećeg izlaza. Ja sam se odlučila za ovaj put, ne kažem da sam trebala, ne kažem da je ispravan, ali se i ne kajem. Ostala sam uz dete, majka mi je osam meseci bila nepokretna, ja sam je negovala, ostala uz dete, školovala je, završila je srednju školu, laboratorijski tehničar, sad je upisala dalje i tako. Mislim da je zdrava, normalna devojka, što je meni uspeh i vrhunac svega. Imamo sad svoj stan, koji još nije skroz otplaćen, ali je naš.“*

U delovima koji slede prelazimo na obradu i interpretaciju rezultata empirijskog istraživanja. Nastojaćemo da u većem delu sledimo iste kodove/teme kao i za prethodne, mirnodopske udovice da bismo ih lakše uporedili po osnovnim dimenzijama postavljenim u uvodu (resursi, nejednakosti/hijerarhije, strategije/prakse).

Šta se dogodilo. Suočavanje žena sa smrću/gubitkom

Kao što smo već istakle, rat izaziva značajne promene na društvenom i individualnom nivou (kako za stanovništvo, tako i za porodice, pojedince, učesnike rata). Društvo i pojedinci su direktno ili indirektno (učešće u borbi, gubitak bliskih ljudi) izloženi ratnim posledicama. Na individualnom nivou, menjaju se način i kvalitet života, što uzrokuje stres i pogoršanje mentalnog zdravlja. To ne znači da će doći do mentalnih poremećaja, ali će se javiti strah, zabrinutost, nesаница, a moguće i zloupotreba medikamentata i psihoaktivnih supstanci (Dragišić Labaš, 2019: 116).

Sve ratne udovice su se suočile sa iznenadnim gubitkom supruga (i pored toga što rat predstavlja visokorizičnu situaciju za invalidnost i smrt), iako je, za razliku od mirnodopskih udovica, „zvanična potvrda gubitka“ trajala od nekoliko pa do 15 i više godina. Osmorica supružnika su poginula u ratu, petorica su kidnapovana i ubijena, dok su dvojica ubijena kao civili. Neke udovice su se kraće ili duže vreme nadale da su im muževi živi i, kako kažu, „čekale su“ i „verovale su“. Takvo „neznanje“ je možda smanjilo intenzitet stresa u početku, ali ga je kasnije znatno produžilo, povećalo neizvesnost, smanjilo snagu za kontrolu i adaptaciju i raznovrsnost strategija. Period za građenje novog socijalnog identiteta je time produžen jer su se udovice osećale kao da su „ni udate, ni udovice“.

Ratne udovice su prisilno izbegle i doživele više teških gubitaka – osobe/a, materijalnih dobara, mesta življenja, socijalnih kontakata, uspomena, dijalekta, uobičajenih navika i ličnog i porodičnog mira. One nisu izmeštene nego su pre izbačene (katapultirane) sa nekoliko kesa iz pređašnjeg života. Navodile su kako su reagovalе i šta su osetile kada su saznale za smrt supruga (psihički i psihosomatski), ali i u kasnijem periodu – „šok“, „strah“, „tuga“, „neverovanje“, „vrištanje“, „potpuna ukočenost“, „očajanje“, „gubitak sećanja“, „povraćanje“, a u kasnijem periodu (psihičke, psihosomatske i probleme u adaptaciji): „neizvesnost“, „gubitak smisla življenja“, „obeshrabrenje“, „uništen život“, „beznade“, „krivica“, „tuga“, kao i „blagi moždani insult“, „visok krvni pritisak“, „problemi sa štitnom žlezdom“, „tumori dojke“, „nesаница“, „košmarni snovi“, „gubitak kilaže“, „nesnalaženje u novoj sredini“.

Marija je u toku izbeglištva, u koloni koja je iz Hrvatske krenula ka Bosni, čula da je neko od meštana rekao da su joj poginuli muž i sin. Ispitanica je tada doživela „šok“ i gubitak pamćenja u jednom periodu: *„Tu smo mi došli, ja blatnjava, mokra, na meni nema ništa suho, to se na podu ležalo u kući, nas dvadeset-trideset je bilo... zima me uhvatila... i tu meni priđe neki čovjek, nikad ga do tad nisam vidjela i kaže – ti si se izvukla, a poginuo ti je i muž i sin... ja sam se tu srušila... i sutradan su mi rekli da sam ja čitavu noć plakala, a ja ne znam ni da l' sam plakala ni da l' sam ležala, jednostavno izgubljena sam bila.“* Kasnije je ispitanica saznala da je sin živ, a da je suprug poginuo (smrt je potvrdio vojnik koji je prisustvo-vao ranjavanju i smrti Marijinog supruga) (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37, prisilno izbegla iz Hrvatske).

Olgin suprug je otet iz kamiona 1998. godine na Kosovu, a potom ubijen. Bio je zajedno sa šoferom u kamionu koji je prevezio robu za Srbiju. Porodica se 1999. godine prisilno iselila sa Kosova i došla u Beograd. Tek je 2004. godine potvrđeno da joj je suprug ubijen. Kada je saznala za njegovu smrt, ispitanica navodi da je dobila „neki blagi infarkt“ potom je u periodu od mesec dana bila psihički i fizički iscrpljena i dobijala terapiju. *„Mesec dana ja sam živela na infuziji, ja nisam, znači, ustajala iz kreveta uopšte... nisam jela, nisam pila, nisam znala jednostavno šta ću sama sa sobom i sa decom uopšte... u podsvesti sam se nadala da je on živ... živela sam u nadi godinu dana... a, izbegla sam, došla sam, maltene, sa dve torbe u ruci, samo dečje stvari, ništa više“* (Olga, 44, SSS, domaćica, postala udovica sa 29, raseljena sa Kosova).

Dragoslavina suprug i sin od 16 godina ubijeni su na Kosovu. Napadnuto je njihovo selo 1998. godine i tada je kidnapovana i psihički zlostavljana grupa ljudi iz sela zajedno sa ispitanicom. Muškarce, kao i njenog muža i jednog sina fizički su zlostavljali, a potom ubili. Drugi sin je u to vreme bio u vojsci u Srbiji. Kćerka udata, živela je u drugom gradu. „Šip-tari“, kako ih ona naziva, maltretirali su grupu žena, a ispitanica navodi *„tako da, svekrva je bila bosa, ja sam bila bosa, nisu dozvolili ni šputke, ni papuče da obujemo, ništa... tako smo išli kroz Prištinu, bos, do stanice“*. Kada je saznala da su joj muž i sin ubijeni, ispitanica navodi da joj je bila *„potrebna tišina... nisam mogla da plačem, nisam mogla da izađem malo dalje, ali moja snajka od brata je trčala za mnom da ne uradim nešto“* (Dragoslava, 55, OŠ, domaćica, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Violetin suprug je poginuo u ratu 1995. godine u Hrvatskoj. Na ratištu je bio od 1991. Muž je *„jednostavno smatrao da je to njegova dužnost i obaveza“*. Sahranjen je najpre u masovnoj grobnici u Hrvatskoj, da bi posle 18 godina telo bilo prebačeno u Srbiju, gde je ponovo sahranjen.

Ispitanica se ipak nadala, u jednom periodu, da je suprug živ, iako je bilo informacija o smrti ubrzo nakon tog događaja. Violeta opisuje svoje stanje posle nezvaničnog saznanja o smrti supruga kao „*grozno, prosto osjećala sam se tako dobro da nikome živom na svijetu ne bih poželjela takvo nešto. Više puta sam poželjela da se više nikad ne probudim*“ (37, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 19, izbegla iz Hrvatske).

Donkin suprug je poginuo u Hrvatskoj 1995. godine, a njegov brat je na početku rata „*izgubio nogu*“ i postao ratni vojni invalid (RVI). Ispitančin suprug je želeo da ide, da se bori, „*da ne bude izrod*“. Čula je da je njen muž bio ranjen, ali da ga nisu izvukli iz rova, to je jako uvredilo jer od njegovih saboraca i komandanta to nije očekivala. Tri godine kasnije dopremljeno je i telo supruga. Kada su članovi njene šire porodice i komšije čule za mogućnost da je muž poginuo, nisu joj to odmah rekli, niko se nije usuđivao. Na kraju je dever došao da joj kaže da je možda poginuo, ali da nisu sigurni. Donka opisuje svoje ponašanje kada je saznala za smrt supruga: „*Ja sam već počela da vrištim, al' sam ono sve držala u nadi možda je ranjen pa čekaju i onda mi je djever i jedan i drugi prišli mi: 'Nemoj, nemoj, postoji šansa da je on živ, postoji šansa da je uteka'... djeca su vidjela kad sam ja počela da vrištim, moja mama isto počela da vrišti, plače, djeca se nisu htjela maknut od mene i oni su samo plakali, vrištali, pitali me stalno – mama, mama gdje je tata?*“ (Donka, 49 godina, OŠ, postala udovica sa 31, izbegla iz Hrvatske).

Lenkin suprug je bio učesnik rata u Hrvatskoj, ali je ubijen od nepoznate osobe u vreme egzodusa – kretanja kolone ka Srbiji. Kad se suprug vratio sa ratišta i kad su krenuli ka Srbiji, ispitanica kaže: „*Ma u životu nisam posumnjala, ja sam bila sva srećna kad se vratio sa ratišta tu noć, rek'o nek idemo sad na kraj svijeta, sad sam najsrećnija, da s mirom živimo i eto to se desi i šta ćeš*“. U kamionu su bile mlađa i starija kćerka. Kada je pučano u oca, starija devojčica je takođe ranjena, a tek su vremenom saznali da se metak „*nalazi u mišiću ispod kičme, na nezgodnom je mjestu i tako da ona sad nosi metak*“. Ispitanica opisuje svoju reakciju: „*Ma ja nisam znala za sebe, vrištim, zovem pomoć, ja sam mislila da je živ, jer vidim da je topao još, ja ga pipkam, pa puls gledam, vidim nema niđe ništa, e onda kad sam shvatila da nema puls, ne znam šta da radim, to se ne može opisati, eto, to su muke žive*“ (Lenka, 46, VŠS, nezaposlena, postala udovica sa 28, izbegla iz Hrvatske).

Duška je preživjela bombardovanje Knina sa troje dece, dok je suprug bio na ratištu. Opisuje njen i dečji strah i vreme koje su proveli u komšijinom podrumu sa 50 ljudi. Potom su morali da beže iz Knina, jedan sin

je otišao sa komšijom jer nije bilo mesta u kamionu i za njega. Deca su tada imala 12, 11 i sedam godina. Deca su je krivila što im je brat otišao drugim kamionom, ali ispitanica kaže kako je slušala od starijih „*ako dođe do rata, uvijek razdvojite djecu, jer ako su sva djeca zajedno, mogu ostati bez svo troje, a ako su razdvojena, postoji mogućnost da, ako se, ne daj bože, nekom nešto desi, da ovo drugo ostane živo*“. U jednom trenutku ispitanica nije znala gde joj je sin ni da li joj je živ muž, mada su se neke komšije neobično ponašale prema njoj, pa je ‘naslutila’ da je možda poginuo. Opisuje: „*Stvarno sam to videla i ja sam počela da plačem... uz to, mi smo bili i goli i bos, nisam ništa ponela, samo nešto od tih para, moja deca su bila umotana u neko ćebe, koje je i dan danas ovde kod mene*.“ Duška je saznala da joj je muž poginuo u izbegličkoj koloni na putu ka Beogradu, seća se i navodi: „*Tu je došla moja sestra po mene i sada mogu da Vam kažem da se ja ničega ne sećam, ja sam mislila da je to sve bio san kada smo mi došli u Beograd... ali ja uopšte nisam prihvatila to da je moj muž poginuo*.“ Ispitanica nije verovala da joj je suprug poginuo, sve do DNK analize i preuzimanja tela 15 godina posle smrti (Duška, 56, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 38, izbegla iz Hrvatske).

Snežanin muž, policajac po zanimanju, ubijen je 1995. godine u Hrvatskoj. Nije bio učesnik rata. Ona je izbegla sa komšijom i sinom kolima, prvo do Banja Luke, pa u Beograd kod muževljeve familije. Izbegli su i njeni roditelji, ali 20 dana nije ništa znala o njima. Posle 12 godina dobila je znaničan podatak o smrti. Ispitanica je u jednom periodu verovala da je muž živ: „*Uvek imam osećaj sad će doći on, sad će doći... i svaki korak, svaki... idem ulicom i samo mislim, sreću ga*.“ Snežana govori o događaju kada je otišla u Banja Luku da preuzme posmrtnu ostatku svog muža: „*Pogledala sam svoju burmu... rekla – to je to... svaku onu koskicu sam pokupila i stavila u sanduk... samo sam pomislila – bože, šta je čovek i na šta dođe*“ (plače) (46, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 28, izbegla iz Hrvatske).

Jovankin muž je poginuo na ratištu u Hrvatskoj. Posle tri i po meseca dobijena je zvanična potvrda o smrti. Deca su tada imala sedam (sin) i tri godine (kćerka). Jovanka je imala problema sa snom i uzimala je veće količine lekova. Navodi: „*Ja sam bila puna raznih sedativa, stalno pila... ta prva godina je bila najteža, ja uopšte nisam spavala, znači ja ne znam da li je to neki fenomen, ja legnem ujutro u 4, a probudim se u 6, spavala sam samo dva sata dnevno, ne znam ni koliko sam uspela da odspavam za ta dva sata, ali sad da se ja namestim da spavam ja to nisam mogla. Meni je stalno u glavi cjela ta situacija svega, to je bio pakao razmišljanja, znači non-stop, dešavalo se da idem ulicom i da ga vidim... takve stvari su prolazile u toj prvoj godini i onda sam počela pre godišnjice, stalno sanjam kao*

da neko nešto želi da mi kaže i to buđenje iz toga... tad kad to sanjam ja se izudaram o taj gornji dio kreveta, ja sam bila sva plava, a ja se iz toga, to je bilo kao neka koma, ne mogu se probuditi“ (Jovanka, 51, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 33, izbegla iz Hrvatske).

Jelenin muž je kidnapovan 1999. godine na Kosovu. Nije bio učesnik rata već civilno lice u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Albanci su ušli u njihov stan i odveli supruga, a potom su došli sa pismom u kojem je on napisao da im ispitnica dâ sve zlato koje ima. Od tada nikada nije saznala šta se sa suprugom dogodilo niti je telo pronađeno. Deca tada nisu bila u stanu, otišli su sa dedom po ocu (svекrom ispitanice) u Crnu Goru. O tome kada je išla na „prepoznavanje garderobe“ navodi: *„U Merdarima je bila garderoba izložena... mislim, to je bilo pod šatorima, ali to je bilo stravično... da vam kažem... to treba izdržati... kad se uđe unutra, to je taj miris... ja ću tragati dok sam živa, to je stvarno bolna tačka i za mene i za njih (decu)“ (Jelena, 57, SSS, penzionerka, postala udovica sa 43, raseljena sa Kosova).*

Svetlanin suprug je poginuo na ratištu u Hrvatskoj, ali je mobilisan u Srbiji, gde su i živeli. Svetlana navodi: *„Uzeo je par stvari i otišao... i tad kad su pozivi deljeni, dosta ljudi se krilo, kamo lepe sreće da se sakrio, al' on nije bio takav čovek.“* Ispitanica opisuje kako je saznala za muževljevu smrt: *„Onda sam čula neka kola, otvorim onako zavesu... nisam čula da je neko zvonio na spoljna vrata, a stric koji dole živi, oni su videli hitnu pomoć i vojna kola su bila, onda je on čuo da sam ja gore otvorila vrata, M. je već bio zaspao, onda me je pogledao i rekao: 'Dado, ja ću da otvorim', verovatno su pretpostavili šta je i onda je to bilo, baš... ja sam samo čula kad su oni rekli: 'Poginuo je', tako da je to baš bilo onako... (plač) strašno.“* Svetlana se trudila da ne pokazuje tugu pred detetom i muževljevim roditeljima, kaže *„noću kad svi zaspaju, zariješ glavu u jastuk, isplačeš se“ (Svetlana, 44, SSS, zaposlena, postala udovica sa 23, izbegla iz Hrvatske).*

Darin muž je kidnapovan i ubijen na Kosovu 1999. godine kao civilno lice. Četiri godine nisu imali informacije o njemu. Porodica je ostala 40 dana u stanu (majka sa četvoro dece) jer se ispitanica nadala da će dobiti informacije o mužu. Oni su bili jedina srpska porodica u zgradi. Komšinicima im je donosila hranu jer nisu smeli da izađu iz stana. Potom je Darin otac organizovao da se prebace u Vrnjačku Banju, a potom su prešli u Beograd. Kada je došla u Vrnjačku Banju, Dara je imala visok pritisak, doživela je *„blaži moždani insult“*. Kada je saznala da joj je muž ubijen, osećala je *„tugu, razočarenje“*, mada je očekivala takav ishod, ali, kako kaže, *„nikad niste pripremljeni za to“*. Kada je došla u Beograd, ispitanica je bila u lošem psihičkom stanju *„bezvoljna, neraspoložena“*, teže je funkcionisa-

la nego ranije, obratila se za pomoć, dobila psihijatrijsku terapiju. Lekar opšte prakse joj je rekao da je bolje da to ne pije i Dara je poslušala, ali je povremeno, bez konsultacije sa stručnjacima, uzimala „nešto za smirenje“ (Dara, 54, VSS, zaposlena, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Vidin muž je kidnapovan i ubijen na Kosovu 1999. godine. Ispitanica je posle 12 godina zvanično saznala da je muž ubijen. Vidine kćerke su imale četiri i dve i po godine kada im je otac ubijen. Ispitanica je izbegla sa Kosova u Crnu Goru. Opisuje kako je osećala tugu, obeshrabrenje, ali i da je imala i problema sa muževljevom porodicom: „*Bedno se osećaš, još sam ja s dvoje dece, nemaš šta da gledaš, gledaš samo da ideš negde da spasiš život, da spasiš decu... nemam reči, stvarno, to više nikome ne bih poželela u životu, nikome, nijednom narodu ne bih poželela da se desi nešto ovako strašno*“ (Vida, 47, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 33, raseljena sa Kosova).

Petrin muž je poginuo na ratištu u Hrvatskoj. Bio je policajac. Kćerka je imala osam meseci kada je Petra sa rođenom sestrom i njenom decom izbegla. Zvanične podatke o suprugovoj smrti dobila je posle 11 godina. Ispitanica opisuje svoje emocije i razmišljanja pri izbeglištvu, na putu ka Srbiji, navodi o čemu je razmišljala i na kakav je korak bila spremna: „*Stizale su informacije da su ustaše oko nas... i onda sam ja repetirala pištolj (plače)... i odlučila, ako budem morala, presudiću ćerki i sebi... jer nisam želela da dođem u situaciju da mi neko dete na moje oči maltretira*“ (Petra, 45, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 27, izbegla iz Hrvatske).

Posle niza gubitaka, akumuliranog i dugotrajnog stresa, osim normalne reakcije na gubitak, mogla se očekivati i pojava različitih psihičkih problema i poremećaja, kao što su posttraumatski stresni poremećaj i poremećaj prilagođavanja. Međutim, jedna trećina udovica se obratila stručnjacima za mentalno zdravlje i dobila stručnu pomoć (njih pet), dok je većina ispitanica koristila lekove za smirenje *na svoju ruku*. Ipak su ratne udovice imale duže vremena različite psihičke tegobe i neke od njih su se duže lečile i duže pile lekove od mirnodopskih. Takođe, one su duže vreme uzimale medikamente, bez konsultacije sa stručnjacima, nego mirnodopske udovice, što sve pokazuje da je njihovo mentalno zdravlje bilo ugroženije, ali da su se očigledno retko obraćale stručnjacima. Tome je svakako doprineo dolazak u novu sredinu, niže obrazovanje i stav prema stručnoj pomoći, ali pre svega niz ozbiljnih životnih problema sa kojima su se suočile, tako da nisu znale „*gde se nalaze*“ niti su imale „*vremena da brinu o sebi i svom zdravlju*“. Osim nezatne pomoći stručnjaka i uzimanja lekova za smirenje bez stručnog nadzora, važnu ulogu u prevazilaženju stresa izazvanog gubitkom odigrala je socijalna mreža (članova porodice, rođaka, prijatelja i komšija).

Suočavanje dece sa smrću/gubitkom oca

Deca ratnih udovica preživela su uz gubitak oca i izbeglištvo, koje je za neke značilo ne samo materijalno osiromašenje već i smanjenje i gubitak socijalnih kontakata zbog neprihvatanja i odbacivanja od vršnjaka u novoj sredini (više o tome u delu o diskriminacija ratnih, prisilno izbeglih udovica u novoj sredini). To je bilo izuzetno teško iskustvo za decu mlađeg uzrasta, a posebno bolno za adolescente. Na adolescenciju, kao najosetljiviji i najturbulentniji period u životu, u kome se mladi suočavaju sa različitim promenama i izazovima, nadovezali su se mnogostruki gubici, tako da je zdravlje dece bilo ugroženo.

Poznato je da u procesu odrastanja adolescenti često doživljavaju anksioznost i zato su im potrebni odrasli koji mogu da razumeju takvo ponašanje i da im pomognu na odgovarajući način jer je za tako nestabilan period potrebna velika podrška. To je za ratne udovice, još nestabilne, koje su se same oporavljale od gubitka, bio veliki i težak zadatak. Zato je neophodna i neodložna pomoć potrebna deci ubrzala proces suočavanja ratnih udovica sa gubitkom i povećala do tada smanjene kapacitete i strategije za kontrolu i adaptaciju. Deca su u novoj i za mnoge od njih surovoj sredini izgubila važan oslonac u „muškarcu“ koji se često smatra „čvršćim i boljim zaštitnikom“ od žene – majke, prema tradicionalnom shvatanju. Deca su ipak sada stekla novo iskustvo, i to da majka može da zameni ulogu oca ili da je doda svim onim „uobičajenim“ ulogama majke, te da zaštititi od gubitaka, odbacivanja i diskriminacije.

Deca su na gubitak oca reagovala na različite načine, zavisno od uzrasta. U periodu gubitka oca neka su deca bila sasvim mala (starosti do jedne godine ili od jedne do tri godine), tako da ga ona i ne pamte, dok su većini adolescenata zbog gubitka oca i svih ostalih gubitaka povezanih sa izbeglištvom bile potrebne psihijatrijska pomoć i terapija, kao i psihoterapijska ili pomoć školskih psihologa. Deca koja su ostala bez oca u ranom detinjstvu kasnije su u adolescenciji nalazila različite načine da se *povežu* sa ocem (tetovaža, fotografije, priče o njemu dobijene od očeve porodice, odlazak na groblje).

Marijina ćerka (15 godina) i sin (19 godina)⁷⁰ različito su reagovali na gubitak oca. Marija opisuje kako je ćerki saopštila vest o očevoj smrti: „*Stalno smo mislili kako da joj kažemo, ona je samo stajala pored prozora i čekala tatu kad će da dođe jer ona je bila strašno vezana za oca, za nju je otac bio bog... jedan dan skupimo snage i ona bila na dvorištu i ja je*

70 Kao što smo već napomenule, podaci u ovom delu teksta o suočavanju deteta sa smrću oca odnose se na starost deteta kada je otac preminuo.

zovnem i polako sa pričom i kažemo joj, ona je doživjela takav šok...“ Ispitanica dalje navodi kako se ćerka ponašala: „Vraća se uveče iz škole i uđe u dvorište i na kapiji, vidi tatu da je čeka i ona otrči, dođe do kapije, a on nestane... onda dođe u kuću i onda kaos: ‘Ja sam ga vidjela, on je mene čekao, al’ me nije dočeka’. Sin je „non-stop ćutao i zadržavao u sebi i non-stop je bio tužan... kad god treba nešto da radi on samo kaže: ‘Evo ja sad da imam tatu on bi mi ovo pokazao’“ (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina, prisilno izbegla iz Hrvatske).

Svetlanin sin (starosti tri godine) živeo je u porodičnoj atmosferi u kojoj je često neko plakao, što je bitno uticalo na njegovo raspoloženje: *„Onda dete to sve gleda, pa krene da plače, pa se onda sakrije iza fotelje i iz čista mira počinje da plače, pa plače... sakrije se, vrišti, neće da priča.“* Psiholozi su savetovali Svetlani da njen sin prisustvuje sahrani, ali se ona nije složila. Kada ga je prvi put povela na groblje, to ovako opisuje: *„To je bilo isto strašno, on je počeo da vrišti, on je počeo da plače, on je ubledeo, naravno, video je mene, dedu, sve nas, oni su ga vratili kući.“* Ipak je kasnije dečak sa majkom često išao na groblje. Sina je Svetlana često vodila na groblje i tada govorila: *„Tata je sad na nebu’, pa kao ako nešto neće da me poslušati, kažem – pa M. naljutiće se... onda me on pita – a je l’ me vidi sad kad nešto napravim, a ja kažem – da“* (Svetlana, 44, SSS, zaposlena, postala udovica sa 23 godine, izbegla iz Hrvatske).

Olgini sinovi (osam i tri godine) teško su podneli gubitak oca i dosta su plakali, a stariji je smanjio komunikaciju i druženje sa vršnjacima: *„Nije hteo da se druži sa nikim, sedeo je u klupi sam, ne izlazi na odmor, ne priča sa nikim, ne može da se uklopi u društvo, sve je to uticalo, znači, velike posledice imao mi je sin stariji... kad god se spomene ime – otac, on, kaže, krene da plače i onda ona ga, razredna pusti kući i dođe kući“* (Olga, 44 godine, SSS, postala udovica sa 29 godina, raseljena sa Kosova).

Dragoslava je izgubila i muža i sina, koji su ubijeni na Kosovu i navodi *„za celoga života, uništen nam je život... meni jeste, ali i mojoj deci“* (Dragoslava, 55, OŠ, domaćica, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Snežanin sin je imao godinu dana kada mu je otac ubijen u Hrvatskoj. Kada su dobili zvanične informacije o smrti, sin je imao 13 godina. Tada nije plakao, nije pokazivao emocije, ali je na ruci istetovirao isto ono što je čuo da je imao otac. Ona čak nije ni znala da on zna za tu očevu tetovažu. Zato kaže: *„Kad mi je on pokazao... znači on zna kroz priču šta je on imao na sebi tetovirano i on je to zapamtio... znači, ja osećam na njemu kroz šta on prolazi... da mu fali – fali mu.“* Sin je tražio od majke da na očevoj sahrani ne plače, rekao joj je: *„Iću ću, samo mi obećaj jedno – da nećeš*

plakati.“ Dalje opisuje: „*Puno mi je bilo teško, ali ni taj dan nisam smela da zaplačem... samo da on ne vidi... ali bilo je mnogo, mnogo teško... ipak kao da je neki teret sa mene pao, jer sam znala sad gde ću otići*“ (Snezana, 46, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 28 godina, izbegla iz Hrvatske).

Darina deca (starosti dve, šest, 10 i 14 godina) teško su podnela smrt oca, ali su išla na psihoterapiju i to im je pomoglo. Ispitanica navodi: „*Dosta se promenilo, ali su naše duše ostale iste... znači, moja duša je ranjena i tako će da bude do kraja, dečija isto*“ (Dara, 54, VSS, zaposlena, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Petrina kćerka je imala osam meseci kada joj je otac poginuo. Ispitanica navodi da je kćerka posle jedne posete očevoj familiji (tada je već bila adolescentkinja), kada su dugo pričali o njemu i događajima iz njegovog života, počela da drži očevu sliku u svojoj sobi (Petra, 45, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 27, izbegla iz Hrvatske).

Model ponašanja majke u stresnim životnim okolnostima pokazao se „transgeneracijski prenosivim“ u nekim slučajevima ratnih udovica i njihove dece. Navešćemo nekoliko primera sličnih reakcija na gubitak.

Marija i njena kćerka su teško podnele smrt supruga i oca i obraćale su se psihijatru za pomoć. Marija je koristila medikamentoznu terapiju, dok je kćerka, uz medikamentoznu terapiju, išla dve godine na psihoterapiju. Svetlana i muževljevi roditelji su često plakali u kući, pa se dečak krio iza fotelje i plakao. Olga je bila u veoma lošem psihičkom i fizičkom stanju kada je muž poginuo, a sinovi su često plakali dok je jedan značajno smanjio i socijalne kontakte. Dara je teško podnela smrt supruga, imala je fizičke i psihičke posledice stresa i išla je na psihoterapiju, a deca su takođe imala psihičke probleme i išla na psihoterapiju.

Strategije prevazilaženja stresa. Samožrtvovanje do samozanemarivanja⁷¹

Ratne udovice, koje su se suočile sa brojnim gubicima i velikom količinom stresa, i to uglavnom u relativno mlađem životnom dobu, spadaju u visokorizičnu grupu za javljanje mentalnih i fizičkih tegoba. U istraživanju se potvrdilo da su se neke ratne udovice (njih pet) duže lečile od psihičkih

71 Za razliku od mirnodopskih, kod udovica palih boraca dva koda (u naslovu) su, kako vidimo, spojena. Razlog je u tome što je strategija prevazilaženja stresa ratnih udovica podrazumevala brzo aktiviranje višestrukih strategija prilagođavanja i borbe, pre svega, za goli opstanak. Nasuprot njima, mirnodopske, iako su se takođe žrtvovala za druge, ipak su mogle sebi da dopuste jedan period prepuštanja bolu, postepenom prihvatanja gubitka, a mnoge su pokazale i samosvest usvajajući ideju da se u budućnosti treba više posvetiti sebi. Tako nešto ratne udovice teško mogu sebi da „priušte“.

problema i duže uzimale lekove nego mirnodopske. Druge, koje se nisu obraćale stručnjacima za pomoć, uzimale su medikamente *na svoju ruku* duže vreme u odnosu na mirnodopske. Dakle, ratne udovice su se ređe obraćale stručnjacima za pomoć (moguće zbog nižeg obrazovanja i negativnog stava prema traženju stručne pomoći), iako im je bila potrebna.

Ratne udovice i izbeglice morale su da ulože dodatne napore, u odnosu na mirnodopske, da se što pre prilagode, *da skrate period tugovanja*, da raskinu sa prošlošću, da što pre formalnopravno reše svoj i status svoje dece, da bi obezbedile kakvu-takvu socijalnu zaštitu (penziju, invalidninu itd.), da upišu decu u školu, da se uključe u novu sredinu, videćemo, ne uvek prijateljski nastrojenu, dakle da se potrude da što brže uspostave ritmove svakodnevice. To je često podrazumevalo donošenje teških i neprijatnih odluka, razrešavanje konfliktnih situacija, trpljenje i podnošenje ponižavanja na radnom mestu, pa i povlačenje sa rada u okolnostima raznih vrsta ucena, „nameštaljki“ itd.

Iz analize narativa sledi da se novi život udovica prebeglih iz bivših jugoslovenskih republika u Srbiju sveo na enormno samožrtvovanje, iscrpljivanje, do krajnjih granica izdržljivosti, pa i preko njih, jer većina udovica svedoči o nemalim zdravstvenim problemima kao posledicama stresa, dakle o hipertenziji, srčanim tegobama, poremećajima štitne žlezde i hormonskim poremećajima, karcinomu dojke itd. „*Ja kad bi se gledalo zdravstveno stanje, ja bi 'ladno mogla da ležim u krevetu, ali jednostavno, nema od tog ništa. I sa koksakijem, i sa krvnim pritiskom, i sa očnim problemima, i sa tumorom na dojci i svim ostalim, ali, dokle se gura, gura*“ (Petra, 45, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 27 godina, izbegla iz Hrvatske).

Ratne udovice su, uz gubitak supruga, doživele traumatično, prisilno izbeglištvo koje je samo po sebi jedan od najtežih stresova i koji zahteva snažne lične adaptacione resurse (na gubitak bliske osobe, na novu sredinu, na ogromne egzistencijalne probleme), strategije prevazilaženja i mnogo veću institucionalnu podršku u odnosu na mirnodopske. Ratne udovice su, u stvari, doživele i najveću društvenu nepravdu, marginalizaciju, zanemari vanje jer im je neophodna šira društvena podrška uglavnom izostala. Tako se njihova lična patnja i patnja njihove dece produžavala i to je bitno uticalo na smanjenje autonomije, odnosno na gubitak kontrole nad sudbinom i svakodnevnim životom u jednom periodu. Govoreći o izbeglištvu, Marija navodi: „*...nismo znali gdje idemo, mi idemo pa gdje stignemo... i onda opet ja padam, gledajući njih dvoje (dece – prim. aut.), nigdje ništa nemamo, ništa samo to auto što nam je komšija izvežò, ništa drugo, ni od garderobe, ni čarapa i meni onda, šta ću ja, kuda ću ja sa njih dvoje*“ (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37, prisilno izbegla iz Hrvatske).

Udovice su morale da se snalaze „da bi preživele“, „*da bi decu izvele na pravi put*“, i to „*kako su umele i znale*“, sa novcem ili bez novca, priroda, krova nad glavom. Da bi napustile situaciju beznađa i patnje, udovice su morale da tragaju i pronalaze različita rešenja, da aktiviraju mnogo više ličnih resursa (zdravlja, snage, aktivnosti, energije, emocija itd.) jer su se našle pred skoro nerešivim izazovima.

Kao i za „mirnodopske“ udovice, i za supruge poginulih boraca pronalaženje posla je bila glavna tačka preokreta, onaj momenat kada su „uzele svoj život u svoje ruke“. Jedna ispitanica se seća situacije kada su došli u Srbiju: „*To je bila borba za goli život, morala sam raditi, prati, vući, tamo, amo... samo si gledao da preživiš od danas do sutra*“ (Violeta, 37, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 19, izbegla iz Hrvatske).

Važno je istaći da su te žene radile uglavnom slabo plaćene poslove, da su bile maksimalno eksploatisane, radeći u veoma teškim uslovima, po nekoliko poslova u toku dana, veliki broj sati, bez slobodnog dana, rastrzane između dece i srodnika i poslodavaca, bez ikakvih prava iz radnog odnosa, neke čak i seksualno harasirane. Te žene su, dakle, živele i delovale u uslovima čistog („ženskog“) prekarijata. Iako su one većinom mlađe i sa nižim obrazovanjem, sa završenom osnovnom školom, čak i one koje imaju srednje i više obrazovanje obavljale su niže plaćene poslove, ispod svojih kvalifikacija: „...*Onda sam počela i da radim u nekoj poslastičarnici, kad je M. (sin – prim. aut.) imao tri godine. Tada sam sama sebe želela da nateram da izađem iz kuće, znala sam da će da bude nešto drugačije, i jeste bilo, krećeš se među ljude, ne možeš da budeš onakav, ne mogu ja da plaćem na poslu, dešavalo se da vidim nekog vojnika ili dvoje mladih i samo mi suze krenu*“ (Svetlana, 44, SSS, zaposlena, postala udovica sa 23, izbegla iz Hrvatske).

Osim poslu, Svetlana se posvetila sinu, ali i pomoći suprugovim roditeljima, posebno svekrvi, čiju je tugu za gubitkom sina pokušavala da ublaži brigom, pažnjom, lepim rečima. Takođe je brinula o svojim roditeljima. Iako joj je bilo izuzetno teško, tešila je i svekrvu i svoje roditelje: „...*Padne ti teško, vrištala bih na sav glas, onda pogledam moju svekrvu, učutim se, pogledam u M. (sin – prim. aut.) znam da ne smem... odem do tate i mame, prošetam do njihovih, tad su tata i mama bili živi, oni plaču... ja kažem – nemojte da plaćete.*“ Svetlana navodi o čemu je razmišljala u periodu posle gubitka i da joj je briga o sinu bila najvažnija: „*Život ide dalje, dođu ti uveče prijatelji, popričaš, isplačeš se, stalno je neko dolazio i onda ostaneš sam, mislim sam... M. ode da spava, mali je bio... odeš kod nekoga, stalno pričaš jednu te istu priču sa drugim ljudima, svi su oni meni dragi, ali*

mi ništa tu ne možemo da promenimo, samo M. i M., to mi je nekako uvek bilo na prvom mestu.“ Ispitanici su drugarice i rođaka pomagale da prevaziđu stres, ali, kako navodi, „*uvek sam se nekako sama borila da budem u svemu tome... naravno i meni je bilo teško, ljubav, pažnja mi je trebala, kreneš negde, nedostaje ti... ali život ide dalje, dignješ glavu gore, nasmeješ se i navikneš se*“. Svetlanine strategije su bile – briga o sinu i drugim bliskim osobama, posao, pozitivno mišljenje o sebi u stresnim situacijama, odlazak na groblje, uz emotivnu podršku roditelja i brata, muževljevih roditelja, prijatelja, tetke, njene šire rodbine.

Svetlana opisuje kako je posle četiri godine pošto je postala udovica pristala da sa drugaricama ode na doček Nove godine i preseče patnju, sa punom svešću da se mora krenuti dalje. Nakon toga, sledi i odluka da se preseli u zasebnu kuću⁷². „*Posle četiri godine. Posle četiri godine sam otišla na neki doček Nove godine i bilo mi je teško, jako. Drugarice su me baš napale, 'ajde i 'ajde i 'ajde stalno sediš kući, moraš malo da izađeš. Bilo mi je teško, prvo sam se isplakala, pa sam se našminkala pa sam onda krenula. Ja sam bila tad još uvek kod babe i dede u kući (svekra i svekrve – prim. aut.), mislim da sam se tek posle pet, šest godina preselila u ovu kuću. To mi je isto bilo kod nje (svekrve – prim. aut.), ja sam se spremala, M. (dete – prim. aut.) je ostao kod nje, jer je ona uvek volela da čuva M., baš se sećam kad sam se ja tu spremila, da mi je ona rekla: 'Lepo se provedi', svaka joj čast, onako iskreno. Bile smo ja mislim u nekom kafiću i kako čuješ neku pesmu, krenu mi suze, a onda kažeš zašto si ti onda ovde došla, jednostavno moraš, ne možeš stalno da plačeš.*“

Posle mnogih preživljenih stresova, Marija je pokušavala da nađe rešenje koje bi joj pomoglo. Ispitanica je u toku izbeglištva imala dodatan stres jer nekoliko dana nije znala gde joj je sin i da li je živ (bio je u drugom kolima). Izbegli su bez osnovnih stvari za život iz Hrvatske, preko Bosne do Srbije. U prvom periodu tugovanja, ispitanica navodi da je imala svoje rituale koji su joj pomagali: „*....Prvih godinu dana ja sam svako jutro kuvala šolju kafe za njega i šolju kafe za sebe, tanjir godinu dana sam postavljala da ruča, večera.*“ Na poslu je Marija funkcionisala (izmeštena iz situacije suočavanja sa gubitkom i tuge), iako je radila i više od 12 sati dnevno, ali ne i kod kuće. Navodi: „*Ja godinu dana nisam znala da skuvam jelo, ja kad dođem kući, ja se izgubim, ja kad sam sa njima, ja radim posao, dođem kući, blokada, ne znam, ja sve ćerku sa mnom da mi pokaže kako se kuva, pa kaže: 'Mama ti sve znaš, što me pitaš.*“ Kasnije je ispitanica

72 Ispitanica živi u istom dvorištu sa svekrom i svekrvom, ali u zasebnoj kući. U tom dvorištu postoje još četiri stana: u jednom živi ispitanicina zaova sa suprugom i decom, u drugom svekar i svekrva, a četvrti stan se izdaje.

otišla u drugu zemlju iz ekonomskih razloga, i to je bila jedna od važnih strategija za prevazilaženje gubitaka. Dakle, od strategija za lakše prevazilaženje stresa Marija je koristila – religijska verovanja, pomoć stručnjaka, medikamentoznu terapiju, posao, građenje kuće, brigu o unucima uz emotivnu pomoć brata, devera i komšija i materijalnu podršku muževljeve sestre (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37, prisilno izbegla iz Hrvatske).

Došavši u Beograd, Marija je prvo našla posao kod stolara, onda je radila dugo kao čistačica od sedam ujutru do 10 uveče, potom je otišla u Švajcarsku, da bi najzad uspela da proda stan u Hrvatskoj i obezbedi krov nad glavom za svoju decu i sebe: *„99. godine sam prodala kuću u Hrvatskoj za 10 puta manje nego što vrijedi inače. Tada je to vrijedilo samo da kupim plac i do prve ploče da dođem, ali prije toga sam ja otišla za Švajcarsku, pa sam malo poslije toga dobila pare što sam prodala kuću. U Švajcarskoj sam čuvala djecu, to je bilo kod naših ljudi i onda sam poslije išla njihove stanove da čistim, solitere i tamo sam bila 10 godina“* (Marija, 54, nezaposlena, postala udovica sa 37, prisilno izbegla iz Hrvatske)

Njihove godine starosti (uglavnom su u pitanju mlađe žene, od 18 do 39 godina) mogu se posmatrati, s jedne strane, kao rizičan faktor za suočavanje sa stresom zbog toga što nemaju dovoljno životnog iskustva i prakse u stresnim okolnostima, ali, s druge strane, i kao protektivan faktor, zbog mladalačke energije i snage u nalaženju dobrih strategija za borbu sa stresom. Ratne udovice su najpre bile u veoma teškoj životnoj situaciji čije je prevazilaženje vremenom dovelo do povećanja samopoštovanja i izjava *„ponosna sam na sebe“*, *„mislim da sam hrabra“*, *„ne može ništa da me pokoleba“*, *„sve ja mogu“*, *„kažem naprijed i sama se trgnem“*, *„za mene samo važi uzdaj se u se i u svoje kljuse“* i – građenja novog socijalnog identiteta. Sledeći primeri opisuju tok suočavanja i strategije prevazilaženja stresa uslovljenog višestrukim gubicima.

Duškina priča je jedinstvena i specifična po tome što u trenutku intervjuisanja živi u velikom, složenom domaćinstvu, koje čini čak devet osoba: ispitanica sa sinom, snajom i dvoje dece, onda drugi sin, ćerka, majka i sestra. Kada su došli u Srbiju iz Knina, sa njima su bili i njena baba i otac (koji su u međuvremenu preminuli). Svi su radili razne poslove, pomažući jedni drugima da opstanu i trudeći se na sve načine da izbegnu odlazak u kolektivni centar. Značajnu mrežu podrške činili su ljudi iz njenog kraja, iz Knina, koji su joj pomagali da nalazi poslove: *„Pa radila sam sve i svašta. Moj otac i moja majka su radili po kućama, moja N. (ćerka – prim. aut.) je recimo išla kukuruz da bere, djeca su radila tako te poslove branja, ja konkretno, došao je čovjek, od moje sestre kum, i ponudio mi da radim*

u auto-dijelovima kod njega privatno. Ja sam to objeručke prihvatila što to nije naprosto moj posao, ženski posao auto-dijelovi i ja to su dva svijeta, međutim, ja sam to prihvatila i krenula da radim i taj posao je stvarno imao efekta, nekako sam se osjećala korisnom, a drugo bila sam sa ljudima i u tom smislu mi je bilo malo lakše. Mada ja sam u isto vrijeme odlazila kod svojih kolega koji su imali kancelariju u Beogradu tako da sam se družila i sa njima, znači sa svojim ljudima iz Knina, gdje nam je rečeno da, tu je bio moj direktor koji je sada direktor finansija, on je tu okupio nas u jednu kancelariju i rekao nam da ćemo za jedno godinu dana mi biti svi primljeni na posao u Dunav osiguranje i to po mjestu stanovanja, tako da sam ja prihvatila Obrenovac iz razloga što mi je tamo bio majkin brat, koji mi je mnogo, mnogo, mnogo pomogao moralno, gdje je svakog petka dolazio, on me je i podigao, a tada kada je trebalo da uradim operaciju (dojke – prim. aut.) on je mene toliko podigao da sam ja rekla sebi da ja moram od sebe nešto da uradim. Ono operacija, baba pokojna maltene po kući vrši nuždu, a nema kontrolu nad njom, a mi smo stanovali u jednoj kući u kojoj je ispod na donjem spratu mesara, u jednoj sobi, pokojni otac obolio, dijaliza bubrega, sestra invalidno dijete⁷³, a ja se našla u čudu, e tad sam rekla da ću od sebe nešto da napravim. Međutim, odem kod Kleopatre, proročice i ona mi je rekla da je Đ. (muž – prim. aut.) živ, da će da dođe za tri godine, da ću ja da živim na visokoj nozi, sa svojom djecom i ja sam se tu nekako podigla. Produžim ja od nje kod brata na Terazije, ja onako nikava sva došla, počela sam da plaćem i on kaže: ‘Duška, šta je sa tobom?’ I ja se tako njemu otvorim, poludio je kad je čuo da sam bila kod Kleopatre, kaže: ‘Znaš šta, ima da dobiješ takvu jednu šamarčinu od mene, digni glavu gore, gledaj tu svoju decu’. Vjerujte mi, tog dana, te večeri, ja sam tako glavu digla gore, bila sam sva nešto gorda i ponosna tako da mi je on puno pomogao.“

Duška je, dakle, posle smrti supruga i izbeglištva iz Hrvatske često koristila strategiju – *briga o drugima* (o troje maloletne dece, bolesnom ocu u jednom periodu, ali i o bolesnoj sestri). Bavljenje drugima jeste iscrpljujuće, ali u takvim životnim okolnostima može da bude i način smanjenja stresa. Pila je lekove za smirenje: „*Pila sam medikamente, puno njih, al' sam sebi rekla da je on tu pored mene (muž) i da on mene prati i smatrala sam da bi svaki moj potez on isto tako napravio i sad hoću da uradim neke stvari da ljudi budu ponosni na mene u smislu – eto to je Đ. supruga... znači nisam klonula, ali sam bila u tom najtežem trenutku klonula.*“ Njene su strategije bile – *briga o drugima*, posao, upotreba medikamenata, čitanje

73 „Ispitanica tako naziva bolest svoje sestre, premda sam videla sestru i rekla bih da boluje od neke vrste multiple skleroze, funkcija govora joj je otežana, ali je intelekt na nivou njenog uzrasta, ima između 40 i 50 godina“ (prim. intervjuerke).

knjiga, religijski rituali uz emotivnu pomoć roditelja i sestre kao i brata od ujaka, muževljeve sestre i svekrve (Duška, 56, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 38, izbegla iz Hrvatske).

Duška je kasnije primila kod sebe i oženjenog sina, da bi mu pomogla: „*Ja svoju porodicu održavam jer ja sam pozitivan čovek, ja sam tako tu svoju pozitivu prenela na decu i na čitavu porodicu. Ja nisam čovek koji voli svađu, evo, recimo, moja snajka, ja sam je prihvatila kao svoju S., to i ona može da kaže, ja nikakve razlike nemam jer je to dete moga deteta, oni žive u toj sobi, oni prelaze preko nas, ja spavam ovde sa ćerkom, majka i sestra ovde. Ali ja sam rekla, oni su živeli na Umci i plaćali stan 150 eura u kojem je bila samo takva vlaga, ja sam im rekla da dođu dok se ne snađu, imaju sobu ovde, zašto da plaćaju 150 eura, 'ajmo udruženim snagama da idemo, a moje unučice da su bile dole u onom stanu, pa mislim da bi se razbolele.*“

Dara se osećala veoma loše posle smrti supruga, koji je ubijen na Kosovu. Čak je u nekim trenucima pomišljala i na suicid. Osećala se bespomoćnom dok nije shvatila da mora „*da krene napred sama*“. Ona priča: „*Ja sam sebe smatrala jednom slabom ženom, koja ne može bez muža... da ja ne mogu bez njega da živim, i to je mene dugo držalo... ja sam govorila – ja ću da se ubijem... kad sam ja shvatila da ja moram, znači moram... šta ako ja uradim nešto sebi, šta će ova jadna deca ni kriva, ni dužna... znači ja ću decu da uništim.*“ Ispitanica se potom obratila psihijatru i dobila medikamentoznu terapiju, ali joj je doktorka opšte prakse dala savet koji je ona poslušala: „*Vi ste zdrava žena – uzmite dete, izađite, prošetajte, uzmite knjigu i pročitajte, neki film... prođite malo, eto razgledajte izloge.*“ Dara taj savet smatra važnim za suočavanje sa gubitkom i početak oporavka: „*To je mene izvuklo... uzmem ja mog sina, odemo u biblioteku, uzmem knjigu za sebe, uzmem knjigu za njega i onda njemu čitam... onda sam shvatila, da samo sâm čovek sa sobom mora da raščisti neke pojmove i onda sam rekla čekaj, njega nema, ja da ga vratim ne mogu, znači moram samo da naučim da je to tako i da to prihvatim i da samo zbog dece guram napred.*“ Potom je počela da radi i da se druži sa kolegama. Darine strategije su bile – stručna pomoć (psihoterapija), briga o deci, čitanje knjiga, posao, odlazak na groblje uz emotivnu pomoć oca i sestre, kao i tetke i muževljevog brata (Dara, 54, VSS, zaposlena, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Dragoslava se posle smrti supruga i sina na Kosovu veoma teško oporavljala ili, kako izjavljuje „*ni do dan danas*“ se nije oporavila, „*imali smo ispraćaje, imali smo svadbe, imali smo sve, nigde nisam išla i dalje ne idem... ne ide mi se nigde... kad se pomislim, nema moj sin da ide, 'ajde suprug jeste, ali sin mlad... teško, jako teško*“. Ipak, Dragoslava i pored višestrukih gubitaka (sina i muža i prisilnog iseljenja sa Kosova), smatra da je u prvom periodu to uspela da podnese „*bila sam jaka u tom periodu... kažem*

napred i sama se trgnem“, ali da je sve što se dogodilo njoj i njenoj deci „*uništilo život*“. Kasnije je tražila od sina da se oženi smatrajući da je to način da se oseća bolje „*reko' – sine, ako imaš, ako misliš da se oženiš, oženi se da ostanem normalna... tako je i bilo... nije prošlo dva-tri meseca, oženio se... fala Bogu, evo, dvoje dece. Onda, malo sam se trгла*“. Njene strategije su – briga o deci, kasnije o unucima, rad, odlazak na groblje, uz emotivnu pomoć sestre i sestrirog muža, strica i muževljeve familije (Dragoslava, 55, OŠ, domaćica, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Jadranka je bila u sedmom mesecu trudnoće kada joj je muž poginuo u ratu u Hrvatskoj, a posle 11 godina dobila je zvaničnu potvrdu o njegovoj smrti. Ispitanica navodi da se dugo nadala da je on živ te da je konačno saznanje uticalo na njeno mentalno zdravlje, mada je jedva izdržavala prethodnu, dugu neizvesnost. Često se osećala bespomoćnom: „*To življenje toliko godina u nadi da će se on možda jednog dana vratiti, to je mene do te mjere ubilo i izazvalo takav u meni defekt, da se osjećaš bespomoćno u hiljade situacija*.“ Potom je shvatila da mora da funkcioniše i organizuje sahranu: „*Moram to da izguram zbog sina, opisivala sam mu do detalja kako će biti kada bude sahrana i da treba da kaže nekim svojim drugarima, da dijete ne drži u sebi tu neku tajnu... konsultovala sam se i sa ljekarima, kako da se ponašam i kakav stav da zauzmem da dijete što manje to osjeti*.“ Jadrankine strategije za borbu sa stresom uključivale su: brigu o sinu, odlazak u crkvu, na liturgije, groblje i rituale na groblju (razgovor sa preminulim mužem), uz emotivnu pomoć sestre, njene familije i muževljevih roditelja i sestre (zaove), (Jadranka, 44, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 26 godina, izbegla iz Hrvatske).

Jadranka je, slično kao i ostale ratne udovice, uglavnom radila poslove čistačice. Ona je kasnije završila i frizerski kurs i u vreme intervjuja je obavljala frizerske usluge u kući, nerado pričajući o tome kao o svojoj ekonomiji jer je primala porodičnu invalidninu. Brojni plaćeni poslovi koje je obavljala omogućili su joj i da sazida kuću za sebe i sina. „*Bilo je recimo situacija da su me nekako gledali iz sažaljenja, ali mi niko nije ništa prigovarao, moja inače priča i moja sudbina ih se doimala onako, bože sačuvaj, dok kasnije kad su vidjeli šta sam sve napravila, sve sam radila i dodavala i dodavala cigle i sve radila i fizikalisala, ali to se ne vidi na meni. Hodala sam u pantalonama čiji je porub izbijelio od pranja, mazala sam se margarinom, nisam kupovala sebi kremu u situacijama kad, recimo, želim da izmalterišem tu jednu prostoriju, da adaptiram taj prostor za moje dijete. Nisam ja ovdje došla dobrovoljno, tako da se prosto isključim iz te priče, a kad vide kad si ti sve stvorio, e onda je: 'Ma vidi ti šta su oni napravili', pa nisi mi ti to napravila, niko mi to nije napravio nego ja sama sebi i napravicu i više ako budem htjela*.“

Jovanka je posle nešto više od tri meseca saznala da joj je suprug poginuo. Navodi: „*Sa jedne strane mi je bilo drago što su ga uopšte pronašli, jer tada doći do nekog ko je poginuo je bila nemoguća misija, ja sam tog momenta bila ono sigurna: on je, sad znam gdje će biti.*“ Morala je da se suoči sa gubitkom i da funkcioniše, „*ja sam znala da ja tog dana to moram sve da odradim, ja moram da smirim djecu, da dočekam taj narod da uđe i prođe kroz kuću, da odradim tu sahranu koja mora da se odradi, da nema ko drugi to da vodi i da brine o tome*“. Jovanka je koristila sledeće strategije – briga o deci, odlazak na groblje sa decom, religijski ritual – priča sa pokojnikom, uz emotivnu pomoć roditelja i sestre, muževljevog brata od strica, prijatelja, kumova, (Jovanka, 51, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 33, izbegla iz Hrvatske).

Donka je posle tri godine od smrti muža dobila zvaničnu potvrdu o njegovoj smrti. Nalazila je od tada različite načine borbe sa tugom, jedan od njih je sledeći: „*Plačem, al' samo kad me djeca ne vide, neki put volim otić' sama na groblje, moju bol sam najviše voljela nosit' u sebi, uvijek sam izigravala tu neku jačinu i snagu i sav taj bol uvijek sam zadržavala u sebi i dan danas ga zadržavam.*“ Strategije – briga o deci, odlazak na groblje, priča o mužu, uz emotivnu pomoć roditelja, devera, prijatelja, komšija (Donka, 49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31, izbegla iz Hrvatske).

Donka se po dolasku u Beograd iz Knina iscrpljivala do granica fizičke izdržljivosti. „*Pa ovako, ja sam znači odmah nakon '96-te počela odmah da radim, radila sam u jednoj firmi na Mirijevu, tu sam radila par meseci, kao spremačica, a poslije sam radila sa komercijalistima, e onda mi je tu napravljena namještaljka od klinaca, tu sam dobila otkaz, tu sam onda našla posao odmah u kratkom roku, radila sam u konfekciji kod privatnika, tu sam radila kao čistačica, pošto se pogon širio, pa bi ja kasnije dobila mašinu, onda sam ja vidjela da je to meni malo, da ne mogu da izađem na kraj pošto ja još penziju nisam sredila, samo ono što zaradim i djeverova penzija, ali tu je i svekar i svekrva, djever, njegova žena i ćerka, moje dvoje djece, nas osmoro na dvije plate, treba platiti kiriju, treba platiti sve. E, onda sam ja našla da šijem na jednom mjestu u Borči, onda sam tu radila oko godinu dana, pa je onda njima pukla firma pa su nam rekli ako oforme ponovo da će nas zvat', pa sam tu jedno par dana bila bez posla, e onda je jedna žena što smo radile zajedno tu u Borči zvala me da radimo zajedno, ona nam našla posao i radila sam do 2000. godine, međutim ja sam tu imala problema i prije i padanja u nesvjest, samo što sam ja stalno sebi govorila da moram da idem dalje, moram, znači ja sam padala u nesvjest gdje mi niko nije prilazio i ako kažem čuvaru da mi pomogne i kažem mu da imam*

zdravstvenih problema, kažem mu da nisam alkoholičar, nisam narkoman, ne, niko mi nije htio pomoć, dok se nisam ustala sama, tad sam se tu najviše razočarala, gdje se već izgubila ljudskost u ljudima i, recimo, jednom mi se desilo da padnem u pošti i žena koja je radila u pošti nije htjela da mi pomogne nego je rekla da zovemo mrtvačka kola ili hitnu, ja sam samo imala snage da rukom pokažem da sam živa, e onda kad sam došla sebi, svašta sam joj izgovorila jer njih četiri žene sjede za pultom, a ja pala u nesvijest i niko da ti pomogne, ni službenice ni portir“ (Donka, 49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31, izbegla iz Hrvatske).

Vida je sa Kosova (sa decom) izbegla u Crnu Goru kod majke i brata. Posle 12 godina dobila je zvaničnu potvrdu o smrti muža (policajca). Zaposlila se u Beogradu i svakog vikenda putovala u Crnu Goru. Ispitanica opisuje sebe kao hrabru. Dok nije saznala da joj je muž ubijen, nadala se, verovala da će doći. Briga o kćerkama uz posao bila je Vidina strategija u borbi sa patnjom, navodi: *„Nemam vremena da zaplačem... idem na posao, idem kod njih u školu, da ih spremim, ovo-ono... sve to u tom periodu ide, što kažu, svojim tokom... Teško si se osećao, ali ipak te ta deca hrabre. Sve što čovek teško, ipak je hrabriji, ipak je, čini mi se, još više deca mu daju hrabrost. Ne znam, bilo je... Kako je bilo, čini mi se, bolje sam se nekako snalazila, valjda sam mlađa bila, pa sam, valjda sve one mi, one su mi elana dale i hrabrost i tako.“* Strategije – posao, briga o deci, uređenje stana (koji je dobila od države), uz emotivnu podršku majke i brata kao i prijatelja, muževljevih kolega, komšija (Vida, 47, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 33 godine, raseljena sa Kosova).

Snežana je informaciju o smrti supruga (koji je kao civilno lice ubijen u Hrvatskoj) dobila posle 12 godina. Opisuje kako se sa stresom borila pozitivnim mislima: *„Ja sam samo mislila... da prvo budem zdrava, da sačuvam sebe, da sačuvam zdravlje, ma koliko mi teško bilo... bolesna i luda ne trebam nikome, a najmanje mom detetu... valjda mi je to nešto dalo snagu, samo sve ono što je iza ne da zaboravim – nego da ne mislim... sve ono napred što ide – samo lepo, lepo, da bi ja mogla opstati, da bi ja posle toga ostala normalna, zdrava, pametna... samo da mogu ići dalje, da njega mogu da izvedem na put... zato što sam ja pozitivna, ja nikad ni o čemu ružnom ne razmišljam, nikad... u mene nema – kako ću, šta ću, i valjda me to drži u životu... i ono što naumim to će tako da bude... drugo ne postoji i dok ne završim, ne odustajem.“* Ispitanica je koristila sledeće strategije – briga o detetu, kućni poslovi, pozitivne misli o sebi, uz materijalnu i emotivnu pomoć strica, muževljeve familije, prijatelja i komšija (Snežana, 46 godina, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 28, izbegla iz Hrvatske).

Jelenin muž je ubijen na Kosovu, a ona je potom u toku izbeglištva sa majkom i svekrvom otišla u Patrijaršiju i tamo pomagala: „*Mnogo je tu žena bilo koje smo ostale bez supruga, i tako i drugih ljudi, i prebacivali smo i ranjene, bilo je tu i transporta i radila sam na toj radio-stanici tako da sam se i čula tu sa decom... tragali smo za mnogim ljudima... tu se svašta izdešavalo, gde smo se svega nagledali.*“ Govori da se dobro držala i radila razne poslove. „*Radila sam poslove, ja mislim kao muškarac... nisam birala... to me je i više nekako držalo, jer ja sam borbena ličnost... volela sam da pomazem ljudima.*“ Jelenine strategije su bile – pomoć drugima, briga o deci, odlazak u crkvu, uz emotivnu podršku majke, suprugovog strica, devera (suprugovog brata od strica) i suprugove sestre od strica, komšije (Jelena, 57 godina, SSS, penzionerka, postala udovica sa 43, raseljena sa Kosova).

Ista udovica, Jelena, morala je da proglasi muža mrtvim⁷⁴ da bi ostvarila pravo na penziju, vratila dugove i finansijski osnažila svoju porodicu (dvoje dece i majka), po preseljenju u Beograd: „*Ja sam tu odluku donela zahvaljujući jednom mom prijatelju, inače je ja ni dan-danas ne bi donela. Iskreno rečeno... Advokat je naš i on meni kaže, sedela sam kod njega u kancelariju, on je mene mnogo cenio, jer ja sam dole bila i sekretarica gradonačelnika i onda su me stvarno cenili. I kroz priču, i šta sam uradila, pita. Ja mu kažem: 'Ja to ne mogu da uradim.' Kaže: 'Shvati, sad ili kasnije ti to moraš da uradiš. Prošlo je pet godina. Svesna si, saznala si mnoge stvari, da od toga nema ništa... Uradi, pa on i sutra da, daj Bože, da se pojavi, nema problema, sve će se to regulisati.' Ja sam rekla: 'Ja ne mogu, ti ako možeš, ti podnesi zahtev, a ja da sedim i da te gledam dok kucaš taj zahtev, ja ne mogu.' I to je bila priča s njim u kancelariji. Ja sam otišla kući i ja sam to zaboravila. I on mene zove i kaže: 'Dođi kod mene u kancelariju.' I ja dođem, kaže: 'Ja sam podneo zahtev.' Kako sam ja došla do kuće, ja ni dan-danas ne znam. Moje komšije znaju da ja 15 dana nisam znala kud udaram. Zna-te, vi nešto proglašavate, a ne znate... Znači kao da vam neko nešto otima. Meni je to bilo bolno, teško, ja mislim da mi je to bilo, čini mi se, i teži trenutak... ne može da bude teži nego kad su ga odveli... ali, to je bilo mnogo teško, to je trebalo prelomiti. Ja kažem – metak je zlatan. Znam, poginuo je, sahranili smo ga i gotovo. A ovo?! Nema ga, moraš da ga proglasiš... Prvo, deca krenula na fakultet. Ti nemaš od čega da ih školuješ, ja sam primala minimalac, njegova plata nije bila bog zna šta, ja sam morala... E, onda kad sam krenula... ja 15 dana stvarno – bolji su se kopali od mene. Nisam znala kud udaram. To je mnogo teška stvar. Za mene, ja ne znam kako za ostale... Oni su meni vikali da mogu godinu dana posle prestanka ratnog dejstva da*

74 U momentu sprovođenja intervjuja, 2012, ona još uvek nije pronašla muža, odnosno nije saznala punu istinu o njegovom nestanku (1999). Inače, suprug je radio u MUP-u Peć, na izdavanju vozačkih dozvola.

to uradim. Ma, kakvi, nije mi padalo na pamet. Eto, tako sam ja to uradila... Ja mislim da ni dan-danas ne bi to uradila... možda i bi, ne znam... ali, taj je bio inicijator, advokat s kim se ja znam, bio super prijatelj iz Peći i on je pokrenuo sve to. A ja da sam sama htela da pokrenem, ja sam tad rekla i deci, deca su se složila, šta će.“

Olga navodi da je bila u teškom stanju kada joj je muž ubijen na Kosovu, da je imala psihičke probleme, a potom je polako počela da se oporavlja pre izbeglištva. *„Onda jednostavno ustala sam iz kreveta, počela polako da jedem, iako mi se nije jelo, na silu, počela sam da pijem, počela sam da se družim sa decom, da ih negujem, da ih pazim, da ovo, i samo su mi deca bila u glavi... eto, ja sam tu u kući gde jesam, samo gledam deci da bude dobro, da njih izvedem na put, da im obezbedim nešto.“* Ispitanica navodi da joj je veoma važno što je u novoj sredini našla dobru prijateljicu. Strategije prevazilaženja stresa – rad, briga o deci, kupovina i uređenje kuće bez emotivne i materijalne podrške drugih (roditelji preminuli), (Olga, 44, SSS, domaćica, postala udovica sa 29, raseljena sa Kosova).

Olga je, nažalost, posao morala da napusti jer je iskusila seksualne ucene od svog pretpostavljanog: *„Mislim, evo, na primer, sada da ne spominjem, imala sam slučaj gde sam morala posao da napustim samo zbog toga što me je gazda ucenjivao da budem sa njim da bi mi povećao platu. Ja sam taj posao momentalno napustila, istog momenta kad mi je to predložio, ja sam uzela tašnu u ruke i došla kući. Jer ja nisam od tih osoba koje prihvataju te ucene. Ja ako želim svoju decu da izvedem na put, ja ću na lep način i sa mojim radom i sa mojim znojem da ja izvedem tu decu na put. A na način da zarađujem ja da mi neko postavi uslov da bih bila sa njim da bi pomogao meni i mojoj deci, to nikada nisam prihvatila. Znači, za sve ove godine, ka-žem Vam, ja sam posao zbog toga napustila. Eto, upravo zbog toga.“*

Olga se tako maksimalno posvetila deci, napuštena od muževljeve i svoje rodbine, zaboravljena od prijatelja: *„Jednostavno, gledala sam samo tu decu, da njima bude dobro, ja sam sebe maltene zapostavila, kao i dan-danas. Eto, ja sam tu u kući gde jesam, samo gledam deci da bude dobro, da njih izvedem na put, da im obezbedim nešto. Gledala sam na sve načine da popunim tu prazninu koju osećaju za oca. Znači, ako sam to prihvatila kao otac i majka da budem, onda biću to do kraja. Ne mogu, nisam mogla da ostavim nijednog trenutka decu, ja, ja se nisam od prvog dana odvajala od moje dece nijedan dan. Znači, gde god sam krenula, bilo gde da krenem, ja decu sa sobom vodila sam. Tako da, ne znam, za mene su deca svetinja, i to je to. Ja decu ne bih dala. Ja kažem, mogu sve da mi urade i sve da mi diraju, sve, al' decu da mi neko dira ne znam šta bih bila u stanju da uradim zbog njih“* (Olga, 44, SSS, domaćica, postala udovica sa 29, raseljena sa Kosova).

Violetin muž je poginuo na ratištu u Hrvatskoj, a ona je sa malim detetom od osam meseci izbegla prvo u Bosnu, a zatim u Srbiju, gde se smestila kod rođaka. Potom je živela u iznajmljenoj sobi bez kupatila i u veoma lošim uslovima. Opisuje dalji tok događaja i odluku da kupi plac i pravi kuću: „*Onda sam skupljala koliko sam mogla da skupim, da bih kupila pa 3, 4, 5 ari, nebitno, da bismo napravili neki krov nad glavom... plaćala sam ženu koja mi je djete vodila u vrtić, pošto sam ja ujutru odlazila u pola 5 na posao.*“ Violetine strategije za lakše prevladavanje stresa bile su briga o malom detetu, posao, pravljenje kuće, uz veliku materijalnu i emotivnu pomoć sestre (roditelji preminuli) i emotivnu pomoć muževljeve sestre (Violeta, 37, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 19, izbegla iz Hrvatske).

Petrin muž je poginuo u Hrvatskoj, a ona je sa detetom od osam meseci izbegla. Živela je u Beogradu sa muževljevom porodicom (ne zato što je to želela već je bila primorana da sa njima deli prostor) i brzo našla posao u struci (medicinska sestra). Navodi: „*Pa, znate šta, jako teško sam se snalazila... ali skoro sam počela da radim posle toga.*“ Ipak je Petra imala pozitivna uverenja o sebi u stresnoj situaciji, „*u toj situaciji moraš biti ili pukovnik ili pokojnik... ja sam imala dete od osam meseci koje je imalo samo mene... ja sam išla da radim kao medicinska sestra, u šoku... jako teška radna mesta*“. Petra je vremenom kupila stan i to je bio značajan trenutak u njenom životu, a potom je promenila i posao. Petrine strategije su bile – briga o detetu, posao, emocionalna i materijalna pomoć sestre i roditelja, kupovina stana uz emotivnu pomoć roditelja i sestre, kao i njenog strica, jedno vreme devera, muža njene sestre (zeta), (Petra, 45 godina, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 27, izbegla iz Hrvatske).

Lenka (46, VŠS, nezaposlena, udovica od 28. godine, izbegla iz Hrvatske) sama je odlučila da ode u kolektivni centar, shvativši da je to neizbežno: „*Kad smo došli u Srbiju, bila sam, da, prvo kod sestre, ona mi je stvarno izašla u susret, pošto je ona izbjegla iz Zadra '91, već se skućila tu u Somboru, a ovi moji svekar i svekrva su otišli i moji otac i majka u Čajetinu u kolektivni smještaj. Onda sam ja kod sestre bila četiri mjeseca, ali ono svi su izbjegli i svi hoće k' njima, ali oni su mene primili i onda svi dolaze k' njima kod mene i onda dolazila je i svekrva i zaova i svi živi i onda sam nešto primjetila da smetam, onako vidjela sam to jer ni oni nisu mogli više i ja tražila u Crvenom krstu da me prime u Čajetinu. Oni su me primili, ali nema mjesta, primili su me da bi me spojili sa porodicom, ali nije bilo mjesta, mene su stavili na kraju sa mojom mamom i ocem u sobi, a oni su bili u sobi sa još nekih dvoje starih ljudi i onda su mene sa dvoje djece tu primili u sobi 4 sa 4. Nas sedmoro je bilo dvije godine tu, u stvari tri godine. I poslije toga je bila jedna prostorijica 2 sa 4 možda, to je bio kò hodničić i*

tu je bio televizor i tu su uveče svi gledali televiziju, skupljali se tu i kao to nije bilo za korišćenje i onda ja nakon dvije godine više nisam mogla da budem tu, djeca rastu, ne možeš stvarno, pola sobe za nas petoro je bilo jer ovi dvoje starih su tuđi, njih nisam ni znala i pola sobe ide njima, a pola nama, pa onda ja i otac i majka i dvoje djece u pola sobe i onda sam jednom ja nasilno ušla u tu prostoriju, iznjela dva kreveta žičana i sa djecom ušla u tu prostoriju i nisu me istjerali i tu sam živjela do 2003. godine. Onda sam prešla ovamo u Batajnicu, tu sam pravila ovu kuću jer '98. sam, čini mi se, počela da primam ovu invalidninu i onda sam štedila svaki dinar i radila sam na Zlatiboru i svaki dinar sam štedila jer smo od Crvenog krsta primali hranu tako da sam se izdržavala od tog što radim po hotelima, a ovu sam penziju štedila i onda sam napravila pod ploču i sad je to sve sređeno, samo mi je bilo da se više u kolektivnom smještaju, tamo je sve bilo ludo, pijano, staro, blesavo i ja i djeca sa njima.“

Prisećajući se kolektivnog centra, Lenka priča: „Ja jedva čekam da umrem, ja sam tad željela da imam 70 godina i samo da umrem, da me nema, ne živi mi se dugo, ma kakvi, dok nisam se preselila ovamo, to je znači osam godina, možda bih ja to prevazišla prije da sam ja došla ovamo prije, da sam ja bar bila podstanar ili nešto slično, nego tamo u kolektivni smještaj gdje je sve ludo i gdje me niko ne cijeni i ne poštuje, pričali su za mene, gdje god krenem, na bilo koji posao, kad me vide iz barake da izađem: ‘Eno je ode tamo, eno je ode vamo’, samo su me pratili, u noć kad su mi se djeca okretala, na primjer, spavam sa jednom od njih dvije, a druga je bila na drugom krevetu, a do mene je bila soba od jednih ljudi, oni su imali sina malo mlađi od mene je bio, nije bio oženjen i u noć kad se mi okrećemo normalno da ćemo u zid nogama, a to je drvo šperploča, pa se sve čuje i on meni kaže kako meni dolaze švaleri non-stop, kako on ne može da spava od njih i tako su svi mislili, svekrva odmah čim mi se neki muškarac javi to je odmah: ‘Šta ti sa njim pričaš, šta ti imaš sa njim pričati’, svi su mislili čim progovorim sa muškarcem da sam sa njim ili čim neđe odem, da eto.“

Kao astmatičarka, Lenka je imala ograničene mogućnosti radnog angažovanja, ali je bila prinuđena da obavlja brojne poslove, uglavnom čistačice, sve dok joj je zdravlje to omogućavalo: „Kad sam došla, prvo sam se zaposlila u Somboru u Boreli, ono preko omladinske zadruge, onda sam prešla na Zlatibor, onda sam isto tamo preko omladinske, sve sam hotele prečistila i apartmane što su se radili, prozore, sve, sve, kopala krompir, šargarepu, kupila šljive, sve živo sam radila. To sam sve radila do 2003. godine dok nisam ovdje prešla (u Batajnicu – prim. aut.). Onda sam radila tri godine u crkvi, prodavala svijeće, održavala crkvu i onda 2003. preselim se ovdje i nisam radila, pošto sam astmatičar, ne mogu ništa da radim, mislila

sam bar da počnem kod Kineza da radim, ali ja tamo kad uđem, mene odmah počne da guši, ne mogu da šijem, to mi je struka, to obožavam, ali ne mogu jer me guši materijal, jednostavno mi smeta, ja sam zato i htjela da završim tu višu, jer su znali da sam astmatičar, a nisu mogli tek tako bez škole da me prebace na drugo mjesto, ali eto meni falio još jedan ispit do kraja, išla sam u višu tekstilnu, i rat se desio i to nikad nisam završila, tako da danas nisam ni za šta sposobna, skroz sam loše sa zdravljem.“

Ratne udovice su, dakle, kao što vidimo, koristile slične strategije u prevladavanju stresa uslovljenog gubitkom/smrću kao i mirnodopske. I jedne i druge su na prvo mesto istakle usmeravanje na decu, a ratne još i staranje o roditeljima i srođnicima (muževljevim i svojim) i kućne obaveze. Velika razlika je u tome što su ratne udovice imale mnogo dodatnih opterećenja jer „trebalo je preživeti“. U jednom periodu to je bilo traženje informacija o suprugu, potom traženje posla, pa obezbeđenje „krova nad glavom“ (kupovina placa, gradnja kuće ili kupovina stana), prilagođavanje novoj sredini. Važnu ulogu u svemu tome imali su lični adaptacioni resursi (lokus kontrole) i različite strategije prevazilaženja stresa, a najvažnije izdvojene bile su: briga o detetu/deci (što ne čudi jer su neke udovice u trenutku gubitka i izbeglištva bile u drugom stanju, a druge su imale bebe i malu decu), kućne obaveze, religijska verovanja i rituali, uzimanje lekova (češće bez stručne konsultacije), obavljanje ne jednog, nego velikog broja poslova, najčešće fizičkih, najmanje plaćenih, ili prekarnih (u sivoj ekonomiji, bez prava iz radnog odnosa itd.), rešavanje pitanja stanovanja, instrumentalna podrška drugima (deci, unucima, roditeljima, rođacima), ali i primanje podrške od ključnih drugih: materijalna i emotivna pomoć porodice, rođaka i prijatelja i stručna pomoć (psihijatrijska i psihoterapijska).

Ko može da pomogne (društvene mreže)

U razorenom društvu Srbije, sa neefikasnim, netransformisanim institucijama, uz izostanak šire socijalne podrške za različite kategorije vulnerabilnih grupa, lične socijalne mreže su bile zapravo najsnažniji izvor podrške, i to naravno one iz neposrednog okruženja, tzv. snažne veze ili „bonding“ socijalni kapital. Ratnim udovicama su, kako ćemo videti, najjaču podršku pružili roditelji, srođnici, zemljaci, pripadnici dijaspore (zet, komšija Albanac sa Kosova), odnosno njihova izbeglička grupa, potom međunarodne i domaće humanitarne organizacije, a u nekoliko slučajeva i radna organizacija preminulog supruga (MUP itd.). Kao što će se videti, u mnogim slučajevima neposredna socijalna grupa nije mogla da pruži više od emotivne i psihosocijalne podrške, budući da su se svi njihovi članovi

borili za голу egzistenciju u novoj sredini, što je davalo osećaj da niko nije sam u svojoj mucu i da su svi u novim okolnostima, uslovno, jednaki.

Svetlanin muž je mobilisan u Srbiji, odveden na ratište u Vukovar, gde je poginuo već na početku rata, 1991. Nakon pogibije muža, ona ostaje sama, sa svoje 23 godine i detetom, nešto starijim od dve godine. S obzirom na to da nije bila izbeglica, imala je široku mrežu podrške, pre svega od suprugovih roditelja, sa kojima je nastavila zajednički život, a zatim i od svojih roditelja i drugih rođaka: „...Naravno, dolazili su i moji mama i tata, ali mama i tata su, moja mama, ja sve što sam starija mislim da sve više ličim na nju, ona je ovako dosta plakala i to je mene nerviralo zato što sam je grdila. Tu je bila i moja tetka, mamina sestra, sa kojom sam pričala više nego sa mamom, to je i moja sestra, moj savetnik.“

Kao dete poginulog borca, Svetlanin sin je dobijao pomoć i iz međunarodnih donacija: „Dobijao je tad M. (sin – prim. aut.) pomoć⁷⁵, to je bilo tad to udruženje iz Grčke su pomagali deci, ali to nije bila finansijska pomoć, to je bilo kao ono izbeglicama što su davali, neke stvarčice, onda je tu bila neka donacija, pa je dobijao kad je bio manji nekih 100, 200 evra, pa su to kasnije ukinuli jer je kao bio stariji, onda je dobijao neke stvari, pa mu to, eto tako, donesu, onda sam se ja tu malo ljutila jer od nikoga ništa nisam tražila, nikoga ne bijem po ušima da daju mom detetu, to je bilo na opštini Čukarica gde smo imali te skupove, pa je dobio nešto kao za devojčicu, mislim ja nemam devojčicu, al' ok, onda sam tamo jednom bila malo arogantna jer znam da provalim kad me neko odmerava, kao šta ja mlada udovica, kao: 'Šta tebi fali?' Rek'o: 'Meni fali stan', a ovo mislim, kao sir i mleko i tako sam znala da se sa njima našalim, ne znam ni da li ti ljudi više rade tamo. Kad je M. imao 6, 7, 8 godina zvali su ga da ide u Grčku, ali nije išao, nije hteo, jer onda je krenuo sa sportom tako da je proputovao dosta sa sportistima“ (Svetlana, 44, SSS, zaposlena, postala udovica sa 23, izbegla iz Hrvatske).

Svetlanin primer svedoči o tome kako država nije bila benevolentna u pomoći ratnim udovicama. Ona je bila prinuđena da uzme advokata da bi njen sin ostvario nadoknadu: „Onda smo uzeli tog advokata, on je čovek sve imao cifre koje smo mi kasnije dobili što nama država nije isplatila na osnovu tog pretrpljenog straha, bola, za crninu, nije to bila neka cifra, to smo dobili na četiri dela, zajedno je to bilo otprilike oko četiri ili pet hiljada evra, to nama tad država nije isplatila, a tada kada se to dogodilo, ja sad stvarno ne mogu da se setim šta je država tad dala, veruj mi da ne mogu,

75 Kao što smo već naveli, u prvim godinama rata u bivšoj Jugoslaviji bilo je više pomoći međunarodnih organizacija.

nešto je dala, ali ja ne znam koliko. Posle smo dobili penziju (očigledno malu – prim. aut.), pa je onda krenula boračka invalidnina, pa taj neki izostatak kasnije sa advokatom smo dobili.“ Budući da nije mogla da računa na lična primanja po osnovu rata, počela je da radi.

Velika većina ratnih udovica koje su ujedno bile i izbeglice, međutim, nakon dolaska u Srbiju, nije imala na koga da se osloni. Pomoć nije mogla da se očekuje od rodbine i prijatelja, koji su bili u sličnoj situaciji: *„Pa da. Pomagali smo se između sebe sami, eto, navodim primer. Isti ti ljudi koji su došli, pa kad ga vidiš na ulici, bilo ti je dovoljno, kad vidiš da ne može ni ovaj isplivat’, onda ti je lakše što ne možeš ni ti, pa nekako smo se solidarisali. Mnogo smo se pomagali između sebe tad u tom periodu, da smo imali, ako ja nemam sutra za hljeb, a ima neko od ovih mojih, pa kad ja imam onda vratim, podijelim sa njima. Nekako smo drugačiji odnos imali“* (Violeta, 37, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 19, izbegla iz Hrvatske).

Skučenost društvenih mreža ratnih udovica, za razliku od „civilnih“, očigledno je povezana sa emigracijom, odnosno naglim iskorenjivanjem iz zavičaja, budući da su se svi, rođaci, prijatelji, komšije, našli u sličnoj, nezavidnoj, situaciji. U takvim okolnostima su jednakost u nemaštini, siromaštvu, egzistencijalna ugroženost, uz uzajamnu emotivnu podršku bili sasvim dovoljni da održe grupnu solidarnost: *„Pa prijatelji i poznanici bili su u istoj situaciji isto kao i ja, neki su čak bili i u goroj. Neki su imali i veću djecu i odmah su morali da kupe i knjige i svi smo mi bili ugroženi, ali neko više, neko manje. Niko nije imao svoju kuću, niko nije imao svoj posao, živilo se tako kako se živilo, prosto ne mogu ni da razmišljam o tom periodu jer stvarno pokušavam da to potisnem jer mi se nekad, kad se vratim u te momente, čini mi se da bih mogla da poludim. Sad mi nekako najviše prija kad ostanem sama i kad osjetim mir, vječito mi je bilo zvonjenje telefona, bojanje, bojala sam se javiti na telefon, šta će mi reći, šta će mi javiti, svega sam se bojala i plašila. Očekivaš nešto lijepo, a u stvari ne dočekaš ništa, a samo te neko zove da pita je li ima nešto novo. Dojim dijete i zvoni telefon. Prijatelji i poznanici su se tako s vremena na vrijeme javljali kad čuje neko za tebe jer nismo svi ni bili u istom mjestu. Ljudi su tada bili zaokupirani svojim problemima, niko nije došao na svoje da bi mogao ikako da ti pomogne. Meni je nekako u tim najtežim momentima i tom porođaju koji se desio u momentu najoštrije zime i u momentu gdje nisi imao ništa, došao si bez majice, bez džempera, očekivao si svakakvu pomoć, a nikakvu nisi dobio“* (Jadranka, 44, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 26, izbegla iz Hrvatske).

Donki je najviše pomogla jedna porodica Roma, a konačno je stan dobila od tadašnjeg gradonačelnika Beograda: „*Onda sam ja te 2004. godine preselila se u jednu kuću kod Roma, oni su živjeli vani, oni su mi stvarno pomogli, od svih, ti Romi su mi najviše pomogli, znači to su ljudi koji će ostati za mene upečatljivi dok sam ja god živa i za mene i za moju djecu. Tri godine mi nismo plaćali kiriju, pomagali su nam i finansijski i donosili robu i kad dođu, kao familija smo živjeli, znači to da rečem od kad smo izašli (misli na odlazak iz Knina – prim. aut.), oni su mi najviše pomogli, jer su vidjeli da nemam, a kad ti neko dâ da kod tebe neko stanuje besplatno tri godine, znate šta to znači meni, a ni u rodu, rod ni pomozu bog. Onda sam prešla u Sinđelićevu, tu smo bili jedno par mjeseci u toj kući, to je bilo nešto zbog vode, ja nisam dozvolila iako sam sama sa djecom da mi djeca tu žive i nisam htjela da plaćam nečije račune koji su se nagomilali od prije, onda smo se vratili ponovo u istu kuću gdje sam bila, tu smo bili dvije godine, e onda je tu već bilo puno stanara, onda smo prešli u 8. marta u Kaluđerici (misli se na ulicu – prim. aut.), tu smo bili dvije godine, onda su te gazde Romi renovirali su kuću skroz, jer isto ta kuća nije bila sređena, onda su gazda i gazdarica meni rekli, ti Romi: ‘Ajde Donka kad si živjela kod nas dok je kuća bila ružna, ‘ajde sad pređi kod nas i kad je kuća lijepa’, i onda sam bila tu kod njih i otale sam se preselila u ovaj stan koji sam dobila od grada. To mi je Đ. (tadašnji gradonačelnik – prim. aut.) dao stan jer sam išla tamo, žalila se, jer su svi podobijali stanove samo ja nisam i dobila sam stan“ (Donka, 49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31, izbegla iz Hrvatske).*

Jovanka (51, OŠ, spremačica, postala udovica 33 godine, izbegla iz Hrvatske) doživjela je brojna razočaranja u muževljeve roditelje i brata prema svojoj deci i sebi:

Intervjuerka: *A da li ste očekivali pomoć od nekoga, a da ste se razočarali, bilo da je to država ili pojedinac?*

Jovanka: *Pa jesam, prva misao mi je bila, s obzirom da su oni (svekar i svekrva – prim. intervjuerke) dobijali penziju za njega (za poginulog sina – prim. aut.) i da su imali dinara od njega, ja sam mislila da će im biti najbitnije pomoći T. i M. (ćerki i sinu – prim. aut.), jel’ u tom periodu kad sam kuću pravila (u Borči– prim. aut.), ja ništa nisam imala, nit’ imaš neke ušteđevine i stvarno je bilo teško, ali sam računala pošto su prodali svoju kuću (svekar i svekrva – prim. aut.) i dali drugom sinu da napravi nešto, računala sam da će i nama dati nešto, nisam ja mislila da oni nama daju neke silne pare, ali sam mislila da oni neće čekati da bude T. (ćerki – prim. aut.) rođendan pa da joj kupe jednu trenerku ili, s oproštenjem, gaće, ali ja to nisam doživjela od njih. To mi je ono prvo bilo. Onda sam očekivala recimo od djevera, da ako povede svoje dijete u zoološki vrt, da će doći po M. i T., to navodim zato što se to desilo, da njih vodi, a moji da*

ostanu u dvorištu ili da mi jetrva ode u prodavnicu, kupi sladoled svojoj djeci, a da M. (sin – prim. aut.) tu pored stoji i da ne dobije taj sladoled. To sam ja očekivala od njih, od svih, ali od njih najviše. Ili tako stvari da moja djeca trebaju da dobiju paketić od strica, koji je u to vrijeme radio za 600 maraka, imao je primanje, al' recimo drugi stric za kog sam rekla da mi je kao brat, što je drugo koljeno, dođe i donese mojoj djeci paketić, ali rođeni ne. Ali rođeni stric ne zna da dođe ovdje u godini dana, ne zna da dođe da kupi djeci bar jednu čokoladu. Eto, e to sam očekivala, a mojoj djeci je to tada jako puno značilo jer ja nisam tada imala para za slatkiše.

Slično Jovankinom je i Jelenino iskustvo (57 godina, SSS, penzionerka, postala udovica sa 43, raseljena sa Kosova), koja je doživela da joj je 1999. godine osam Albanaca u crnim košuljama došlo na vrata stana u Peći i odvelo muža. Ona je posle toga jedno vreme provela pod zaštitom Patrijaršije, a onda je emigrirala u Crnu Goru, spojivši se sa decom, koju je suprug prethodno sklonio kod svoje rodbine. Njoj su podršku u emigraciji pružili dalji rođaci sa muževljeve strane, dok su joj najbliži (njegovi brat i sestra – prim. aut.) okrenuli leđa, štaviše, zloupotrebili njenu situaciju: „Jer '99. svi znamo da su bile velike donacije – ja kad sam otišla u naše udruženje, Udruženje kidnapovanih... mene ljudi znaju iz Peći, mene zove čovek i kaže – ‘Gde si ti?’ Ja kažem da sam bila u Crnoj Gori. ‘Kako?’, kaže, ‘ja sam se čuo sa tvojim svekrom, on ne zna gde si ti.’ Ja mu kažem: ‘...nas je (misli na sebe i svekra – prim. aut.) samo jedna ulica delila u Danilovgradu’ (Crna Gora, gde je emigrirala sa Kosova – prim. aut.). E, onda posle jedno 10 dana, ja sam ponovo otišla i nešto je bilo oko te izjave, htela sam ja da vidim jer tada su se davale izjave – da ja vidim izjavu ko je dao i kako je dao, jer mene je to kopkalo, znam da nikakvu donaciju tamo nisam primila. Ali, to je, nažalost, uzimala moja zaova.“

Intervjuerka: *Te donacije su stizale za porodice nestalih?*

Jelena: *Da, da, bilo je velikih donacija, one su stizale, ali ja to nisam znala. Ona (zaova – prim. aut.) je njega prijavila tamo, u Nišu, gde ja tu potvrdu i dan-danas imam, pošto sam je ja izmenila, tako da sam imala mnogo peripetija od njih. Mislim, to im je žalosno što su uzimali deci pare, ne meni. Ja sam se borila za moju decu, nije bilo posla u Crnoj Gori koji ja nisam radila da bi svoju decu izdržavala. I majka mi je bila sa mnom.*

Olgin muž (Olga, 44, SSS, domaćica, postala udovica sa 29, raseljena sa Kosova) kidnapovan je na Kosovu, 1998. godine, a ona je sa dva sina (mlađi od tri i stariji od osam godina) bila prinuđena da pobjegne na traktoru, sa bratom, za Srbiju, sa samo dve torbe odeće za decu. Njoj je pomogao Albanac iz Nemačke, pripadnik iste nacionalnosti koja je bila

u sukobu sa Srbima na Kosovu i Metohiji i čiji joj je neki drugi pripadnik oteo muža: „Imovina je ostala tamo, tamo gde jeste, i dan-danas tako. Ostala je i kuća, ostao je kućni plac, ostale su, imamo i njive neke, nešto, to je sve ostalo tamo tako kako jeste. Ne mogu, nažalost, ništa da prodam još dan-danas. To se, prodalo se bilo nešto još dok je svekar bio živ dole, pa sam ovu kućicu, eto ovde gde sam sada, to sam kupila, jer iz Nemačke Šiptar je čuo da je moj suprug kidnapovan i bilo mu je žao zbog dece, pa javio se telefonom i rekao je – ‘zbog nje hoću da učinim da vam dam pare da bi se smestila sa decom’, jer pošto smo se bili znali tamo, bili smo maltene komšije, nismo baš blizu toliko, ali znali smo se. I tako je to ispalo, a pet godina živela sam privatno.“⁷⁶

Dragoslava (55, OŠ, domaćica, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova) izbegla je sa Kosova sa sinom, dok su drugog sina sa mužem oveli i zarobili Albanci. Ona posebno ističe pomoć i podršku svoga zeta, sestri-nog muža: „Bila sam prvo kod strica od supruga u Vrnjačkoj Banji, onda sam došla kod moje mame, pa posle sam se vratila ponovo sa ćerku i zeta na Kosovo, bili smo u Prizren na stan, pošto morao da radi zet, a ja sam otišla da bih išla češće u Prištinu, u Orahovac kod predsednika, da tražim moje, da tražim moje muškarce (sina i muža – prim. aut.), da, možda su negde živi, otkud znam. E, posle kad se desilo ono što se desilo '99, onda smo morali da izbegnemo opet. I onda kad smo došli ovde, kod mojih sam došla isto. Zet, ćerka, unuka, sin, ja, svekrva. Tu sam bila kod mojih. Mogla sam da budem kod mojih ja i dalje, ali zet je zvao, pošto sestra mi je najstarija u Švajcarskoj sa decom i suprugom, on je zvao telefonom i rek'o – odmah da oslobodite mesto, dole u njegovu kuću, da se ja smestim dole. Ja nisam htela dok ne dođu oni na godišnji odmor. Onda kad su došli, bila sam deset godine kod zeta. Sestra je sestra, sestra voli mene. Ali zet – k'o da sam bila u svojoj kući. Sa svekrvom, sin se oženio u njihovu kuću, dvoje unučića dobila sam u njihovu kuću. Od kašike, sve što je trebalo ja sam od njih dobila. Pomog'o mi, pomazali su i moja rodbina, ali su bili mnogo u kući, onda nisu mogli da mi pomognu nikako drukčije, samo uteha. A ovaj zet i sestra pomogli su i rekli su – želim da napravim da imate vilu, ali dok ste ovde, osećajte se kao da ste u svojoj kući. I tako je i bilo.“

O značaju psihološke podrške, uz koju se aktiviraju sopstvene strategije snalaženja, govori Duška (56, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 38, izbegla iz Hrvatske): „Čini mi se da ljudi ne vole ljude koji su u problemu jer misle da oni sad moraju nešto pomagati ne znam kako, a ja sam samo

76 Albanac je ostao dužan njenom svekru ostatak novca od prodaje dela imanja još pre izbijanja oružanih sukoba na Kosovu, što im je naknadno isplatio. Ona je od tog novca kupila kućicu u Beogradu, gde sada živi.

tražila tu moralnu podršku, recimo, ja sam odlazila svako veče kod moje sestre i noćima pričala sa njom i mnogo mi je pomogla, to je ova druga sestra koja je već bila u Umci, tako da ja to njoj nikada neću zaboraviti. Tako da ja nekako selektujem, tačno vidim ko me od ljudi gura napred i trudim se da su mi ti ljudi u blizini, ali sam sa svima ostalima dobra.“

*Odnos sa muževljevom porodicom i srođnicima
(kao deo socijalnih mreža)*

Odnos sa muževljevom familijom želele smo dublje da osvetlimo, posebno na osnovu prikupljenih svedočanstava ratnih udovica, a iz perspektive feminističke paradigme. Naime, želele smo da vidimo da li u savremenom društvenom kontekstu retradicionalizacije i repatrijarhalizacije (up. Milić *et al.*, 2004; 2010) udovici priskače u pomoć muževljeva srođnička grupa, što je deo normativnog kompleksa patrijarhalne istorije, tradicije i kulture, posebno kad su u pitanju deca preminulog muškarca. Iako ima takvih (svetlih) pojedinačnih primera u našoj iskustvenoj evidenciji, u celini uzev, ispitivane ratne udovice su dominantno razočarane, frustrirane i povređene. Udovice su tim više ozlojeđene (oko polovine slučajeva) što su se nadale da će bar deca uživati zaštitu, toplinu, nežnost od očeve rodbine i bliskih srođnika, posebno od njegovih roditelja, brata, sestre. U diskursu se provlači, videćemo, i okrivljavanje žena zbog toga što su preživele, iza čega se verovatno kriju nerazrešeno tugovanje, bes, ljutnja, neprihvatanje smrti i nemirenje sa realnošću.⁷⁷ Uočeni diskontinuitet odnosa sa porodicom preminulog muža verovatno je odraz izvesne distorzije patrijarhata, odnosno njegove modifikacije u novim okolnostima izbeglištva i konteksta u mestu destinacije. Slabljenje tih agnatskih veza, koje kao da se prvo manifestuju prema ženama kao osobama izvan neposredne srođničke grupe, vodi ka postepenom fizičkom i emotivnom odvajanju udovice i njene

⁷⁷ Kao što smo videli, i mirnodopske udovice su često okrivljivane. Fraza „onaj koji je preživeo“ teži da preraste u njegov/njen identitet i tera ga/je da se stalno vraća na okolnosti gubitka (up. Džejms, Fridman, 2009: 35). U slučaju naših udovica, posebno ratnih, okrivljivanje udovice ili implikacija krivice zato što je preživela služi da se ženi odrekne pravo na zaštitu muževljeve srođničke grupe, ali se njoj, istovremeno, odriče i sloboda da napusti poziciju krivice, da završi sa tugovanjem i da krene u novi život, pa i novi brak. Kao što ćemo videti dalje u tekstu, i same udovice internalizuju te patrijarhalne iskrivljene predstave, same sebe uokviravaju ulogom i identitetom okrivljene i ucveljene žrtve nesreće (o čemu će biti reči u delu o repartnerstvu i novim emocionalnim vezama). U narednom odeljku o reorganizaciji porodice videćemo da se to reperkutuje i na pojačano vezivanje za decu, odnosno njihovo parentifikovanje, sa svim potencijalno negativnim posledicama i po individualizaciju i po detradicionalizaciju potomaka, posebno sinova.

dece. To se odražava u neolokalnom stanovanju udovice i njene dece (one napuštaju zajedničko, prošireno domaćinstvo sa svekrom i svekrvom), u prekidanju ili slabljenju funkcionalnih, instrumentalnih veza, rodbinske lojalnosti, sve ređih viđanja, poseta, kontakata telefonom itd. Žena biva gurnuta u surovi vrtlog svakodnevice, prinuđena da se sama bori za svoj novi život, ali se time otvara i neslućeni prostor individualizacije, utire se put drugačijoj budućnosti. Ipak, šansa za drugačiju budućnost ne prepoznaje se u narativima naših ispitanica, a umesto toga i dalje prevladavaju tuga, resantiman, ozlojeđenost usled izneverenih očekivanja i nezadovoljenih potreba za bliskošću.

Nešto više od polovine ispitanica (8) ima dobre odnose sa članovima muževljeve porodice sada, dok ostale imaju loš odnos (7)⁷⁸. Analizom intervjua sa ratnim udovicama, slično kao i sa mirnodopskim, odnos između muževljeve porodice, familije i udovice smešten je u šest kategorija: 1. odnos je dobar isto kao i ranije; 2. odnos je dobar isto kao i ranije, ali su socijalni kontakti ređi; 3. odnos je ranije bio lošiji, a sada je dobar; 4. odnos je ranije bio dobar, a sada je loš; 5. odnos je distanciran, kao i ranije; 6. odnos je loš isto kao i ranije. Ovde su dodate dve kategorije koje se ne pojavljuju kod mirnodopskih udovica, a isključena je jedna – „odnos je bio loš, a sada je prekinut“.

Neke su ratne udovice imale lošije odnose pre smrti muža i izbeglištva sa članovima muževljeve porodice, pre svega svekrvom ili svekrom, nego danas. To su ispitanice koje su pre izbeglištva živеле u zajedničkom domaćinstvu sa muževljevim roditeljima, a posle izbeglištva su se odvojile. One navode da su im oprostile ranije nesuglasice i da su se odnosi poboljšali. Takođe, ima i udovica koje su ranije bile u dobrim odnosima sa muževljevom familijom, ali se taj odnos pokvario posle izbeglištva. Udovice su više očekivale od njih u smislu različitih vrsta pomoći i podrške, ali to očigledno nisu dobile. Odnos se nekada pokvario i zbog optuživanja udovice za smrt supruga, kontrole ponašanja i zabrana koje su pokušavali da realizuju članovi muževljeve porodice, najčešće svekrva.

Sledeći izvodi iz narativa pripadaju prvoj kategoriji, u koju spadaju ispitanice koje su i ranije imale dobre odnose sa muževljevom porodicom i familijom i zajedno su uspeli da takve odnose sačuvaju do danas. Taj je odnos važan za udovice, njihova su očekivanja ispunjena, a one zadovoljnije dobijenom emotivnom i/ili materijalnom podrškom.

78 O društvenom pritisku prema udovicama i ponašanjima u skladu sa njima bilo je reči u prethodnom delu o mirnodopskim ili civilnim udovicama.

Snežana izražava zadovoljstvo odnosom sa muževljevom porodicom i familijom i smatra da su joj oni bili, a i sada su, najveća podrška. Kada je izbegla sa malim detetom, primio je u svoj stan muževljev stric. Opisuje taj period sa 16 ljudi u kući: „*Sad kad se setim u čemu smo živeli i koliko, kako smo mogli, ali valjda u svemu tome ne razmišljaš... samo da si u toplome, da si kod nekog svog, da imaš neku podršku.*“ Stric je potom pomogao ispitanici da nađe stan i on ga je jedno vreme plaćao: „*Stric, on je radio i bio jedno vreme u Rusiji i onda mi je on našao stančić da mi pređemo, da će nam on plaćati. I onda tako... i onda sam ja počela malo raditi.*“ Snežana i danas može da se osloni na muževljevog strica kad joj je to potrebno. „*Sad da ga zovem bilo kad, u bilo koje vreme, za mene je uvek tu.*“ Ispitanica mu je veoma zahvalna zbog materijalne pomoći i brige oko njenog sina: „*Rekla sam – gde god išao, cveće nicalo za njim! Koliko dobrote u tom čoveku i žrtvovanja i moj sin... on kaže da će umreti za njega, on bi rekao – ‘umreću’.*“ Sa ostalom muževljevom familijom Snežana takođe ima dobar odnos, a nesuglasica i sukoba nije bilo. „*Nikad, nikad nismo se naljutili jedni na druge, i možda čak i više sa njegovom porodicom imam kontakte jer su tu, uvek blizu mene, dok su moji svi daleko*“ (Snežana, 46 godina, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 28, izbegla iz Hrvatske).

Svetlana je veoma zadovoljna odnosom sa muževljevom familijom i navodi da su odnosi i ranije bili dobri kao i danas. Treba naglasiti da je ispitanica ratna udovica, ali iz Srbije, čiji je suprug mobilisan od JNA na ratištu u Vukovaru. Dakle, ona nije menjala mesto boravka niti *prekidala* socijalnu mrežu. Kada joj je suprug poginuo, Svetlana je dobila očekivanu pomoć. „*Svi su bili, u tim trenucima svi su bili... muževljeve familije zaista ima mnogo... njih ima dosta, dolazili su i moji, ali ja sam se nekako stopila sa S. (muževljevom porodicom), svu njihovu podršku i lepu reč i to neko poštovanje imamo od svih njih i danas dan i tad smo je imali.*“ Svetlana poštuje muževljeve roditelje jer je u jednom periodu živela sa njima u domaćinstvu, ali su i oni uvek bili korektni: „*Stvarno ne dam na sebe, poštujem i volim da budem poštovana, nikada nisam osetila to nešto... nisam osetila da me neko gleda popreko.*“ Dobre odnose je ispitanica sačuvala do danas sa muževljevim roditeljima: „*Baš jedna ravnoteža... dragi su mi, stvarno su mi dragi (muževljevi roditelji – prim. aut.) i sažalim se, kad treba, tu sam da im pomognem... sin isto, nikad mu nije teško da ih odbaci negde kolima, kod lekara, mada oni neće da maltretiraju svog unuka, tu me malo nerviraju, štite ga mnogo...*“ Sa širom familijom muževljevom odnosi su slični: „*Nije bilo promena, sve je isto kao što je bilo i kad smo R. i ja bili zajedno (muž*

– prim. aut.), *divni odnosi sa divnim ljudima, poštujemo se... ali kad ja, recimo, imam neki slobodan dan, uglavnom su to vikendi kada se vidimo, jer i sin tad zna da bude slobodan, pa se svi onda podružimo, popijemo kafu i tako*“ (Svetlana, 44, SSS, zaposlena, postala udovica sa 23, nije izbeglica).

Dragoslava je zadovoljna odnosom sa muževljevom familijom. Sa svekrvom se takođe dobro slaže. Kada je izbegla sa decom, pomogao joj je muževljev stric kod koga je živela jedno vreme pre dolaska u Beograd. Dragoslava je želela da ode kod muževljeve familije, kako kaže, a to je i „običaj“ nalagao. *„Onda je došao stric iz Vrnjačke Banje, ja sam imala ovde, rodbina mi je, tata, mama, braća, sestre su mi svi ovde, al’ sam smatrala da kod, od muževljeve strane da idem. Onda sam otišla u Vrnjačku Banju kod strica od mog muža*“ (Dragoslava, 55, OŠ, domaćica, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Jadranka je, takođe, zadovoljna odnosom sa muževljevom porodicom i širom familijom. Ističe da je od njih dobila, pre svega, emotivnu podršku kada je izbegla i materijalnu koliko su mogli: *„Svi su krpili kraj s krajem.“* Obezbedili su joj smeštaj, tako da nije morala da bude u kolektivnom smeštaju sa bebom. *„Ne, nisam imala nikakvih problema, ljudi su se svi maksimalno trudili da mi izađu u susret, na moje stanje niko nije mogao da mi pomogne, ali što se tiče drugih stvari, pomogli su mi utješno, riječima, dali su mi smeštaj, što mi je bilo najbitnije, nisam bila u kolektivnom smeštaju, nisam bila u tako groznoj situaciji, ali meni je situacija bila sama po sebi grozna zato što sam morala da se ja privikavam na sve to i dijete mi je bilo jako osjetljivo, mnogo problema sam imala sa njegovim zdravljem ispočetka, tako da su tako te neke stvari išle u takvom smjeru da na neke situacije nisam ni obraćala pažnju.“* Jadranka je dugo živela sa svekrom u domaćinstvu. Svekar je imao ozbiljne zdravstvene probleme, te su se ispitanica i sin brinuli o njemu: *„Pa, eto, do prije četiri godine, dok nije umro, sve vrijeme je bio sa nama u kući, bio je vezan za J. (njenog sina, odnosno svog unuka – prim. aut.), bio je penzioner, bio je stariji i ispaćen i propaćen, podložan alkoholu iz razočarenja i bolestan na kraju krajeva, sa njim sam imala te probleme kardiološke, razboljavao se par godina pred smrt, pa sam ga non-stop vozala po doktorima, i to je J. isto tako teško podnio, jer je bio za njega vezan, jer on je bio ta muška figura.“* Jadranka je posle smrti muža postala još bliskija sa njegovom familijom, a posebno sa zaovama: *„Ravnoteža postoji, u super smo odnosima, obilazimo se i oni kod mene i ja kod njih i skupa ljetujemo... oni me jako poštuju jer ja sam brinula o njihovom ocu“* (Jadranka, 44, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 26, izbegla iz Hrvatske).

Donka je veoma zadovoljna odnosom sa muževljevom porodicom, posebno sa deverom i ujakom. Ipak, u jednom periodu posle izbeglištva imala je problema sa svekrvom kada je počela da radi: „Ona mi nije vjerovala da ja radim koliko radim, mislila je da idem ko zna gdje, dok moj djever nije ušao kod mene u radnju i kad je video kad mi uđemo i kad izađemo, e onda je poslije svekrva shvatila da je pogriješila jer je on njoj rekao: nemoj da vas čujem da ste rekli i jednu riječ za nju.“ Ostali članovi muževljeve porodice i familije pomogli su joj kada je izbegla. Muževljev ujak joj je u jednom periodu obezbedio smeštaj, dok je dever (muževljev rođeni brat) pružio emotivnu i materijalnu podršku, ali je i Donka takođe brinula o deveru, koji je u toku rata postao invalid: „Djever je izgubio nogu, djever je bio sa mnom, ja sam ga držala kao malo dijete, on mi je bio kao treće dijete, brat mi je isto invalid, sve je to bilo preko mojih leđa“ (Donka, 49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31, izbegla iz Hrvatske).

Samo jedna ispitanica pripada kategoriji – „odnos je dobar isto kao i ranije, ali su socijalni kontakti ređi“. Dara je u dobrim odnosima sa muževljevom porodicom i familijom, ali smatra da se posle raseljenja sa Kosova ređe viđaju nego ranije: „Ne mogu da kažem da su zahladneli odnosi – nisu, ali je valjda drugačije vreme i drugačije živimo i zato se manje i vidamo... dođu oni na rođendane deci, ne propuste rođendan.“ Dalje objašnjava: „Pa, znate šta, nekako, možda i ovaj grad u kome smo... pa nas je to malo, znate... posao... svako trči, juri. Dok smo bili u Prištini, češće smo se vidali jer je to bio manji grad.“ Ipak, navodi da joj materijalnu pomoć niko od članova muževljeve porodice nije ponudio, a ispitanica je to svakako očekivala: „Nikad nisam doživela da dođe neko i kaže: ‘Daro, jesi ti bez para? Je l’ ti treba novac?’ Ne, ni tada, ni danas! Niko me nije pitao: ‘Imaš li ti da daš deci da jedu?’ Evo, verujte, niko! Ja sam primala platu suprugu i tada sam stvarno, ja kažem, nisam finansijski imala taj neki problem“ (Dara, 54, VSS, zaposlena, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Slede primeri koji su svrstani u kategoriju – „odnos je ranije bio lošiji, a sada je dobar“. Violeta je posle smrti supruga imala problema sa svekrom i svekrvom, sa kojima je inače pre gubitka živela u zajedničkom domaćinstvu. Danas se ona trudi da njihovo ponašanje razume i opravda, pa tako govori: „Pa to naravno mora da postoji jer ja nisam njihovo dijete, ja sam tuđe dijete to je jasno... ja sad kad pogledaš, ništa njima ni ne zamjeram, jer ništa strašnije nema nego kad izgubiš sopstveno dijete, oni ne mogu da gledaju mene da ja živim, a da njega nema i da živim sa njima... tako da je tu dolazilo do tenzija, oni nisu htjeli, otimali su se za dijete, htjeli su nekako da mi ga otmu, ja svoje dijete nisam dala jer sam ja njega rodila, tako da jedno vrijeme nismo bili u dobrim odnosima, ja opet kažem, bez

obzira na to šta god da su uradili, njima je isto bilo strašno kao i svima nama.“ Violetin odnos sa ostalom muževljevom porodicom je korektan i ona je zadovoljna posebno odnosom muževljeve šire familije prema njenom sinu: *„Zaove su bile normalno uz svekra i svekrvu, mada ja sam sa njima u dobrim odnosima, osobito sa starijom zaovom, ona izuzetno mnogo voli moje dijete i sve šta treba, a najviše ljubavi, jer ona nije u nekoj specijalnoj materijalnoj situaciji da može da nam finansijski pomogne, al' ga voli, što je najbitnije... i ne mogu da kažem svekar i svekrva, a posebno svekar, izuzetno voli moje dijete“* (Violeta, 37, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 19, izbegla iz Hrvatske).

Duška je imala problema sa svekrvom ranije, ali se taj odnos vremenom poboljšao: *„Pokojna svekrva, ja sad malo glupo je kad pričam jer nije živa, ali kad sam se udala, nisam bila prihvaćena nekako sa njene strane.“* Ispitanica pokušava da razume i objasni njeno ponašanje navodeći brojne gubitke sa kojima se suočila: *„Ona je ipak žena kad je izašla iz rata izgubila svoje dete... pa je izgubila još jednog sina što je imao rak, pa muža, sve je to nešto strašno... ona je verovatno otišla ovako rano zato što je izgubila svoje najbliže.“* Posle izbeglištva, kada je Duška otišla kod nje u posetu (u Hrvatsku), svekrva je bila srećna: *„Ona se uhvatila oko mene, ja sam sve to zaboravila... ona je mene toliko ugostila da sam ja sa njom čak i spavala... ona je bila sva presrećna... da je mogla, ona bi čitavu kuću meni spremila... ona se zadavila od plača kad sam ja krenula, dala veliku torbu gde je ona stavila štošta za decu“,* a takođe je tražila od devera i druge snahe da Dušku poštuju i da je ne povrede: *„Molim vas nemojte šta da uradite nažao, molim vas, kad vas molim.“* Ispitanica je u „korektnim“ odnosima sa muževljevim bratom i sestrom: *„Čujemo se, ali slabo... moja zaova je ostala dole, moj se dever vratio, čujemo se, sve je to nekako, nema tu druženja, valjda je sva ova situacija i finansijska i sve to, ne znam“* (Duška, 56, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 38, izbegla iz Hrvatske).

Sledeća ispitanica pripada kategoriji – odnosa koji je distanciran, kao i ranije. Olga nije bila zadovoljna odnosom sa muževljevom širom familijom koja joj nije pomogla kada joj je bilo najpotrebnije, dok muževljevi roditelji u tom periodu nisu ni bili živi. Ona je očekivala pomoć, ali je nije dobila: *„Ne mogu da kažem, imam ja rodbinu dosta, i sa moje strane, imam i sa suprugove strane rodbinu dosta, ali nažalost, niko, niko nije došao. Nikakvu pomoć, znači, nisam ja imala od nikog. Jedino sama ja borila sam se sa decom. To i deca znaju i oni su odrasli, sve to pamte taj period i ovo, i tako da stvarno nisam imala ništa, nikakvu pomoć, što se rodbine tiče... imaju oni strica rođenog, od mog supruga rođeni brat, nije nijednog dana došao da pita decu, to su ipak od njegovog brata rođena deca, da ih upita*

bar – treba li vam nešto ili stric da vas izvede na sladoled, ako ništa drugo. Nažalost, to nije urađeno.“ Ipak, Olga ističe da je kupila kuću u blizini Beograda od novca koji joj je dao pokojni svekar. Ispitanica dalje u toku intervjua govori da je vremenom muževljevoj (ali i svojoj familiji) donekle oprostila: „*Sa svojtom sam isto tako u dobrim odnosima, da kažem, zato što nisam zlopamtilo. Ja sam njima rekla to lično u oči, sa jedne i sa druge strane – da je neko drugi na mom mestu, ne bi vam vrata otvorio i niko vas ne bi pogledao više, ali ja nisam takva. Znači, ja sve opraštam, ne zaboravlja se, da se razumemo, ne može čovek da zaboravi sve to, ali jednostavno oprost, život ide dalje, pa šta ćeš*“ (Olga, 44, SSS, domaćica, postala udovica sa 29, raseljena sa Kosova).

O kontinuitetu lošeg odnosa sa muževljevom porodicom i familijom govore četiri ispitanice. Mariju su neki članovi muževljeve familije optuživali za njegovu smrt: „*Pa rodbina sa muževe strane... da ga nisam pustila da ide, ne bi se to desilo... i sinu smo branili, pa je otišao, a ne muž, mogu ja govoriti, kukati dva dana, on bi opet otišao.*“ Ipak je muževljeva sestra bila važna podrška u teškim trenucima, kada su Marija i deca živeli u nemaštini i veoma lošim životnim uslovima: „*Najviše mi je pomogla sestra od muža, ona je u Njemačkoj, ona je slala koliko je mogla, jer njih je jako puno, njih devet braće i sestara... i mi smo svi izbjegli, svi smo živjeli u Hrvatskoj i sve u jednoj okolini... kol'ko je mogla, ona je stvarno pomogla. Pošalje nekad 500 maraka, nekad 200, nekad 100, znate, jer nemam kašiku, nemam viljušku, nemaš šporet da skuvaš nešto na njemu i ono što imaš da skuvaš, nemaš na što...*“ (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37, prisilno izbegla iz Hrvatske).

Jovanka nije zadovoljna odnosom sa muževljevim roditeljima. Smatra da je nisu ni pre muževljeve smrti voleli, pa se takav odnos nastavio, ali i pogoršao posle njegovog gubitka. „*Pa oni su bili rezervisani sve to vrijeme. Oni nešto mene nisu ni voljeli ni prije toga... bez nekih velikih emocija, dežurni krivac za sve sam bila ja... međutim, to sve kad se izdešavalo, oni su mene napali da sam ja kriva što je on poginuo jer šta sam ja tražila u Krajini, što nismo bili u Srbiji.... oni su isto izašli iz Krajine i ovde su došli, dijele nas dvije ulice, pa ništa, mi smo njima bili kao odložena stvar na polici, iskreno... materijalno nisu dobili nikad ništa (misli na svoju decu – prim. aut.) jer su oni imali još jednog sina koji se oženio, koji ima djecu koji je živio sa njima.*“ Jovanka je značajnu emotivnu i materijalnu pomoć dobila od devera (suprugovog brata od strica). Devera i njegovu porodicu smatra najvažnijim osobama iz muževljeve familije na koje je mogla i ranije i sada da se osloni. „*Meni je bio kao brat, taj djever je došao meni u kuću i rekao ovako: ‘Šta god ti treba tu sam, koliko mogu finansijski tu sam..’ Često je*

bilo bezizlaznih situacija i ja sam se obraćala njemu... onda je vodio mene i moju djecu zajedno sa svojom familijom na more, znači gdje god i šta god, on je bio tu... njegova porodica uvijek zove da dođemo“ (Jovanka, 51, OŠ, zaposlena, postala udovica 33 godine, izbegla iz Hrvatske).

Lenka je imala loš odnos sa svekrvom jer je, kako kaže, „*uvijek bila naopaka, nikakva, nije me nikad prihvatila kao što bi trebalo i ona je takva samo svoja i ona je uvijek u pravu... bilo je između mene i svekrve stalno tenzija, mi se nikad baš ne podnosimo, mada pričamo sad, ali da živim u istoj kući sa njom, ne bih nikad mogla da budem sa njom zajedno.*“ Nasuprot tome, odnos sa njenim mužem, odnosno svekrom, bio je i ranije, a i posle izbeglištva dobar: „*Sa svekrom sam uvijek bila u super odnosima, on je bio tih, miran i volio je i djecu, nemam tu zamjerke nijedne*“ (Lenka, 46, VŠS, nezaposlena, udovica od 28, izbegla iz Hrvatske).

Ni Donka nije zadovoljna odnosom sa muževljevim roditeljima. Smatra da povremeno deci treba da daju novac ili kupe neki poklon, što se veoma retko dešavalo. „*Nikad im ne daju para zato što smatraju da ja imam jer i oni primaju tu invalidninu, kao i ja, i smatraju da ja imam para i moja djeca, tako da im nikad ne daju, niti kad dođu sa nekim poklonom.*“ Ipak, naglašava da se nije razočarala u svekrvu jer nije od nje ni očekivala mnogo. „*Nisam ja ni očekivala od nje, mogla je ona da mi pomogne mnogo štošta... ali nisam ni očekivala, tako da se nisam ni razočarala, sreća mi je samo što sam mogla da se odvojim od nje jer možda je postojala neka mogućnost da sam morala i sa njom da živim, pa za šta bi onda bio život...*“ (Donka, 49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31 godinom, izbegla iz Hrvatske).

Vida uopšte nije dobila podršku od muževljeve porodice i sve što se događalo u odnosima posle gubitka supruga ona nije očekivala. „*Svi su mi prije pomogli nego njegovi... ali dobro, nema veze... što ćeš, tako, takav je život, moraš tako... umjesto da ih pomognu (misli na decu – prim. aut.), oni su samo se zatajali i što, to je to, nema šta, ma, neka ih, pusti, ma, ružno je... nijesu 12 godina djecu došli da vide.*“ Muževljeva porodica je čak uzimala i novac koji je pripadao Vidi i njenoj deci. „*Koje sam plate trebala da primam, oni su ih skoro pet-šest mjeseca uzimali, ja sam bila bez, što sam imala majku i brata, držali me, ali ja ipak kažem – ima Boga. Neka, pare nisu sve u životu. Jesu, mora, to je potrebno da imaš, ali ipak, eto, ostali smo svi živi i zdravi. To je prošlo i opet. Ali ti ostane tuga i boljeće me dok sam živa.*“ Ispitanica je veoma povređena njihovim ponašanjem, a ponovni problemi i nesuglasice pojavili su se kada muževljeva porodica nije želela da se pokojnik sahrani u Beogradu: „*Kad se ono desilo da su našli mi muža, oni su tada došli da, da se pregovara, da dođu ovdje i tu je*

bila tada frka što će on da se sahrani ovdje kod djece i kod mene na Zbijegu. Mi nismo ništa tražili, samo po zakonu što, oni su sve regulisali što treba, znači, đe treba, đe mu je mjesto, pored djece, đe mu je žena i djeca, đe ima kuću.“ Posle sahrane muževljeva porodica je želela da popravi odnos, ali, kako ispitanica navodi, to nije uspjelo: „*Oni su, kao, kad su bili ovdje, kad se to sve završilo, rekli kao da se uspostavi, da se komunicira, da neće oni više tako da budu, sad vide šta su uradili, ovo-ono, to se opet nastavilo isto“* (Vida, 47, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 33, raseljena sa Kosova).

Dve ispitanice su danas u lošijim odnosima sa muževljevom porodicom nego ranije. Dakle pripadaju kategoriji – „odnos je ranije bio dobar, a sada je loš“. Razlog je u tome što su ljubomorni na ono što je ispitanica postigla (u materijalnom smislu) posle gubitka i izbeglištva ili što je okrivljuju za smrt supruga.

Petra je pre smrti supruga bila, kako navodi, u korektnim odnosima sa muževljevom porodicom: „*Pa, odnos je bio pre njegovog nestanka korektan. Posle nestanka, stariji dever mi je pomogao u smislu da nekih pet, šest meseci, dok ja nisam počela raditi, on je radio i donosio je izvesnu svotu novca da imam njoj za mleko jer nisam imala nikakva primanja. Međutim, kasnije, s vremenom, dolazi do otuđivanja, do jako velike ljubomore, do zavisti.“* Govorili su da ispitanici ne treba pomagati: „*Lako je njoj, ima ona. Pa, dobro, bolje da misle da imam nego da misle da nemam. A ja sam zahvalna Bogu da mogu nju da školujem i da možemo da živimo i... šta ja znam, meni više ne treba.“* Ispitanica je živela sa muževljevim roditeljima jedno vreme posle izbeglištva i oni su već tada počeli da menjaju odnos prema njoj. Petra je uvređena odnosom devera prema njenoj kćerki: „*Evo, moja ćerka živi 15 godina u Sremskoj Mitrovici, njen stric jedan nju nikad nije nazvao, rođeni stric. Drugi rođeni stric je u početku bio dobar, posle se odao religiji i crkvi, on mnogo vremena provodi u crkvi.“* Od kada su svekar i svekrva umrli, Petra se više ne viđa sa muževljevom braćom i familijom, dok se kćerka povremeno čuje telefonom (Petra, 45 godina, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 27, izbegla iz Hrvatske).

Jelena nije dobila podršku muževljeve porodice posle gubitka. Oni su je čak i krivili za smrt supruga jer im „nije bilo jasno“ kako su njega (supruga) Albanci izveli iz stana (potom je i ubijen), a nju ostavili u stanu. Do tada su odnosi sa njegovom porodicom bili korektni: „*U Peći je sve bilo normalno. Mi smo sve funkcionisali, sve je bilo normalno. Ništa ja nisam imala u Peći s njima, nijedan konflikt, nešto... ali, kad se to izdešavalo, onda sam ja ispala kriva, a ne vidim zašto sam ja ispala krivac. Da nisam bila tu, da sam pobegla, njega ostavila – ja bih rekla da sam možda pogrešila što nisam ostala, ali ja sam sve to preživela. Ja nijednog momenta nisam rekla*

– meni ovaj kriv i... Ja nisam... To je njegova sudbina.“ Jelena je, s druge strane, dobila veliku emotivnu i materijalnu pomoć od muževljeve braće od strica: „Moj suprug ima mnogo dobru porodicu – ima braću od stričeva, bio je tada i stric živ i svi... bili su svi prema deci, da deca ne osete. Najveća podrška je bio moj dever, jedan i drugi, i njihov otac i njegova ćerka, mislim oni su mi bili mnogo velika podrška, pogotovo najstariji dever. Znači, dok sam bila tamo godinu i po dana, ja sam stvarno od njih imala veliku i podršku i zaštitu i sve živo. Što se tiče njih, ja to mogu da kažem uvek i uvek ću da kažem, ne mogu nikada da zaboravim to.“ Jelena je imala problema sa muževljevom sestrom (zaovom) i misli da su ona i muževljeva porodica želeli da joj uzmu decu. „Znači, ja sam sumnjala, sad, možda grešim, da su oni hteli i decu da mi uzmu... Čekaj, bre, ja sam majka.“ Što se imovine tiče, ispitaničina deca nisu dobila deo koji im pripada: „Mojoj deci je oduzeto sve, da od očevine nemaju ni pet milimetara zemlje, sve su im uzeli. Ništa nisu dobili. Moj svekar je prodao kuću... od te kuće moja deca su dobila 100 evra“ (Jelena, 57 godina, SSS, penzionerka, postala udovica sa 43, raseljena sa Kosova).

Reorganizacija porodice, odnos sa decom i repartnerstvo

U prvom delu knjige, u kojem smo analizirale podatke o civilnim udovicama, govorile smo opširnije o promenama u porodičnoj strukturi, novim ulogama i hijerarhijama u novonastalim jednoroditeljskim porodicama.⁷⁹ Naglašeno je da stresogeni životni događaji izbacuju porodicu iz ravnoteže i da je neophodno ulaganje snažnih, dodatnih napora i svih raspoloživih resursa da bi se u nekom vremenskom periodu (kraćem ili dužem) nova porodica stabilizovala.

Ratne udovice su u daleko težoj poziciji od civilnih jer su se njihove porodice suočile sa kontinuiranim stresom – gubitkom bliske osobe, ratnim zbivanjima, migracijom i promenom kulturne sredine. U takvoj situaciji je teško održati porodičnu ravnotežu i funkcionalnost. Takva situacija zahteva izuzetan napor, entuzijazam, hrabrost i snažnu socijalnu podršku. Dugotrajniji stres i strah bude snažniju potrebu za podrškom, pomoći, zavisnošću, što može dovesti i do pomeranja granica i umrežavanja, posebno u okviru sada jednoroditeljske porodice. Tako se u analizi narativa o odnosu između ratnih udovica i njihove dece zapaža nešto češća parentifikacija dece u odnosu na civilne, a što može biti i posledica istaknutog povlačenja muževljeve porodice.

79 Te se opšte opservacije odnose i na ratne udovice, pa ih ovde nećemo ponavljati, a čitaoca upućujemo na taj deo rukopisa (prvo deo: mirnodopske udovice).

Marija živi u višegeneracijskoj porodici, sa sinom, snahom i njihovo troje dece. Smatra da se sa sinom dobro slaže, kao i sa snahom, mada ponekad ima nesuglasica. Važno joj je da se sin i snaha dobro slažu, pa povremeno i savetuje ili kritikuje sina: „*Sa sinom imam korektan odnos, kao majka i sin, snaja mi je super, ozbiljno, fala bogu, kakvih ima, ona je super, naravno bude nesuglasica, ali ja sam ta koja više prećuti, samo da oni budu dobro, nikad nisam ništa rekla snaji, sve što imam, ja kažem sinu, ali ne protiv snaje, ja najviše odreagujem kad vidim da među njima nešto nije dobro, onda ja kažem njemu: 'Ne možeš tako, morate da nađete zajednički jezik'. Sa unucima predivno, unuci me obožavaju, svo troje, dobro ovaj mali je još mali, ali čim čuje moj glas odmah se smije, unučad ni ja bez njih ni oni bez mene.*“ Marija pokušava da bude savetnik svom sinu, a posebno u situacijama kada u njegovom braku nešto ne funkcioniše. Ovde se postavlja pitanje jasnih granica između ispitanice i bračne dijade i koliko ta savetovanja utiču na bračni odnos pozitivno ili negativno (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37, prisilno izbegla iz Hrvatske).

Olga živi sa dvojicom sinova. Opisuje odnos dece danas prema njoj kao – odnos velikog poštovanja, brige, zaštite i spremnosti dece da sve urade za majku. Smatra da je takav odnos zaslužila zahvaljujući svom žrtvovanju za decu, ali je cena bila zapostavljanje privatnog života, što je njoj bilo tada manje važno. Olgi je najvažnije da su deca danas uspešna i da ih mnogi hvale, to je u stvari za nju bio jedini važan cilj. „*Mene deca previše poštuju i cene. I upravo zbog toga, zato što nikada im nije ništa nedostajalo u životu. Znači, gledala sam na sve načine da njima udovoljim, oni to znaju. Ovaj mi sin 23 godine, ovaj mi mlađi 18 godina napunio. Oni to znaju i oni to kažu svima. Znači, ko god da je u društvo kad krenu za majke da pričaju, ovo, i jedan i drugi rekli su da sve mogu da nam diraju, ali majku nikako, majku ne dozvoljavamo da nam dira niko. Znači, oni, ne znam šta bi oni uradili i na šta su sve spremni da mene zaštite. Znači, ja toliku zaštitu imam i toliko poštovanje od dece, valjda zaslugom mojom, šta sam sve ja uradila za njih i koliko sam se žrtvovala, maltene zapustila svoj privatni život, znači zbog njih, da bih njih izvela i tako da sam sa te strane mirna. Imam tu sreću veliku da su mi stvarno deca, ne znam, čini mi se, primer. Evo, i komšiluk ovde zna i sve, znači, ja imam decu za primer. Moja deca ne piju, moja deca ne izlaze, slabo, daleko bilo, ne drogiraju se kò što imaju, nisu skrenuli sa puta, znači u školi i bilo gde u društvu i ovo, moja deca su za primer. Znači, ne znam, valjda zasluga moja, gledala sam na sve načine da ih izvedem na pravi put, to mi je bio cilj i ja mislim da sam uspela u tome. Eto.*“ U ovoj porodici se postavlja pitanje da li će sinovi ili jedan sin ostati da i dalje štiti majku i brine o njoj po cenu osamostaljivanja, pa možda i ulaska u brak (Olga, 44, SSS, domaćica, postala udovica sa 29, raseljena sa Kosova).

Dragoslava živi u višegeneracijskoj porodici, sa sinom, snahom i njihovo dvoje dece. Njen drugi sin je ubijen na Kosovu. Kćerka je udata i živi sa svojom porodicom. Sudeći prema informacijama, može da se proceni da je odnos ispitanice sa sinom veoma blizak, a sa kćerkom blizak. Deca su joj razlog za život: *„Živa ne mogu u zemlju... inače, kad bi moglo, i kad bi moglo, mogla bih, ali ne mogu zbog njih, ne mogu zbog ovog sina i zbog unučići i zbog ćerku i ona ima troje dece... izgubili oca i brata, pa 'ajde koliko-toliko malo imaju utehu na mene“* (Dragoslava, 55, OŠ, domaćica, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Vida živi sa dve kćerke. Imaju veoma blizak odnos, skoro umrežen: *„Tu smo samo ja i deca... tu ne može niko da se nađe... to ne postoji... za moju decu samo postojim ja i niko drugi... kad nema, što bi rekli, ja sam gazda i ne može niko, sve može da bude, ono, al' njima ne može niko oca da zameni, samo mogu ja da ga zamenim, što im treba, u svako doba da ih pomognem, u svako doba da ih podržim, što možemo da idemo da kupimo i da imamo da se snađemo, idemo svi zajedno.“* U toj je porodici moguća otežana separacija dece, kao posledica kompenzacije bračne veze roditeljskom (Vida, 47, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 33 godine, raseljena sa Kosova).

Dara živi sa dve kćerke i dvojicom sinova. Njihov odnos je procenjen kao blizak. Deca brinu o majci i podstiču je da više brine o svom zdravlju jer je imala brojne zdravstvene probleme. Dara je od gubitka supruga bila potpuno posvećena deci: *„Zato sada deca moja samo u mene gledaju... samo da meni bude dobro (plače), samo da meni nešto ne bude. Kažu: 'Moraš, mama, kod lekara redovno, mi samo tebe imamo', i eto... i kad mi nije dobro, ja kažem da jeste, samo da njih ne sekiram. Oni štede mene, ja štedim njih, koliko maksimalno možemo, eto.“* Moguće je da će i u toj porodici neko od dece ostati „da čuva majku“, što je verovatno posledica neprežaljenog gubitka i neprihvatanja nove realnosti (Dara, 54, VSS, zaposlena, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Snežana živi sa sinom. U veoma su bliskom odnosu. Ispitanica se ponosi sinom jer je dobar i vaspitan. Prema dobijenim informacijama, on je preuzeo i ulogu oca. Ispitanica smatra da je on jedini koji je na „neki način zamenio supruga“ te da niko drugi nije toliko brinuo o njoj: *„Ne, sem mog sina niko... koliko je dobar i koliko ga vole... meni je ponos proći ulicom pa kad mi neko kaže koliko je dobar i koliko je vaspitan, a sad da se ja hvalim sa mojim sinom, ali volela bih da ga upoznate... i kad bi nekoga pitali, onda bi vam rekli šta je i koliko je lep i dobar“* (kroz osmeh) (Snežana, 46, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 28, izbegla iz Hrvatske).

Jovanka živi sa kćerkom i sinom. Ističe blizak odnos sa decom i zadovoljstvo koje ima danas iz tog odnosa. Njoj je takođe bilo najvažnije da deca budu 'dobra'. Ipak, sa sinom je bliža jer sa njim donosi odluke, sa njim se u svemu konsultuje: „*Mi sve pričamo, zajedno se dogovaramo, poštuje me, važno mu je moje mišljenje, kad, recimo, kupujemo nešto, namještaj ili nešto drugo, mi sve pričamo, možda se sve desi onako kako ja hoću, možda, ali mi i dalje sve iznesemo...*“ Ispitanica je bliska i sa kćerkom: „*Ja imam jako lijep odnos sa svojom djecom, ja jako lijepo živim što se tiče tog odnosa, imam dvoje normalne djece u današnje vrijeme, ja sam jako sretna i mislim da sam jako puno u životu uspjela... i kad smo došli u ovu kuću, mi smo se svi jako lijepo slagali, iako je mama bila bolesna, tata je isto bio bolestan, izgubili imovinu, kuću, penziju čovjek nije imao, ali svi smo se snalazili i lijepo živjeli*“ (Jovanka, 51, OŠ, zaposlena, postala udovica 33, izbegla iz Hrvatske).

Petra živi sa kćerkom. U veoma su bliskom odnosu. Petra je srećna zbog svoje kćerke i smatra da joj je ona veliko bogatstvo, ali očekuje da ona jednog dana brine o njoj: „*I, sad kad pogledam, ja sam jako bogata žena... jako bogata samo što imam normalnu devojkicu koja će danas-sutra znati i o meni da vodi brigu jer je to videla kroz svoj život*“ (Petra, 45, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 27, izbegla iz Hrvatske).

Svetlana živi sa sinom i dobro se slažu, a odnos bi se mogao proceniti kao blizak. Svetlana navodi da voli da bude i sama i sa sinom. Ističe da joj je zadovoljstvo sina najvažnije i kada njega vidi srećnog, to uvek podstiče i njene pozitivne emocije: „*Napravila sam ja svoj ritual u životu, tako da sam nekad dovoljna i sama sebi... bitno mi je da vidim M. zadovoljnog, tim sportom što se bavi, košarkom, kad igra neku utakmicu, kad vidim njega kako se smije, ja sam najzadovoljnija*“ (Svetlana, 44, SSS, zaposlena, postala udovica sa 23, izbegla iz Hrvatske).

Violeta živi sa sinom. Smatra da je njihov odnos blizak. Imaju dobru komunikaciju, dogovaraju se i rešavaju probleme. Za nju je važno da je sin dobar đak i da ne koristi psihoaktivne supstance: „*Da, i do danas sam ostala ja (glava porodice) ali, eto, sin je već veliki, pa gledamo da sve što imamo rješavamo dogovorom, fala bogu, zdrav je, prav je, normalan je, pametan je, tako da sve zajedno uspijevamo da prevaziđemo. Dobar, da kucnem u drvo. Moje dijete je, fala bogu, dobro, ide u školu, bori se, ne pravi probleme, to je najbitnije, nije sklon porocima, valjda je vidio da smo se dobro namučili, pa onda... makar on ne pravi probleme, što može da pomogne, on pomogne i tako*“ (Violeta, 37, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 19, izbegla iz Hrvatske).

Jadranka živi sa sinom. Njihov je odnos blizak. Navodi da ona ima glavnu reč u kući, ali se ipak sa sinom dogovara: „*Danas sam ja 'glava porodice' iako se trudim da nekako sa M. zajedno donosimo odluke, šta ćemo i kako ćemo dalje*“ (Jadranka, 44, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 26, izbegla iz Hrvatske).

Donka živi sa sinom i kćerkom. Odnos sa sinom je blizak i konfliktan. Ispitanica navodi da ima *nekih problema* sa sinom i da se lečio u *nekim institucijama*. Sudeći prema dobijenim informacijama, postoji mogućnost da je u pitanju problem sa psihoaktivnim supstancama. Sa kćerkom je odnos procenjen kao blizak (Donka, 49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31, izbegla iz Hrvatske).

Lenka živi sa dve kćerke. Odnos sa kćerkama je blizak i povremeno konfliktan. Ponekad imaju problema sa podelom kućnih obaveza i obavljanjem dogovorenih zadataka: „*Pa tu je sve ok, mi smo u super odnosima, sve je super, samo ova starija malo neće da me sluša, aljkava je ovako po kući, ali ništa nemam riječi za njih. Eto samo malo brinem za ovu mlađu jer njoj je otišla štitna žlijezda skroz i rekao joj je doktor da ne može da se skoncentriše kao i ostala djeca, ne može ni 50% da se skoncentriše, ja joj kažem da se ispiše, da upiše Megatrend, ali ona neće da prihvati i tako ide glavom kroz zid i onda je tako sa njom borba, mnogo je nervozna, plačljiva, joj*“ (Lenka, 46, VŠS, nezaposlena, udovica od 28 godine, izbegla iz Hrvatske).

Duška živi u višegeneracijskoj porodici sa kćerkom, sinom, drugim sinom i njegovom ženom (snahom), a tu su i Duškina majka i rođena sestra. Sudeći prema navedenim informacijama, odnosi su bliski, mada Duška smatra da kada se drugi sin oženi, treba porodica da se restrukturira, to jest da jedan sin ode: „*A ova dvojica se poštuju, braća, ali čim se ovaj drugi oženi, tu će doći do svađe, treba tu ipak malo da se razmišlja, da su samostalni.*“ Ispitanica kaže da je ona zaslužna za dobre odnose u porodici, zahvaljujući svom optimizmu: „*Ja svoju porodicu održavam jer ja sam pozitivan čovek, ja sam tako tu svoju pozitivu prenela na decu i na čitavu porodicu... ja nisam čovek koji voli svađu, evo, recimo, moja snajka... ja sam je prihvatila kao svoju ćerku, to i ona može da kaže, ja nikakve razlike nemam... ja smatram da su nama odnosi uravnoteženi, ali isto tako smatram da se treba gledati unapred*“ (Duška, 56, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 38, izbegla iz Hrvatske).

Jelena živi sa kćerkom. Ranije je u domaćinstvu živeo i sin, sa kojim je takođe bila u bliskom odnosu, ali je, na njenu veliku žalost, došlo do

prekida kontakta sa njim. Sin je otišao da živi sa tetkom, očevom sestrom i njenom porodicom. Jelena smatra da je zaova kriva zbog toga što sin ne komunicira ni sa njom ni sa sestrom jer je „*svašta govorila*“ o ispitanici i optuživala je za smrt supruga (sic!): „*Ja sam sve mislila da je to faza... e, kad je rekao da će tamo da živi... (plače), to mi je bilo... ona meni šta radi (muževljeva sestra – prim. aut.), udarac za udarcem, nema veze... moj sin će se kad tad opet vratiti... što ja ne verujem... iskreno da ti kažem, to me boli (plače) što ja znam da će on ostati tamo i da će ga oni privući tamo... to me boli, ne znam... (plače)... Zašto to radi? Šta sam joj uradila, da sam nešto joj uradila loše, pa da kažeš... otišao je i tako, posle dve godine dete se okrenu, i protiv mene i protiv sestre*“ (Jelena, 57, SSS, penzionerka, postala udovica sa 43, raseljena sa Kosova).

Odnos prema emotivnim vezama i repartnerstvu

Ratne udovice su u mlađem životnom dobu (prosek 31,6) nego mirnodopske ostale bez svojih partnera, tako da je period njihovog udovištva znatno duži. Očekivalo se da će bar jedan broj njih zasnovati brak ili ko-habitaciju, što se, sudeći prema nalazima, ipak nije dogodilo. Mogući razlozi su u tome što je jedan broj ratnih udovica živeo pre gubitka supruga i izbeglištva u tradicionalnim sredinama i u višegeneracijskim porodicama (sa suprugovim roditeljima), a neke su posle gubitka supruga bile kontrolisane i nadzirane u pogledu poštovanja tradicionalnih normi, naravno, najčešće od muževljeve porodice. Deca, odnosno njihova osećanja, interesi, takođe su veoma važan, a u mnogim slučajevima, presudan razlog za odustajanje od novog partnerstva.

Olga je imala vezu i njen je motiv bio da bi novi partner mogao da joj pruži zaštitu: „*Završila se ta veza tako što nisam mogla da podnesem više ljubomoru. Jednostavno, trpela sam to godinama. Započela sam ja tu vezu samo zato da bih imala kao neku zaštitu, da ne bi bila sama žena u ovom okruženju, ipak je teško da se živi sama, da imam nekog pored sebe, da bih na neki način imala neku zaštitu. Sve je to bilo u početku dobro, ta veza je funkcionisala sve kako treba. Međutim, dve godine – tri kako su počele da prolaze, tu je postala ljubomora. Bio je malo stariji od mene, gledao je na sve drugačije u odnosu na mene. Jednostavno, nemam pojma, nismo bili jedan za drugog. Imao je sasvim drugačija shvatanja u odnosu na mene. Ja sam previše dobra i previše emotivna i verujem ljudima, ja kažem, ja sam takva kakva jesam, ne mogu da se promenim. Međutim, on je, kako da Vam kažem sad, njemu ništa nije bilo dobro. Znači, u okruženju, ako smo mi izašli u društvo, ja kažem – ‘Daj da se družimo sa*

nekim, moramo da se družimo sa nekim, ne možemo sami mi, kako ćemo sami'. Ako smo izašli u to društvo, i on je meni odmah kad dođemo, kad se vratimo, on meni nabija na nos kako – 'Je l' si videla kako te ovaj čovek gleda'. Mislim, to sam tolerisala u početku. Međutim, to mi je više dosadilo jednostavno, što bih ja trpela nekog. Počele su tu svađe, razmirice neke. Počela su i deca da mi se nerviraju. Znala su deca, naravno, ja od dece ne krijem ništa, znali su ga, dolazio je i ovde. I jednog dana deca su mi rekla – 'Mama, ako možete možete, ako ne, svako na svoju stranu, nemojte da se svađate, jer sebi nabijaš pritisak, ionako si bolesna, nikakva, što bi sebi nabijala pritisak, i dalje jednostavno idite svako na svoju stranu'. I videla sam da i deci počinje da smeta već, počeli devojčice da dovode i jedan i drugi. Ipak, nije im to otac, da se razumemo. Mislim, možemo da pričamo šta god hoćemo. Lako je meni da meni bude lepo, ali ja gledam da deci bude lepo (podv. aut.). I onda, odlučila sam jednog dana da mu lepo kažem, na lep način, da ne možemo više zajedno da budemo, da ta ljubomora ubija me, da, nek nađe sebi drugu osobu, ja ću da ostanem sama za sada. Odlučila sam, svoj život provešću sama, za sada, videćemo, šta, kako će da bude ubuduće, ali za sada sam sasvim sama.“

Olga navodi još neke razloge zbog kojih nije ušla u drugi brak: „Kad god se zasnjuje drugi brak i gde postoje druga deca u tom braku, tu nema opstanka... znači, tu je odmah, ja štitim svoju decu, on štiti svoju, što je i normalno i tako da od tog braka nema ništa... zato sam ja i sve ove godine i ostala sama i nisam htela da se udajem... imala sam ja bračne ponude dosta“ (Olga, 44, SSS, domaćica, postala udovica sa 29, raseljena sa Kosova).

Violeta nije želela da uđe u dugi brak zbog sina: „Ja smatram da je to jako teško, da niko ne može da gleda moje dijete kao njegov otac, niko se njemu ne može obradovati, kako bi se moje dijete osjećalo kada bi recimo gledalo drugo dijete kako ga grli otac, a njega nema ko da zagrli“ (Violeta, 37, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 19, izbegla iz Hrvatske).

Slično govori i Jelena: „Ne, da se udam, nikad. Nikad u životu... prvo, i da se udam, izgubila bih sve ono što je meni moj muž ostavio, i porodičnu i boračku i sve... to nikad ne bih (podv. aut.), a drugo i ne bi zbog moje dece... pre ću sutra da njima bude dobro... imam svoja primanja solidna, da kažem... nije to ono više, nikada ne može da bude više ono što je bilo... prvo, ja ne mogu da shvatim da se udam jer ne znam kako bi prvo moja deca podnela... to u životu nisam pomislila“ (Jelena, 57 godina, SSS, penzionerka, postala udovica sa 43, raseljena sa Kosova).

Jadranka odbija mogućnost zajedničkog življenja u novoj vezi/repartnerstvu: „*Ne, to je odgovor, ne i sa 26 kad sam tako ostala, i sa 36, i bit će sa 76... nikad sa nikim neću živjeti, interesuje me samo moje dijete, ne želim ni po kom pitanju da ga ugrožavam, niti roditi drugo dijete sa nekim, dovoljno je on propatio, da mu još stvorim tu situaciju da on misli da je on manje voljen od nekog drugog*“ (Jadranka, 44, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 26, izbegla iz Hrvatske).

Jovanka ne isključuje mogućnost ulaska u drugi brak, ali smatra da su deca najvažnija i stavlja ih ispred svojih potreba, a navodi i da nije našla adekvatnu osobu za brak: „*Znate šta, ja nikad nisam rekla da neću nikoga naći, nikad nisam rekla da se neću udati... ali nikoga nisam našla i nikad sa nikim nisam bila za sve ove godine... jer svi ti ljudi koje sam ja sretala, pokušavali su, pitali me direktno hoću li se udati, ne poznam čovjeka uopšte, neko ga je poslao, zna mene, zna njega, pa eto mislio da ćemo se uzet', ali osobu kakvu ja vidim za sebe nisam srela, zato što ja više nisam ista osoba, ja više nisam osoba bez obaveza, ja imam jako puno obaveza, ja smatram da u mom životu imam prvo djecu, pa sebe*“ (podv. aut.), (Jovanka, 51, OŠ, zaposlena, postala udovica 33, izbegla iz Hrvatske).

Donka je imala emotivnu vezu, ali slično kao i druge udovice, nije našla način da svoje potrebe uklopi sa brigom o deci jer su „*deca najvažnija... Pa znate kako, normalno da smo mi svi imali te potrebe ali to je teško, teško se tu uklopiti jer meni nijedan muškarac ne može stati ispred moje djece... oni svi u nama gledaju mlade udovice, znaš, kakvi su muškarci, naravno da smo mi osjećali potrebu, ali sve je to kratkog daha, ja sam bila sa muškarcem, ali sve je to kratko*“ (Donka, 49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31, izbegla iz Hrvatske).

Duška slično razmišlja: „*Pa ne... ja bih više želela da imam nekog kao prijatelja, nekog ko će meni da pomogne, da se ja ne vezujem, međutim, bilo je tu tako nekih ponuda, meni su dolazili u firmu, pitali me: 'Zašto se ne bi udala?...' Mene to nekako, ne znam, šta to znači da se udam, ostaviti svoju decu, kome? Onda bi to značilo da ja imam opet neku obavezu sa tim čovekom, verovatno, tako mislim*“ (Duška, 56, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 38 godina, izbegla iz Hrvatske).

Svetlana danas ne isključuje mogućnost repartnerstva, ali misli da je u realizaciji takvog odnosa ranijih godina sprečila briga o sinu, a sada, kada je starija, ne osjeća se spremnom za promenu: „*Pa ne znam, niko od nas ne zna šta nas čeka, možda ja do sad nisam našla tu neku pravu osobu, mnogo sam vezana za M. (sina – prim. aut.) možda to i ne valja je l' ali nekako ne znam, možda dok si bio mlađi, ali tad mi je i M. bio mlađi, e sad dok si sta-*

riji, teška sam za promene... možda što sam se ja tako mlada udala, ja faktički ni ne znam šta je brak... meni je bilo toliko lepo, kratko, slatko i kraj“ (Svetlana, 44, SSS, zaposlena, postala udovica sa 23, izbegla iz Hrvatske).

Marija bi sada, posle skoro 20 godina od smrti supruga, želela da ima partnera: *„Do sad nisam imala potrebe za tim, ali što sam starija, hvata me bolest, uveče kad legnem, ipak mi fali neko, prazan krevet“* (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37, prisilno izbegla iz Hrvatske).

Lenka je želela da nađe partnera, ali to nije uspela da realizuje: *„Naravno, nisam sad baš da se preudam, naravno da mi je falio partner, ali nikad ga nisam imala... mislim da sam ga imala, da bih bila mnogo sigurnija u sebe, da bih se sigurnije osjećala, zadovoljnije i sve, sve, sve, ali međutim nisam, tamo mi se nije desilo“* (Lenka, 46, VŠS, nezaposlena, udovica sa 28, izbegla iz Hrvatske).

Snežana navodi: *„Nikad ne reci nikad, ne znaš šta život nosi“* (Snežana, 46 godina, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 28, izbegla iz Hrvatske).

Petra je želela da uđe u novo partnerstvo, ali taj odnos nije realizovala zbog društvenih i porodičnih tradicionalnih normi. U njenoj porodici, otac je nosilac takvih stavova. Međutim, postoji i drugi otežavajući faktor – rad u smenama, iz čega je proistekla nemogućnost da više izlazi i upozna nove ljude, tako da danas ona navodi: *„Ja kažem oni što valjaju, oni su ili oženjeni ili su se negde sakrili (kroz smeh), a i ja sam sa nekim životnim navikama koje je teško menjati jer nisam raspoložena da nekog izdržavam... e, sad mogu jedino pristati na kompromis, ali živimo u Srbiji, gde živimo“* (smeh), (Petra, 45 godina, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 27, izbegla iz Hrvatske).

Kao što vidimo, odnos prema novom braku ili repartnerstvu je zapravo lakmus kroz koji se reflektuju samožrtvovanje udovica zarad drugih, dece, pre svih, ali i uticaj širih društvenih odnosa i konsenzusa. Prvo, patrijarhalna kultura direktno ili indirektno okrivljava udovice za smrt muža, odnosno prebacuje im samu činjenicu da su preživele. Drugo, pravni i društveni status udovica sprečava ih da napuste identitet ožalošćene jer bi novi brak značio gubljenje ‘privilegija’ koje uživaju kao supruge poginulih boraca (porodična penzija, invalidnina), čime se perpetuiraju njihov status i onemogućava promena i iskorak ka otvorenoj budućnosti.

Društvenom položaju i kvalitetu života ratnih udovica svakako su doprineli diskriminacija i marginalizacija tih žena i njihove dece na novoj destinaciji ili u novoj sredini, o čemu će više reći biti u narednom poglavlju.

Diskriminacija ratnih, prisilno izbeglih udovica u novoj sredini

Stigma se može definisati kao negativan stav prema osobama koje su „drugačije“, a diskriminacija – nepravedno tretiranje ljudi kao društveno nepoželjnih. Dakle, stigma se javlja usled negativnih stereotipa,⁸⁰ vremenom se internalizuje (samostigmatizacija), a osoba oseća stid u kombinaciji sa smanjenim samopoštovanjem i *lošom* slikom o sebi. Nekada se smatrala moralnom karakteristikom ličnosti, a danas stigma predstavlja društveni konstrukt, koji se sastoji od četiri povezane komponente: označavanje razlika između ljudi; etiketiranje ljudi uslovljeno kulturnim verovanjima i negativnim stereotipima; etiketirane osobe su smeštene u *drugu* kategoriju koja ih odvaja od „nas“; etiketirani doživljavaju odbacivanje i diskriminaciju (Högborg *et al.*, 2012; WPA, 2005: 15, prema Dragišić Labaš, 2019b).

Prisilno izbegli ljudi, koje „staro društvo proteruje, a novo ih nevoljno prihvata“ (Tripković, 2005: 36), suočavaju se sa mnogim problemima, stigmom i diskriminacijom kada dođu u novu sredinu. Izbeglištvo zato jeste „privremeni izlaz iz patnje, ali i proizvođač novih patnji“ (Tripković, 2005: 39), kao što su nezaposlenost⁸¹, loš materijalni status, socijalna izolovanost⁸², problemi sa mentalnim zdravljem itd.

Veliki broj ratnih udovica, i to 70%, nezavisno od obrazovanja i materijalnog statusa, posebno one koje su izbegle iz Hrvatske, 1995. godine, doživele su odbacivanje i vređanje, a dominantno osećanje je da su „nepoželjne“, „neprihvaćene“, „odbaćene“, „smetnja“ i „problem“. Slično iskustvo prisilno izbeglih osoba potvrđuju i druga istraživanja. Prema nalazima kvalitativne analize, primenjene na porodicu koja je prisilno izbegla iz Hrvatske, saznajemo da su se njeni članovi suočili sa osećanjem neprihvatanja u novoj sredini, ali i da se dobijeni status „izbeglica“, koji je povezan sa stigmom i doživljajem nepripadanja, transgeneracijski prenosi. Članovi

80 Kada većina ljudi u društvu zastupa negativno mišljenje o drugim ljudima – predrasude, onda se predrasude pretvaraju u stereotipe. Stereotipi su rigidni sistemi stavova prema ljudima, problemu, objektu... (Opalić, 2008: 165).

81 Prema podacima popisa iz 2002. godine, prisilno izbegli imaju nizak procenat udela u kategoriji lica sa ličnim prihodima (14,7%) u odnosu na domicilno stanovništvo Srbije, dok su 37,9% izdržavana lica. Razlozi su – teškoće u nalaženju posla i ostvarivanju prava iz radnog odnosa (penzija) u bivšim republikama SFRJ (Stevanović, 2005: 54–55).

82 Prijem i integracija prisilno izbeglih ljudi nailaze na različite prepreke. U početku oni imaju status „stranca-nezvanca“ i u položaju su „molioca za prijem i pomoć“, dok za starosedeoce stranac može da predstavlja rizik i opasnost (Tripković, 2005: 37).

porodice „nose (samo)stigma i identitet gubitnika i zaboravljenih ljudi“ (Ljubičić, 2016).

U istraživanju stavova prema izbeglicama u Vojvodini (Tripković, 2004) dobijeni su podaci da najveći broj ispitanika smatra da izbeglom stanovništvu treba pomoći da se vrate odakle su došli, da im se materijalno i moralno pomogne, da im se pomogne da se trajno nastane u Vojvodini (jedna desetina ispitanika) i, na kraju, najmanji broj je onih koji se zalagao da se prema izbeglicama treba odnositi isto kao i prema drugim ljudima ili da im treba pomoći da odu u druge zemlje (Tripković, 2005).

Naše udovice (uglavnom izbegle iz Hrvatske) doživele su diskriminaciju, i to na poslu i prilikom zapošljavanja, traženja stana i obraćanja za pomoć institucijama, a njihova deca u školi. Za razliku od njih, udovice sa Kosova su se u znatno manjem broju suočile sa takvim tretmanom u novoj sredini, o čemu svedoče i njihovi diskursi. To može da ima veze sa tim da su ove poslednje imale formalnopravno drugačiji status – interno raseljenih, odnosno osoba za koje se pretpostavlja da će se u nekoj bližoj budućnosti vratiti na područje južne srpske pokrajine, za razliku od izbeglica čiji je povratak na teritoriju otcepljenih, međunarodno priznatih država, *ex* Jugoslavije, krajnje problematičan. Naime, tokom vremena, manji se broj vratio kućama, jedan deo njih je emigrirao u inostranstvo i, najzad, jedan broj se integrisao i trajno nastanio u Srbiji (up. Bobić, 2005).

Marija navodi da je doživela odbacivanje od nepoznatih ljudi u autobusu, a rekli su joj: „*Od vas izbeglica ne možemo da živimo.*“ Ona je tada, kako kaže, „...*spustila glavu dole i gledala u zemlju*“. Vređanje je doživela i od rođaka kada joj je zaova rekla: „*Šta plačes, za mjesec dana ćeš se ponovo udati, a ovo će da budu narkomani i beogradske propalice*“ (misli na decu – prim. aut.), (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina, prisilno izbegla iz Hrvatske).

Violeta je doživela diskriminaciju kada je tražila posao i stan: „*Pa nemam fino iskustvo... gdje sam se god pojavila za posao, prvo su mi rekli da sam izbeglica, kad sam tražila stan, prvo su me pitali je l' imaš porodicu, jer kad kažem da sam sama sa djetetom, stan mi ne daju, jer se boje da im neću plaćat' i tako redom, tako da smo se baš ono namučili*“ (Violeta, 37, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 19 godina, izbegla iz Hrvatske).

Kada je porodica izbegla u Srbiju, Jovankin sin je imao problema u školi: „*Djeca iz većeg razreda, sedmog, rekli su da mi M. (sin – prim. aut.) svaki dan dobija batina – svaki dan ga tuku i mi ga branimo... ja kasnije saznam da su oni pričali da je njegov tata ustaša... da je njegova mama Ciganka, pošto sam ja nosila crninu i bila 50 kila... mi smo posle toga preselili*

u Borču, sin tu nije imao takvih problema, jer tu je jako puno djece izbjeglih“ (Jovanka, 51, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 33 godine, izbegla iz Hrvatske).

Donka govori o odbacivanju i poniženju koje su ona i njena deca doživeli u novoj sredini: „Govorili su im da su ustaše, čak su ih i tukli, ja sam tad radila, jer ja sam radila dan-noć, odem u 7, 8 ujutro, uveče odspavam četiri sata i ja sam opet na poslu, e tu mi se zdravlje skroz i srušilo jer sam bila svjesna da nemam, a djeci trebam, podstanar si, treba platiti, nemaš kašike, nemaš viljuške, nemaš kreveta, nemaš ništa, ništa... ja sam isto imala neprijatnosti u opštini, da sam ženu htjela da udarim kad mi je rekla da mi se možda muž oženio sa nekom ustašicom i dobio ustašče, nailazili smo na takva poniženja“ (Donka, 49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31 godinom, izbegla iz Hrvatske).

Duškina deca su imala problema u školi, a ona na poslu, navodi sinovljeve reči: „Mama, ovaj mi je opsovao oca, ovaj je rekao da imam izbegličku jaknu, ja više neću u školu ići, ajmo da promenimo mesto, ajmo da se selimo.“ Duška je doživela diskriminaciju na poslu: „Jedna žena mi nije dala ništa da radim, prosto nije htela da mi pokazuje šta se kako radi... ona kaže – moje dete ne radi, a vi izbeglice ste došli i odmah ste nam zauzeli radna mesta... ja sam dolazila kući i plakala“ (Duška, 56, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 38 godina, izbegla iz Hrvatske).

Lenka navodi da je čula da su izbeglice „nepoželjne“ u novoj sredini: „Vi živite na naš račun, mi vas izdržavamo“ (Lenka, 46, VŠS, nezaposlena, udovica sa 28, izbegla iz Hrvatske).

Jadranka ukazuje da je bilo nekih neprijatnih situacija i neprihvaćenosti od okruženja, ali da je ona imala načine da se izbori sa tim: „Pa ne znam, nekako ja nisam tip kome je bitno da li me neko prihvata ili me ne prihvata... uglavnom čovjek to osjeća, nije mi niko sad direktno rekao, bilo je momenata kada si bio prozvan, ali zbog sve te muke koja me je zadesila, ja nekako na to nisam obraćala pažnju, to su meni potpuno nebitne stvari... mogu potpuno da se isključim jer me ne interesuje da li me neko voli ili ne... kao što ni ja nisam bila prihvaćena od njih, tako ni oni nisu bili prihvaćeni od mene... nisam ja ovdje došla dobrovoljno, tako da se prosto isključim iz te priče“ (Jadranka, 44, OŠ, nezaposlena, udovica sa 26, izbegla iz Hrvatske).

Vida je zadovoljna svojim i dečjim snalaženjem u novoj sredini, mada je jedna kćerka imala problema u školi jer je vređala drugarica iz odeljenja i govorila: „Ti si Šiptarka... To je malo bilo u početku, ali je to posle sve prestalo“ (Vida, 47, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 33, raseljena sa Kosova).

Neke udovice raseljene sa Kosova nisu doživele stigmatu u novoj sredini, dobro su prihvaćene, dobile su podršku, što je bitno uticalo na njihovu uspešnu adaptaciju. Olga se dobro uklopila u novu sredinu: „*Pa, jesam, jesam... stekla sam sad i prijateljice, imam i prijateljice sa kojima se družim, imam jednu baš dobru prijateljicu tu u komšiluku sa kojom se družim*“ (Olga, 44, SSS, domaćica, postala udovica sa 29, raseljena sa Kosova).

Dara je veoma zadovoljna novom sredinom, a posebno odnosom prema njenoj deci u školi: „*Sin je bio baš u vrtiću, tako da su i vaspitačice bile upoznate... ja samo mogu najlepše da kažem i za nastavnike, profesore i za okruženje, stvarno, svi su imali razumevanja... imali smo podršku i deca i ja*“ (Dara, 54, VSS, zaposlena, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova).

Kako vidimo, udovice prisilno izbegle iz Hrvatske doživele su veću stigmatizaciju, samostigmatizaciju i diskriminaciju nego raseljene udovice sa Kosova. Uzroci tako različite reakcije mogu se naći u tom vremenu ekonomske, društvene i političke krize i skoro završenog rata u republikama bivše Jugoslavije, koje je povećalo strah za egzistenciju, snažno pokrenulo negativne stavove i predrasude prema ljudima, koji su prisilno izbegli i koji su viđeni kao oni koji „*zauzimaju prostor i radna mesta, koje izdržavaju građani Srbije i zbog kojih društvo mora da odvajati velika materijalna sredstva*“.⁸³ Izgleda kao da se mali broj ljudi zapitao snosi li društvo odgovornost za rat, za kolone izbeglih i da li je moglo da bude drugačije. Sekulić ističe da rat jeste javna stvar, ali ne i ratna trauma. O ratnim traumama pojedinaca i porodica se čuti jer priča i suočavanje zatvaraju prostor za budući rat kao neminovnost. Upravo „iskustva ratne traume podrivaju sagledavanje rata kao teške, ali svrsishodne ljudske delatnosti pomoću koje je moguće ostvariti demokratizaciju u društvu“ (Sekulić, 2013: 509). Stoga ostaje da verujemo da će nove generacije stvarati bolje društvo u kome će mir, tolerancija, empatija, pozitivni stavovi i vrednosti solidarnosti dobiti značajnije mesto.

Prekinuta budućnost

Kad govorimo o nekoj zamišljenoj, lepšoj budućnosti, interesantno je da su ratne udovice veoma oskudno, šturo, govorile o svojim životnim planovima, tako da je i naša analiza ovde skućena. S jedne strane, to se može pripisati propustu samih intervjuerki, kojih je bilo ukupno tri

83 Tripković (2005: 41) navodi da je u njenom istraživanju potvrđeno da „ukoliko su zemlja, teritorija ili naselje u koje izbeglice pristižu razvijeniji i stabilniji, utoliko se izbeglički status lakše podnosi, a izbeglice izazivaju manje poremećaja kod svoga domaćina i nevolje i obrnuto“.

i koje su očigledno imale različit pristup pojedinim temama, uključujući i nedovoljnu vještinu da razgovor izbalansiraju tako da pokriju sve teme. Tim pre što je ta tema bila adekvatno zastupljena u razgovorima sa mirnodopskim udovicama. Međutim, ta praznina u empirijskoj građi može se protumačiti i na drugi način. Moguće je, naime, da je ta dimenzija/tema bila isuviše bolna jer je priča o budućnosti pokrenula sećanje na prošlost, što je predstavljalo dodatnu traumu koju su ispitanice, sasvim prirodno, želele da izbegnu, kao i same intervjuerke. Njihovi porodični planovi su surovo, iznenada prekinuti, one su iskorenjene i proterane iz svojih kuća, susedstava, sredine. U takvim okolnostima nastaju *ad hoc* planovi i oni su, kako smo videli, i ostvareni: pobile su od rata, spasile živu glavu sebi i deci, domogle se mira u novom okruženju, sačuvale užu i širu porodicu, ponovo se skućile, prehranile i iškolovale decu, pomogle roditeljima i srođnicima, neke su doživle i treću generaciju (unuke). U tom smislu, za njih je „sadašnjost potpuno realizovana budućnost“.

Pogibija muža u relativno ranom životnom dobu označila je prekid reproduktivnog perioda, a onda i totalni preokret u životnim planovima, materijalnim i drugim ciljevima: „*Naravno, naravno da smo imali* (planova za budućnost – prim. aut.). *Mi smo živjeli u zajednici sa svekrom, svekrvom i znači dvije zaove, naravno mi smo imali namjeru da se odvojimo, da radimo, gradimo, on je jedan izuzetno vrijedan čovjek bio, naravno da smo imali planove da osnujemo svoju jedinicu, svoju porodicu, da izrodimo najmanje troje djece, jedno dijete, meni je i dan-danas žao što mi je N.* (sin – prim. aut.) *sâm. Kad mene ne bude bilo, on nema nikoga*“ (Violeta, 37, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 19, izbegla iz Hrvatske)

Planovi za gradnju kuće i za reorganizaciju života kada deca odrastu bili su prekinuti smrću muža, koji je otišao na liniju fronta da zameni mlađeg kolegu i poginuo: „*Mi smo počeli da radimo kuću u Kninu, ja sam digla kredit, materijal smo sav kupili, digli smo temelj i ja sam njemu rekla za pare koje imamo, jer ja sam digla kredit – ‘Ajmo da kupimo nešto u Beogradu, da imamo neki plac jer ipak deca će se školovati, ići će gore, a nama nek ostane ovo’, kaže: ‘Eto ti si odmah digla nogu, hoćeš u Beograd’, tu me nekako nije ispoštovao, ali sam ja njega ispoštovala, kupili smo taj teren tamo pored slapova i krenuli u tim ratnim godinama da radimo kuću*“ (Duška, 56, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 38, izbegla iz Hrvatske).

Lenka (46, VŠS, nezaposlena, udovica sa 28, izbegla iz Hrvatske) takođe je imala velike planove koji su prekinuti ratom: „*Pa naravno da smo imali, živjeli smo u selu pa smo htjeli da idemo u grad, da tamo djeca idu u školu, da pravimo kuću u gradu, ja sam trebala da završim još taj jedan ispit pa da dobijem bolje radno mjesto u tvornici gdje sam radila, ali to nije*

bila moja ambicija, da dobijem bolje radno mjesto, ja sam bila zadovoljna što sam šila u pogonu, ali sam dobila astmu pa da ne bi dobila otkaz, morala sam da završim tu višu da bi me mogli premjestiti, a kažu da sam bila dobar radnik, pa mi ni oni nisu htjeli dati otkaz, pa su mi ponudili ovu opciju, ja sam to prihvatila, ali rat je sve planove srušio, sve smo čekali da prođe rat, da prođe rat, da se smiri pa da idemo dalje, ali međutim...“

Donka je sa mužem u Kninu imala planove koji su obuhvatali i deverovu porodicu: „*Pa imali smo ono, normalno, htjeli smo prodati onaj stan i htjeli smo zidati kuću, da ozidamo jedan sprat djeveru, jedan nama, muž je htio da otvori mehaničarsku radnju, meni i jetrvi da otvori cvjećaru ili butik ili nešto, imali smo mi lijepe planove, šta da Vam kažem, ali rat je bio i to je sve stalo, taj se stan nije prodao i to je sve ostalo tako*“ (Donka, 49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31, izbegla iz Hrvatske).

Na kraju nas je interesovalo da li se, osim porodičnih mreža i drugih vidova socijalnog kapitala, oslonac mogao potražiti i dobiti od državnih institucija, kao i da li udovice imaju ideju o samoorganizovanju, da svoje potrebe, interese, uzajamno osnaživanje ostvare u grupi sebi sličnih. U literaturi postoje i argumenti protiv te vrste izolacije u grupu osoba označenih patnjom i gubitkom (Džejms, Fridman, 2009) jer se smatra da ih takav vid aktivizma još više fiksira u nepovoljnom statusu. Činjenica je, međutim, da se nekada jedino u grupi i putem grupe može skrenuti pažnja društva na marginalizovane slojeve i obezbediti njihov povoljniji tretman u zajednici.

Institucionalna podrška vs. samoorganizovanje udovica

Naše udovice su uglavnom nezadovoljne podrškom koju su dobile od države Srbije kao žene palih boraca, iza kojih su ostala i deca (mala i maloletna). One smatraju da su u mnogo nezavidnijem položaju od ratnih vojnih invalida i njihovih porodica, što se može povezati sa njihovom marginalizacijom po osnovu (ženskog) roda i marginalizacijom jednoroditeljskih porodica, na čijem su čelu najčešće žene. To se ogleda i u pomenutim zakonskim rešenjima, prema kojima žene poginulih boraca mlađe od 45 godina ne mogu da računaju na porodičnu penziju, a kao što smo videli, većina ratnih udovica je u momentu pogibije supruga bila u mlađem uzrastu. One su posebno ogorčene kada su u pitanju deca i njihova socijalna inkluzija (škola, zapošljavanje) i rešenje stambenog problema. Socijalno stanovanje bi verovatno bilo rešenje za te porodice, kao i druge pojedince i porodične zajednice koji svoje stambene potrebe ne mogu da reše na tržištu stanova, ali je očigledna nedostatnost tih stanova, posebno imajući u vidu veliki broj potencijalnih korisnika prava (up. Bobić, 2014)

Lenka (46, VŠS, nezaposlena, udovica sa 28, izbegla iz Hrvatske) bila je jedina ispitanica u celom uzorku i ratnih i civilnih udovica koja je zadovoljna primanjem od države (boračkom invalidninom): „...ali ja ni ne očekujem niti tražim, niti sam tako učila djecu da očekuju od njih išta (od babe i dede po ocu – prim. aut.), srećna sam što su nam dali tu invalidninu i ja sam stvarno državi zahvalna.“

Intevjuerka: *Pa ne verujem da je to neki veliki iznos koji Vam daju?*

Lenka: *Meni jeste, samo da ja mogu da živim, jer sam ja osjetila šta znači nemati i meni je sad to dovoljno, ja nisam nezahvalna. Imam dovoljno, mogu da školujem djecu dok idu na fakultete, jedna ima 22, a mlađa 20 godina, mlađa je sad upisala Ekonomski, a druga na Učiteljski fakultet, treća godina, velike su i imaju dovoljno za školu, za šta god treba, ja sad ne tražim kola luksuzna, dovoljno imamo, napravila sam im kuću, imam im dati za školu ako trebaju ići na privatne časove, to mogu da izdvojim, ja to nikad nisam očekivala od države jer ima žena kojima je muž poginuo ovdje negdje i ona nema ništa i ja onda vidim kako se ona muči, ja stvarno ne mogu da kažem, ja znam da ima žena što su i nezahvalne, a primaju isto kò ja, ali ja nisam.*

Veliko razočaranje u državne organe iskazuje Donka, koja je u toku celoga razgovora više puta skrenula pažnju na nepravdu koju trpe deca poginulih boraca i njihove žene: „E, ovako u državu sam se najviše razočarala. Obzirom da je tu bilo raznih institucija, da je tu moglo mnogo više da se napravi i da se pomogne, djeca palih boraca su toliko zapostavljena, niko nikad od njih nije došao da vidi šta ta djeca preživljavaju, u kakvim uslovima žive, stanova je bilo praznih boračkih i dan-danas ih ima, masu stvari su mogli riješiti, oni su nama samo dali fiktivnu porodičnu invalidninu i misle da su sve riješili. Da je jadno i žalosno da moja djeca kad završe školovanje da ne mogu, ovo nije moj stan, ja sam ga dobila samo na korišćenje, da to bude naš stan, ja plaćam šest hiljada zakupnine, kome ja to plaćam, što ne odvežu ruke i što nam ne daju jer imamo ga pravo koristiti dok smo ja i djeca živi, što nam ne dozvole da ga otkupljujemo. I sad Vi meni recite da l' je to regularno, ja sa dvoje djece, jedno 20 drugo 21 godinu, dobijemo stan od 37 kvadrata, je l' u redu da mi dobijemo 37 kvadrata, a neki invalid samac dobije 70 ili 50 kvadrata, pa koja je to regularnost države, i taj invalid ima veća prava. Mene je najviše zabolilo, recimo, neki invalid dođe sa ženom i djecom u neki stan i, recimo, dođe njegova snaja i ona sad ima pravo podnošenja zahtjeva za te bodove za neprofitne stanove, a moja djeca kad završe školu nemaju pravo na taj stan da se kupi. Ne mogu da vjerujem da ta država toliko ne vodi računa o porodicama palih boraca, prilikom

zapošljavanja, pa ako se desi neki problem, recimo“ (Donka, 49 godina, OŠ, postala udovica sa 31, izbegla iz Hrvatske).

Da je humanitarna pomoć često bivala neadekvatna, svedoči Jovanka (51, OŠ, zaposlena, postala udovica sa 33 godine, izbegla iz Hrvatske): *„Oni su to davali, ali ja to nikad nisam dobila. Ja sam čak išla preko tih komesarijata, pa preko tih udruženja stranih država kada su davali donacije, uvijek sam podnosila sve papire, ali nikad ništa nisam dobila. Jednom, ali komšinica mi je na početku ulice bila u Crvenom krstu i oni su djelili neku peć na drva, neku ‘šlj’ klasu, ali mi je rekla da ako danas dođem, da će oni da podijele nekih 50 ili 100 peći, pa možda mogu i dobiti, eto tako sam ja dobila tu peć koju sam kasnije izbacila jer nije valjala, dva-tri puta smo naložili i bacila sam je jer nije mogla da gori, ali mislim njena je bila dobra volja. Preko Crvenog krsta, M. (sin – prim. aut.) je išao dva put u Grčku i T. (ćerka – prim. aut.) je išla jedan put isto u Grčku. Pakete sam dobijala, djeca nose čizmice, djeca recimo nose broj 30, a dobiju čizmice broj 24, znači jaknice za dijete od godinu dana sam dobijala, a oni su bili k'o od planine odvaljeni, jedno ima tri, a drugo sedam godina, mislim šta da Vam kažem“ (smeh).*

Olga (44, SSS, domaćica, postala udovica sa 29 godina, raseljena sa Kosova) nije mogla da ostvari nikakva primanja dok ne dokaže da joj je suprug preminuo. Tako se tegobe izbeglištva, bez bilo kakvih sredstava za egzistenciju, krova nad glavom, dodatno usložavaju negiranjem prava ženi i deci na socijalnu zaštitu od države: *„U početku nisam mogla penziju da ostvarim samo zbog toga što nisam imala umrlicu. Umrli list nisam imala. Išla sam na sva vrata. Tako da nikakva primanja nisam mogla da ostvarim. Posle godinu dana jedino što sam ostvarila to je bio dečji dodatak i ništa više od toga. Kad sam se obratila za penziju da ostvarim za decu, rekli su mi – sve dokle god ne pronađeš supruga da li je živ ili mrtav, on je među nestalima, ne može da se ostvari penzija jer nemate dokaz. Imala sam ja sve dokaze da je on nestao, da je on kidnapovan, ali vodi se među kidnapovane, ne vodi se među umrlima. Tako da nisu, znači, ta primanja nisam mogla nikako da ostvarim sve do 2004. godine, kad su ga pronašli mrtvog i kad sam ja dobila umrlicu od UNMIK-a...“*

Olga je bila prinuđena da tuži državu i uspela je da dobije odštetu: *„Ovako, išla sam, ja sam... ja sam bila tražila, pomoć sam tražila od Crvenog krsta. Ja kažem, ne mogu da zaboravim, Crveni krst mi je izašao u susret, stvarno su mi ljudi pomogli, ne mogu to da zaboravim. Udruženje isto mi je dosta pomoglo, ne mogu da kažem da nisu (Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica sa Kosova i Metohije – prim. aut.). Tu sam*

penziju ostvarila. Međutim, dobila sam ja i odštetu 2006. godine za supruga, gde mi je država Srbija platila. Imala sam ja suđenja gde me je zastupao advokat, gde sam ja tražila odštetu, jednostavno, da kažem, tužila Republiku Srbiju za nestanak mog supruga i zato što nisu zaštitili civilne žrtve i dobila sam tu odštetu, za mene i za moju decu, pošto smo mi tri člana bili samo. To sam dobila 2006. godine tu pomoć, koja mi je stvarno mnogo pomogla jer kuća mi ništa nije bila sređena kad sam ja ovo kupila.“

U državi Srbiji postoji Komisija za nestala lica⁸⁴, koju je formirala Vlada 2006. godine i koja ima mandat da se bavi pitanjima nestalih, identifikovanjem, ekshumacijom i humanitarnim pitanjima u vezi sa porodicama boraca sa prostora bivše SFRJ i iz AP Kosovo i Metohija. Međutim, nijedna od naših „ratnih“ udovica ne pominje da je dobila podršku te Vladine organizacije.

Nasuprot tome, neke udovice, čiji su muževi kidnapovani ili nestali na Kosovu i Metohiji, posebno one nižeg obrazovanja i humanog kapitala, pominju Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica sa Kosova i Metohije.⁸⁵

Intervjuerka: Kako biste ocenili odnos državnih institucija prema Vama kao udovici? Kako ste uspevali da regulišete neka prava ili pomoć?

Vida (47, SSS, nezaposlena, postala udovica sa 33 godine, raseljena sa Kosova): Na to nisam nikad išla da, ovaj, išla sam preko Udruženja. Udruženje je to, ako nešto ima, da nam deci daju, oni nas zovnu. A tamo nešto se mnogo nisam išla, nisu me nikad nešto pozivali, niti... Pozvali su me, što me pozvao, to me SUP pozvao jedino za stan⁸⁶ i za nešto ovako kad treba, čujemo se. A nešto ovako ove druge, ne, ne. A za pomoć kad je ono bilo, to je sve Crveni krst, preko Udruženja, to je sve tako išlo. Zvali su me kad treba i odemo i tako. Nismo se mnogo...

Kao i u slučaju mirnodopskih, interesovao nas je stav ratnih udovica o *udruženju udovica* kao vidu ženskog, građanskog samoorganizovanja (*grassroot democracy*). Od ukupno njih 15, to pitanje nije postavljeno u slučaju šest ispitanica. Među onima koje su imale priliku da se izjasne,

84 Komisija za nestala lica Vlade Republike Srbije preuzela je aktivnosti prethodne Komisije Saveta ministara za nestala lica Srbije i Crne Gore, koje je bila formirana 2003. Opširnije o mandatu Komisije videti na <http://www.kznl.gov.rs/latinica/komisija-za-nestala-lica.php>.

85 <http://www.udruzenjeporodica.org.rs/onama.html>

86 Vidin suprug je bio pripadnik policijskih snaga i kao takav je bio kidnapovan 1999. godine, a potom je nestao na Kosovu i Metohiji. Vida je sa dve ćerke izbegla prvo u Crnu Goru, kod svojih roditelja, a onda je prešla kod muževljeve familije u Srbiju.

dakle od ukupno devet, velika većina, njih sedam, imala je pozitivan stav, jedna žena je bila protiv, a jedna je imala neodređen stav. Prihvatanje ideje o udruženju je verovatno povezano i sa izostankom javne, državne podrške ženama palih boraca.

Udovica, koja ne vidi sebe u takvoj grupi, smatra da se svaka žena mora osloniti samo na sebe, samo na lične resurse: „*Ne, Ali, znaš kako, sve zavisi od osobe, kako je koja osoba, da li ti prija da pričaš, da li ćeš da se povučesh u sebe, meni tad, da se vratim pre dvadeset i kusur godina kada se to desilo, ne znam, sad gledam sebe, da se živi, mora se, sam moraš neke stvari da shvatiš, da ideš, da radiš, da se boriš, jednostavno razmišljaš da vodiš računa o detetu, da ga školuješ, možda u to vreme, ali ja sam imala neki krug prijatelja, pa moram na posao, pa kad dođem, sa M., pa se isplaćem kasnije kad on legne. Možda sam ja takav tip da sama to rešim u nekim svojim mislima i da nekako to prebrodim. Mada, to nije dobro, ne znam, možda sa osobama koje su to doživele isto kao što sam ja. Ovako u životu se nisam susretala sa takvim osobama, jesmo u stvari, par puta smo se susretali kad smo imali te skupove na opštini Čukarica, pa se tako upoznamo i tako to, ali dobro, svako ima neku svoju priču. Od ove jedne S., Bože od kad se sa njom nisam čula, sve se to tako nekako izdešavalo, žena se ponovo udala, nebitno, drago mi je da je našla tako nekoga, kod svih je drugačije, ona je imala nekih problema, ja sam bila najbolja snajka (smeh), svi su negde otišli, neko je nekoga isterao, ja sam možda nekako bila drugačija ili sam naišla na prave ljude koji su stvarno pravi ljudi, koji me nisu nešto onako gledali (misli na svekra i svekrvu – prim. aut.). Ali vreme leči sve, kako vreme prolazi, ti tako navikavaš“ (Svetlana, 44, SSS, zaposlena, postala udovica sa 23 godine, izbegla iz Hrvatske).*

Neke udovice ističu da bi udruženje bilo od pomoći onim ženama koje se nisu snašle, a ima ih mnogo među njima: „*Pa eto, ta finansijska pomoć i kad bi imali neka prava, nešto da ostvarimo, kako bih rekla, da nekome pronađe posao, onda one koje nisu situirane da im pomogne da se snađu, jer ima mnogo žena koje se ni dan-danas nisu snašle, ima ih sigurno po kolektivnim centrima, to ne bi bilo loše da se napravi“ (Marija, 55, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 37 godina, prisilno izbegla iz Hrvatske).*

Udruženje se vidi i kao značajan izvor socijalnog kapitala za tu zanemarenu žensku populaciju: „*Pa za sve, mi nismo nigde, nas niko ni ne prepoznaje nigde, ja mislim da bi se tu mnoge stvari mogle popraviti, pa, recimo, te školske radionice, meni bi, recimo, bilo važno da popričam sa tim ženama, da vidim šta je ona dobila, šta je ona ostvarila, koliko njih je dobilo, u smislu pomoći, i uopšte za decu i za posao, da moja deca*

mogu da se zaposle, evo moja deca su sad stasala da rade, kada bi postojalo to udruženje, verovatno bi neka od tih žena imala nekog ko može da pomogne, neko ko ima privatnu firmu ili bilo šta, znači ja sam za to potpuno. Recimo, ja sam radila u udruženju 'Suza' kod Č. M. i stvarno sam dala sve od sebe tada i išli smo na razne izlete i to je pomoglo također mojoj deci, znači ja sam za to i te kako, to bi mi baš odgovaralo i ako ne bih nešto ostvarila, verovatno bi nekom drugom pomogla, verujte“ (Duška, 56, VŠS, zaposlena, postala udovica sa 38 godina, izbegla iz Hrvatske).

Jovanki je nedostajala neka organizacija ili stručnjak da se posavetuje zbog dečje vulnerabilnosti posle pogibije oca: „Možda u tim nekim situacijama treba neko da te posavjetuje, da ti kaže neke stvari, recimo, ja sam doživljavala da dođe otac nekog dječaka i prijeti mi da će mi M. (sina – prim. aut.) ubiti dirne li još jednom njegovog sina, ja M. izbijem, kaznim, a poslije toga mi dođe drugi dječak i kaže: 'Teta Jovanka, šta to radite, pa ja sam ga udario, nije M.', a taj dječak je imao tatu koji je bio dobar sa tim čovjekom, a M. nije imao tatu, nije imao ko da ga brani, eto to su te situacije gdje neko treba da te posavjetuje, a meni nije bilo nikog da me posavjetuje, čak ni učiteljica u školi nikad nije rekla: 'Ja sam kod M. primjetila ovo ili ono', niko me nije posavjetovo u vezi za djecom. Jer djeca su u tim trenucima bila jako ranjiva, ja bih njima najradije pustila da rade šta hoće jer su povrijeđeni na drugi način, ali nam niko nije rekao šta da uradimo i kako da se ponašamo sa njima, možda bi to zaista trebalo“ (Jovanka, 51, OŠ, zaposlena, postala udovica 33 godine, izbegla iz Hrvatske).

Lenka (46, VŠS, nezaposlena, udovica od 28 godine, izbegla iz Hrvatske) iznosi interesantnu ideju o „naselju“ udovica: „Joj, mene bi spasilo, ja sam rekla zaovi u to vrijeme kad se to desilo, možda poslije nekih mjesec dana, 'najsrećnija bih bila da postoji jedno naselje udovica da se mi družimo i da svoje muke pričamo jedna drugoj“.

Iz Lenkinog opisa rada potencijalnog udruženja zaključuje se da bi ono u pravom smislu reči bilo zastupnik žena u javnoj sferi, tamo gde nedostaje muškarac, i u opštem patrijarhalnom poretku stvari: „Pa da nam sredi neke papire, znači poslove pravne prirode, koliko sam ja imala problema u Hrvatskoj zbog tih papira, to je strašno, pa i za pravne savjete, jer sam tražila da mi se vrate pare od 1999. do 2002. pa sam dala to jednoj advokatici da mi sredi, onda je rekla da je to odbijeno na sudu, pa me je sad zvala prije neki dan da mi traži da ja njoj prepisem punomoć i da te pare legnu kod nje na račun. Ja sam odmah vidjela da tu nešto nije u redu

i nisam joj dala punomoć, eto, recimo za tu vrstu pomoći da nas neko ne zezne pravno jer ja sad ne znam gdje sada ja da idem da pitam za to, na primer, e sad da imamo udruženje da imamo nekog advokata da pitamo, ili za našu djecu danas-sutra za školovanje jer i naša djeca su isto usamljena u tome, šta sutra kad završe fakultet nemaju se gdje zaposliti. Ali da imam muža, on bi se kretao pa bi saznao nešto, a ja, šta ja, nit igdje idem, nit bože daj, a ovako da imamo udruženje, tamo bih išla pa bih možda mogla nekad i da saznam nešto za neki posao, ljudi bi pričali, međusobno bi se pomagali i tako.“

U skladu sa svojim gnevom prema državi i nezadovoljstvom zbog nepravde, Donka smatra da bi civilno udruženje trebalo da zastupa isključivo žene i porodice palih boraca jer su oni potpuno zapostavljeni: „Ja mislim da bi se mi, prije svega porodice palih boraca iz rata, trebale otcjepiti i trebale da imaju svoje pravo jedno udruženje, pošto smo mi ta ista branša, al' da se nađe neko ko će raditi realno, a ne da nam dođe neki lopov ili lopovica koji će glasove pobrati i radiće za par ljudi oko sebe, a za ostale ništa. Jer ja znam druge kako rade, neki su dobili sve, a meni nije dao niko ništa, ovaj stan što sam ga dobila, dobila sam ga po onome što me sljeduje, jer ja i da hoću raditi, ne smijem ništa teško da radim jer je meni kičma spremna za operaciju. Znači trebalo bi to, ali neko ko će biti normalan da radi, da bi mogli da ostvarimo neke stvari, da zaposlimo djecu, stanove da sredimo, sami nama između sebe da mi jedno drugom pomazemo, ne treba da se ćuti, ne treba da se krije, ali jad je i čemer između nas, mnogi glume, to se zna, imaju sve su dobili, a glume, a ja što pričam, nisam ništa dobila“ (Donka, 49, OŠ, nezaposlena, postala udovica sa 31, izbegla iz Hrvatske).

Umesto zaključka: uporedna analiza dve ratne udovice

Kao i u slučaju civilnih udovica, analizu narativa ratnih udovica završavamo celovitom, uporednom analizom dve izabrane priče. One se međusobno ne razlikuju toliko po starosti niti po obrazovanju, budući da su u skoro istim godinama postale udovice, i obe imaju tercijarno obrazovanje. Razlikuju se, međutim, po broju dece i socijalnom statusu, ukratko imaju nejednake porodične situacije (jedna živi u nuklearnoj, druga u velikoj proširenoj, odnosno složenoj porodici) te su im nejednaki društveni položaji, razlikuju se po materijalnim, ličnim i socijalnim resursima, strategijama snalaženja (aktivizmu) pa, konačno i po ishodima završene tranzicije u udovišvo.

Tabela 4. Uporedna analiza dve ratne udovice

Kodovi	DARA	DUŠKA
Smrt Nestanak	Radna obaveza muža Poruka koju nije trebalo preneti Nikada nikakva informacija o nestanku i smrti Četiri godine konfuzije „živ je – nije živ“	Kontradiktorne informacije Godinama (3–4 godine) vodio se kao 'nestao'
Neverica Tugovanje	Iščekivanje Odbijanje da se iseli Samoizolacija	Vest da je živ – proslava do zore Vest – poginuo u Kninu pred njenu emigraciju Klonula duhom Karcinom dojke Medikamenti
Emigracija	Napuštanje stana „kao da smo najveći zločin učinili“ Seljakanje Zdravstvena kriza	Od Knina do Banja Luke Od Banja Luke do Beograda Razdvajanje dece Nestanak sina u koloni Smeštaj u sobi sa devet članova Stigmatizacija dece u školi
Tačka prelaza	Beograd – posao u RTS-u Školovanje dece 'Raščistiti sa sobom' Lekari	DNK analiza Mirenje sa istinom Sahrana posle 15 godina Izbeći kolektivni centar Život sa devet ljudi u jednoj sobi Dve unučice
Novi život: 1) Materijalni resursi	Elektrodistribucija BK univerzitet RTS Humanitarne organizacije Stipendija za po jedno dete	Radila sve i svašta Prodavnica auto-delova Dunav osiguranje Otac i majka rade po kućama Ćerka bere kukuruz Invalidnina porodična Pomoć dijaspore Plate sina i snaje Tuđa nega i pomoć (sestra i majka)
Novi život: 2) Lični resursi	Posvećivanje deci Ulaganje u školovanje dece Autonomija (Premošćujući) socijalni kapital Gratifikacija – deca, lepa, pametna, dobra Traganje za poslom za ćerku Psihoterapije za decu	Snažan (povezujući i premošćujući) socijalni kapital Ulaganje u decu Nega i briga o bolesnim članovima porodice „Digni glavu gore, gledaj tu svoju decu“ Moralna podrška sestre

Novi život: 3) Društveni resursi	Bez podrške porodice Razočaranje u brata i devera Pomoć dobrih ljudi „Karavan prijateljstva“ „Naša Srbija“ Porodica iz Grčke	Podrška sestre, roditelja, brata od ujaka Posao uz pomoć sestrinog kuma Zemljaci iz Knina Dunav osiguranje
Ponašanja/ delanja	Boriti se zbog dece Pomiriti se sa sudbinom Duša je ranjena – „on je negde tu“ „Udovica i tako će ostati“	„Napraviću nešto od sebe“ „Bila sam gorda i ponosna“ Posvećenost unukama

Izvor: Analiza intervjua

Dara (54, VSS, zaposlena, službenica, postala udovica sa 40, raseljena sa Kosova) majka je četvero dece. Izbegla je sa decom sa Kosova i Metohije neposredno nakon bombardovanja, krajem jula 1999. godine. Njen suprug je bio mašinski inženjer na ugljenokopu, nestao je u Prištini, u junu iste godine. Pošao je na radni sastanak, da se nađe sa direktorom u hotelu „Grand“ u Prištini. Kidnapovan je, zarobljen i ubijen od OVK. Dara je to saznala posle četiri godine, pošto je već napustila Prištinu i preselila se u Beograd. Radila je u RTV Priština. Dara sebe krivi što je prenela poruku koju je primila telefonom od direktora da suprug pođe na taj sastanak. Izašao je i nikada se nije vratio. Četiri godine je živela u neizvesnosti, okružena lažnim informacijama („živ je – nije živ“), sve dok dever sa njenim bratom nije otišao na Kosovo da preuzme njegove ostatke, nakon čega je suprug sahranjen u Beogradu. Dara dugo nije pristajala da prihvati istinu da je ostala bez supruga, sa četvero dece, dve devojčice i dva dečaka, od kojih je najmlađi sin bio sasvim mali, takoreći beba. Samoizolovala se sa decom na vrhu petospratnice u Prištini i tako je živela 40 dana, bojeći se da napusti stan, verujući i nadajući se će se suprug vratiti i potražiti ih. Sveštenici iz obližnje pravoslavne crkve, kao i prve komšije, pomagali su joj da prehrani decu i sebe, dok se u zgradu useljavaju Albanci. Konačno, shvativši da je potpuno opkoljena i ugrožena, upozorena od Albanaca, napušta stan, uz pomoć sveštenika, odlazi sa Kosova i prelazi u Srbiju. Svoje iseljenje u sedam sati ujutru doživela je veoma traumatično („Izašli smo kao da smo počinili najveći zločin, a ne da su nama učinili zločin“). Seljaka se od Prolom Banje (blizu granice sa Kosovom) do Vrnjačke Banje, povremeno je odlazila do Beograda i vraćala se u Vrnjačku Banju, da bi se konačno nastanila u Beogradu. Muževljeva firma, „Elektrodistribucija“, isplaćivala joj je redovno njegovu platu sve do momenta sahrane, pomagala joj da pronađe stan, plaćala joj smeštaj, dala stipendiju za jedno dete, koje nasleđuje drugo, pa treće. Pošto je ostala bez plate, ostvarila je pravo

na penziju (pretpostavka je da nju prima najmlađe dete) i zaposlila se u administraciji RTS-a, pošto je prebrodila jednu veću zdravstvenu krizu, nakon emigracije. Univerzitet „Braća Karić“ omogućio je starijoj ćerki da se besplatno školuje. Dobila je značajnu humanitarnu pomoć od nevladinih organizacija, iz zemlje i inostranstva („Karavan prijateljstva“, „Naša Srbija“, Crveni krst). Jedna grčka porodica je izabrala kao majku četvoro dece i redovno joj je slala pomoć za decu, za verske praznike, Novu godinu itd. U materijalnom smislu joj je pomagao i sindikat RTS. Dara je imala period velike krize, kako telesne, tako i psihičke, koju je prevladala uz pomoć dobrih lekara, mudrih saveta i snažne volje da se bori za dobrobit svoje dece, da konačno prihvati gubitak i nastavi dalje. Glavnu pažnju je preusmerila na decu i njihovo (visoko) obrazovanje i uključivanje u društvo u Beogradu. Razočarana je u najbliže, pre svega, u svoga brata, ali i ostalu bližu rodbinu (devera i druge). Smatra da joj nisu pomogli i zaštitili je kao udovicu i majku četvoro dece. Glavni izvor zadovoljstva su joj deca, za koju kaže da su lepa, dobra, pametna. Nikad joj nisu pravila nikakve probleme, vezani su za nju i brinu se o majci. Deca su takođe propatila, išla su na psihoterapiju, a nastavnici su im pomogli da se uklope u škole u Beogradu. Sada je preokupirana traženjem posla za najstariju ćerku. Ogorčena je na „Elektrodistribuciju“ jer smatra da su dužni da joj zaposle makar jedno dete (i pored sve pomoći koju su joj kao firma pružili – prim. aut.). Druga ćerka je zaposlena, treći sin studira, a četvrti, najmlađi, pohađa srednju školu. Dara se danas stabilizovala, skućila se, krenula potpuno ispočetka, kako kaže, ali žal za mužem i dalje traje („duša je i dalje ranjena“). I ona i deca imaju osećaj da je on tu negde, blizu njih. Prosto i dalje ne može da poveruje da je umro, iako je sahranjen, jer ona nije videla njegovo telo. Za sebe kaže da je udovica, i sada i ubuduće, da ponovni partner ne dolazi u obzir.

Duška (55, VŠS, zaposlena, službenica, postala udovica sa 38, izbegla iz Hrvatske) majka je troje dece, živi u svojoj kući u Umci, kod Beograda, u domaćinstvu sa devet članova. Sa njom su: ćerka i sin, drugi sin, oženjen, sa suprugom i dvoje dece. Osim njih, tu su i njena majka i sestra (koja je invalid). Duška je došla iz Knina, 1995. godine, nakon akcije „Oluja“ u kojoj su Srbi proterani iz Knina. Najpre je stigla u Banja Luku, a odatle su morali da beže dalje za Srbiju, pred nadolazećim bombama. Za nju je muž nestao i dugo je verovala da je živ. Čak su i proslavili kada su dobili (lažnu) vest da je živ. Posle tri-četiri godine konačno je saznala da joj je muž poginuo od granate, pred kućom u Kninu, u kamionu, i to pred sam njen odlazak za Srbiju. Bio je mobilisan u oružanim borbama sa hrvatskom vojskom. Za njegovu smrt saznala je pomoću DNK analize krvi. Iako su se

i ona i deca smirili pošto su ga sahranili (posle 15 godina!), Duška je vrlo teško podnela konačnu istinu o gubitku. Bila je veoma vezana za njega, potpuno zavisna, zato je klonula i fizički i psihički. Od stresa je čak, kako kaže, obolela od raka dojke. U Beogradu su se, posle seljavanja, smestili u Umci, iznajmivši sobu iznad mesare u centru mesta. Bilo ih je osmoro: otac (kasnije se razboleo, bio na dijalizi i umro), majka, baba, bolesna, dementna („vrši nuždu po sobi“), sestra invalid, Duška i njeno troje dece (sinovi od 11 i 12, ćerka od sedam godina). Duška je bila enormno angažovana u brizi i nezi oca, babe i sestre, kao i svoje troje dece. To jeste bilo opterećenje, ali je i za nju bio podstrek da se trgne, digne glavu i krene dalje. Dok su bili zdravi, na početku, otac i majka su radili po kućama, otac i na pijaci Zeleni venac kao nosač, dok je ćerka obavljala povremene sezonske poslove (brala kukuruz). Duška je radila sve i svašta, a najčešće je čistila po kućama. Prvi bolji posao je dobila, zahvaljujući kumu svoje sestre, u automehaničarskoj radnji. Zahvaljujući svojim jakim vezama sa zemljacima iz Knina, sa kojima je stalno održavala kontakte, a budući da je prethodno u Kninu radila u Croatia osiguranju, dobila je dobar posao u Dunav osiguranju, gde je direktor bio njen zemljak. Prethodno je regulisala i porodičnu invalidninu (koju primaju deca). Deca se školuju u Beogradu, ali doživljavaju stigmatizaciju, dok to nije slučaj sa Darinim četvoro dece, koji su kao raseljeni sa Kosova i Metohije bolje prihvaćeni među vršnjacima. Moguće je da je razlog dijalekt kojim govore deca poreklom iz Knina, koji ih više odvaja i od domicilne dece i od dece pristigle sa Kosova (Darine).

Duška, međutim, ne može da funkcioniše bez muškog autoriteta, pa je u odsustvu muža vrhovnu moć dobio njen otac. Ocu je ona davala celu svoju platu, a on se dalje starao o celom domaćinstvu i svim članovima. Nakon očeve smrti (koga je, ipak, žalila manje nego muža, kako navodi), osećala se izgubljeno i teško je preuzela odgovornost „glave“ porodice. Duška je imala uspone i padove, prebolela je kancer dojke, uzimala je sedative, ali se savetovala sa bližnjima (sestrom, bratom od ujaka), dešavalo se da padne i da se trgne, da podigne glavu i, kako kaže, da ide napred. Danas, to jest u vreme intervjuja, ona je srećna žena, sa ponosom gleda svoju odraslu, odškolovanu decu.⁸⁷ Primila je kod sebe u stan sina sa njegovom porodicom, da ne bi bili podstanari, i uživa u dvema unukama. Vedra je, energična, pozitivna.

87 Iz intervjuja se ne vidi tačno šta su sinovi završili, najverovatnije srednje škole, a počinje se ćerkino studiranje, mada ne i na kom fakultetu i da li ga je završila. Izgleda da nije. Duška govori o ulaganju u decu u smislu školovanja, ali se ima utisak da je Darin cilj viši – fakultetsko obrazovanje za njeno četvoro dece.

Kao što vidimo, upoređene su dve žene, sličnih godina starosti, koje su u isto vreme postale udovice, a sličnog su i nivoa obrazovanja. U kategoriji civilnih udovica, birali smo jednu ženu sa visokim i jednu sa nižim obrazovanjem. S obzirom na to da je migracija obeležila ključni životni kontekst obe ratne udovice, takav izbor je učinjen da bi se utvrdila razlika u njihovim ličnim definicijama situacije (doživljajima), stepenu aktivizma (*locus controlli*), zatim da se proceni koje su (objektivne) okolnosti i na koji način oblikovale: etape njihove tranzicije u udovištvo, adaptaciju na novi život (fizičku, emotivnu, socijalnu) i, konačne, ishode. Dara i Duška su na početku imale sličnu sudbinu: sam događaj smrti/nestanka muža i ono što je nakon toga usledilo (tri, odnosno četiri godine neizvesnosti o sudbini muža), zatim saznanje istine, sahrana, suočavanje sa gubitkom i privikavanje na novi život samog roditelja sa brojnim potomstvom (Dara sa četvoro, Duška sa troje dece). Sve posle toga je u njihovim sudbinama različito. Darina emigracija do Beograda je kraća (kroz centralnu Srbiju do Beograda) i manje traumatična od Duškine, čiji je pređeni put duži i komplikovaniji, kroz ratnu Republiku Srpsku, do Beograda i Umke. Duška i njeno troje dece se u Umci spajaju sa još četiri člana najuže porodice (majkom i ocem, babom i invalidnom sestrom). Dara, „sama“ sa svoje četvoro dece, kao da je u materijalnom obezbeđenju „bolje“ prošla u svojoj tranziciji. Dara je dobijala veliku pomoć od muževljeve firme u Beogradu, „Elektrodistribucije“, koja joj je plaćala stan i isplaćivala muževljevu platu sve dok nije proglašen mrtvim. Taj standard života joj je omogućio da sebi priušti jednu fazu tugovanja i pripreme za preuzimanje odgovornosti (da prihvati zaposlenje). Muževljeva firma je jednom detetu dala i stipendiju, koja se kasnije prenosila na sledeće, mlađe. Ostvarila je porodičnu invalidninu na ime (najmlađeg) deteta. Privatni univerzitet (BK, sa Kosova) besplatno je školovao najstariju ćerku. Dobila je i značajnu humanitarnu pomoć, iz zemlje i inostranstva. Pošto je prebolela fizičku i psihičku bolest i stres, prihvatila je posao u RTS-u, doduše u administraciji, na niže plaćenom poslu od onoga koji je radila u RTV Priština (kao novinarka). Razočarana je, međutim, izostankom podrške od nekih članova najbliže porodice (devera i brata). Svu energiju je uložila u decu, u njihovo školovanje, i trudila se da ih što bolje integriše u društvo. Danas je najsrećnija zbog svoje dece, njihovih uspeha, dobrote, privrženosti.

Duškina situacija je mnogo teža: prvo, osim o svoje troje dece, nakon emigracije iz Knina, ona se brinula i o četiri člana svoje primarne porodice (ocu, majci, sestri i babi), sa kojima je živela u jednoj sobi u Umci. Bila je preopterećena golim preživljavanjem mnogobrojne, složene porodice,

pa je na početku radila najniže plaćene poslove, kao i većina žena, ratnih izbeglica, tj. poslove čistačice. Ipak, bila je presrećna što je izbegla kolektivni smeštaj. U golom preživljavanju pomagali su joj otac i majka, dok se otac nije razboleo. Kao i Dara, Duška je doživela zdravstvenu krizu, i telesnu i psihičku, koje i ona povezuje sa stresom i gubitkom muža, kao i svim događajima koji su usledili. Duška, kao i Dara, ima jaku socijalnu mrežu, posebno povezujući socijalni kapital, koji je ujedno i premošćujući. Ima uticajne zemljake iz Knina, te je preko jednog od njih dobila dobar posao u Dunav osiguranju. Iako je i Dara dobila posao zahvaljujući vezama sa Kosova, njen je posao u RTS-u slabije plaćen od Duškinog.

Dara, međutim ima snažnu podršku jake muževljeve firme, „Elektro-distribucije“, zemljaka sa Kosova i Metohije (Univerziteta BK), humanitarnih organizacija od kojih je dobijala redovnu pomoć za decu itd. Duška je, nasuprot tome, bila preopterećena velikim brojem članova domaćinstva sa minimalnim primanjima (tuđa nega i pomoć – za sestru i majku, a otac se razboljeva i umire). Veličina porodičnog domaćinstva je uslov koji je dramatično, komparativno, pogoršavao Duškinu situaciju, pri čemu nije imala druge vrste pomoći kao Dara (materijalni resursi, socijalni kapital konvertovan u ekonomski). Duškino se domaćinstvo nije smanjilo ni nakon smrti oca i babe, već se još i uvećalo jer su joj se pridružili snaha i dvoje unuka, pa ih danas ima ukupno devet u jednoj kući. Duška je u međuvremenu sazidala privatnu kuću u Umci. Zajedničke osobine za obe udovice su proaktivizam, jak lokus kontrole, borba za svoju decu, samožrtvovanje, zadovoljstvo decom i (velikom, složenom) porodicom, odnosno za obe su zajednički snažan privatizam i familizam (umreženost sa decom), usredsređenost na lokalne mreže (zemljake iz zavičaja) i odbijanje ponovnog braka ili novog partnerstva.

Zaključna razmišljanja

Na samom kraju, setimo se još jednom Anđelke Milić, inspiratorke ovoga jedinstvenog istraživanja udovica kod nas i autorke plana intervjua. U tekstovima koje je napisala Anđelka Milić čuje se glas mnoštva, a posebno ženski glas, odnosno „ženski krik“: „Stalo nam je da žene kao najmarginalnija, ali većinska društvena grupacija budu hroničari ‘vremena rasula’ i to iz dva, koliko prosta, toliko i ozbiljna razloga: prvo, jer su dokazano je nebrojeno puta u istoriji najveće žrtve tog društvenog rasula. A drugo što je i za žene i za društvo srećnija okolnost, što u takvim okolnostima društvenog rasula, najčešće dolazi do pojave da sramna, represivna i podređujuća obrazina pod koju društvo stavlja i čuva ženu, u ovakvim okolnostima, biva strgnuta; hipokrizija civilizacijskih nanosa nestaje bez traga ostavljajući ženu po ko zna koji put samu sa sobom, prepuštenu animalnim nagonima muškog ‘zaštitnika’, pa joj ne preostaje ništa drugo nego suočavanje i otkrivanje svog rodnog i individualnog identiteta“ (Milić, 1995: 141).

Dve grupe žena – udovica – koje smo ovde detaljno proanalizirale, razlikuju se međusobno, kao grupe, a nešto manje unutar grupa. Osnovne linije unutargrupnog diferenciranja su: starost, obrazovanje, zaposlenost, izvori prihoda, porodični sastav domaćinstva, socijalne mreže i lokus kontrole ili strategije snalaženja (interakcije, ponašanja, delanja) tokom procesa prevazilaženja stresa, odnosno traumatične životne situacije u kojoj su se našle one i njihova deca, a nekad i drugi srodnici.

Kada se, međutim, upoređuju te dve grupe, najznačajnija razlika u socijalnom statusu proizlazi iz migracione komponente, preko koje se prelamaју sve ostale varijable, odnosno koja određuje meru uticaja svih ostalih

pobrojanih linija diferenciranja. Mirnodopske udovice su sedentarne, odnosno one nisu izbegle iz svojih domova i iz zavičaja pod pritiskom ugroženosti života, otimanja imovine, proterivanja po etničkoj liniji, za razliku od ratnih, koje su upravo takav egzodus doživele. Zato su ratne udovice potrošile daleko više energije, zdravlja, ličnih resursa, više su bile izložene patnji, bolu, trpljenju, nepravdama, zbijenim i nagomilanim događajima i procesima, povezanim sa izbeglištvom i smeštanjem u novu sredinu, u kojoj, u uslovima opštedruštvenog kolapsa i raspada u Srbiji devedesetih godina, generalno, nisu bile dobrodošle ni one ni njihova deca. Mnoge su sa užom i širom porodicom prošle kroz pakao kolektivnog centra.

U slučaju ratnih udovica, dakle, porodična transformacija u strukturalno novu formu jednoroditeljske porodice tekla je uporedo sa emigracijom i integracijom u novu sredinu. Ratne udovice su, komparativno, bile prisiljene da potisnu fazu tugovanja za nestalim i/ili poginulim suprugom u drugi plan, dok su mirnodopske sebi mogle da „priušte“ fazu povlačenja, izolacije i pasivizacije, dok tuga ne odradi svoje, te da se postepeno adaptiraju na novonastale okolnosti gubitka i porodične rekonstrukcije. Ratne su imale „skraćeni“ period tugovanja, a, videli smo, mnoge su među njima nastavile same da istražuju okolnosti smrti i nestanka muža. Taj period traganja, ispunjen nadom i strepnjom, nekada se produžio i na deceniju i po.

Dolazak u Srbiju je za udovice palih boraca označio daleko duži period konsolidacije u odnosu na mirnodopske, oličen u borbi za opstanak, rešavanje osnovnih egzistencijalnih pitanja (krova nad glavom, preživljavanje u bukvalnom smislu te reči), lečenja od tegoba i bolesti izazvanih dugotrajnim stresom, uz veliki pritisak da se pruži nega drugima, deci, ali i bliskim srodnicima (roditeljima, svojim i preminulog supruga, nekad i rođacima), koji su se svi, takođe, našli u izbeglištvu u Srbiji, a među njima je bilo mnogo starijih, sa hroničnim oboljenjima ili akutnim zdravstvenim stanjima.

Komparacija socioekonomskog statusa dveju grupa udovica ukazuje na sledeće bitne razlike: mirnodopske udovice imaju viši društveni položaj jer su relativno starije, imaju manji broj dece, najviše njih živi u jednoroditeljskim, nuklearnim porodicama, a dve u jednočlanim, samačkim. U odnosu na ratne udovice, one su više radno aktivne, manje ih je među penzionerkama, te kombinuju više tekućih primanja iz rada (plate i honorarni poslovi). Relativno višem socijalnom statusu mirnodopskih udovica ide u prilog ne samo to što su prosečno starije od ratnih i što imaju manji broj dece (24 prema 29 – ratne) već i to što su im deca odraslija (prosečna starost je 17,5 godina u odnosu na 8,2 godine kod ratnih). To znači da su se mirnodopske udovice prosečno duže školovale, imale su duži bračni ži-

vot, duže su kao same, neudate, i kasnije u braku akumulirale resurse (lične i grupne, ekonomske, socijalne, kulturne, simboličke), odnosno duže su vremena zajedno sa suprugom učestvovala u odrastanju dece. Mirnodopske udovice imaju, komparativno, obimniji, raznovrsniji (povezujući i premošćujući) i očigledno efektivniji socijalni kapital, koji, u uslovima neadekvatnosti, neefikasnosti i neizgrađenosti društvenih institucija na poluperiferiji, kakva je Srbija (tržište rada, obrazovanje, zaposlenost, potrošnja, socijalna zaštita, građanska udruženja itd.), ima mnogo veći značaj nego kulturni ili, recimo, simbolički kapital (obrazovanje, humani kapitali, znanja, veštine, moderne vrednosti profesionalizma, egalitarizma itd.).

Ako pokušamo da odgovorimo na pitanje iz uvoda koje se odnosi na hijerarhije, kao jedan od koncepata primene utemeljene teorije, možemo reći da se one teško uspostavljaju u samim grupama udovica. Nema jasne vertikalne diferencijacije na više, srednje i niže statuse, budući da starost, obrazovanje, zanimanje, zaposlenost, izvori prihoda, socijalne mreže, pa ni lični aktivizam i strategije snalaženja u društvu razorenih institucija i slabe demokratije ne omogućavaju jasnu profilaciju i kristalizaciju socijalnih položaja, pa ni socijalnu promociju ili uspon na lestvici. U vezi sa tim, recimo, teško je ustanoviti hijerarhijske razlike (viši – niži status) između žena sa srednjim i visokim obrazovanjem, kao i mlađih i starijih, sredovečnih. Višu poziciju svakako zauzima udovica srednjeg nivoa obrazovanja, vlasnica male, privatne firme, koja kombinuje više izvora prihoda u domaćinstvu (sa odraslim sinom), u odnosu na visokoobrazovane udovice, zaposlene u javnom sektoru, posebno ako imaju više dece, koje žele da ih školuju do najviših nivoa itd.

Kad je reč o politikama, koje se navode kao treći koncept utemeljene teorije, uz resurse, koje smo detaljno analizirale, videle smo da javne politike gotovo uopšte ne prepoznaju udovice, čak ni ratne, kao izrazito ranjive kategorije, prema kojima bi trebalo usmeriti mere podrške, recimo u domenu pristojnog materijalnog obezbeđenja, posebno stanovanja, a onda i podrške u zapošljavanju, usklađivanju rada i roditeljstva, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, obrazovanju itd. Ako je balans porodice i plaćenog rada – problem celoj populaciji radno aktivnog stanovništva, odnosno roditeljima, to jest majkama iz bračnih porodica, on je daleko akutniji kod žena iz jednoroditeljskih porodica, u našem slučaju, udovica, koje teško žongliraju između obaveza prema deci i poslu van kuće, posebno kada vidimo da je velika većina njih u prekarnim poslovima, sa niskim i neredovnim primanjima, bez prava iz radnog odnosa itd. Sledeća sfera života o kojoj se iz podataka moglo dosta saznati, koja je obrađivana i u drugim studijama o jednoroditeljskim porodicama (Hughson, 2015, i dr.), odnosi se na

enormno trošenje ličnih resursa u staranju („care work“) o mužu dok je bio živ, o deci, roditeljima, srođnicima itd. To je ogroman teret koji pritiška udovice, videli smo, posebno ratne, izbegle i raseljene, do te mere, da ih ponekad dovodi u situaciju da moraju da biraju između jedne i druge sfere i, nažalost, zbog nepostojanja adekvatnih javnih politika, primorava mnoge da se povuku iz sfere rada zarad staranja, čime povećavaju rizik od pada u siromaštvo. U prilog argumentu o opterećenju staranjem ratnih udovica svedoči pomenuti, konkretan podatak o prosečno većem broju dece po ženi među udovicama palih boraca, koja su i duplo mlađa od dece civilnih udovica, a čak trećina izbegle dece pripadala je najmlađem uzrastu (0–3). U pogledu konkretnih politika, to znači da deca samih majki treba da uživaju povlastice prilikom upisa u predškolske ustanove, odnosno ustanove za zbrinjavanje dece, bez obzira na to da li su im majke radno angažovane.

Iz analize pojedinačnih situacija, recimo, bolje pozicioniranih, mirnodopskih udovica, videli smo da žena sa visokim obrazovanjem ukoliko ne može da pronađe dobro plaćen posao, redovno obavlja i dodatne, honorarne poslove (jer opada tražnja za njima), a uz to nema solidne neformalne mreže podrške, odnosno nema porodicu (roditelje, braću, sestre i druge) koja je štiti, pomaže joj oko deteta i drugog, onda će i ona sama i deca biti u velikoj meri na rubu siromaštva i isključenosti iz grupa (vršnjačkih, prijateljskih), pa i profesionalnih itd. Slični su primeri visokoobrazovanih žena, koje su zbog duge bolesti muža morale da odustanu od karijere, profesionalnog napredovanja, a iscrpljujuće staranje o suprugu, bez institucionalne podrške razvijenijeg zdravstvenog sistema, potpuno devastira ženu i porodicu (zdravstveno, emotivno, finansijski). Kao i kod ratnih udovica, i ovde često šira porodična podrška izostaje jer se od žene takva žrtva očekuje i podrazumeva, te se žene često okrivljuju za mušku bolest, pa i smrt. Ovde valja napomenuti i primere izostanka ženske solidarnosti („sestrinstva“), kada se udovica doživljava kao da nije dobrodošla u krug ranijih, porodičnih prijatelja, parova, kao moguća pretnja udatim ženama zbog svoje seksualne slobode.

Kvalitet života žena, čak i sa nižim obrazovanjem, značajno je, međutim, viši, a tegobe tranzicije u novu životnu etapu manje ako žena ima širok krug podrške (porodične, prijateljske, komšijske itd.) i još ukoliko je i u bliskom odnosu sa, u međuvremenu, odraslom decom (sinom) i (njegovom) sekundarnom porodicom (unucima itd.).

Ratne udovice su manje radno aktivne, češće se oslanjaju na penzije, iako su relativno mlađe od mirnodopskih, a imaju manje dodatnih poslova nego civilne, što je verovatno povezano sa marginalizacijom i socijal-

nom isključenošću, s jedne strane, i sa većim udelom hroničnih bolesti, odnosno slabijim fizičkim zdravljem kao posledicom pretrpljenih stresova i veće deteriorizacije (fizičke, mentalne, emotivne, psihološke) tokom procesa tranzicije u izbegništvo i udovištvo, s druge strane. Retki dopunski poslovi koje obavljaju su prekarni, slabo plaćeni, odnosno najprostiji, fizički (čistačica, negovateljica, frizerka itd.). Socijalne mreže čine osobe u istom, vulnerabilnom položaju (srodnici i zemljaci iz zavičaja), što, s jedne strane, olakšava preživljavanje jer je svima podjednako teško. Iako takva podrška ne može da se materijalizuje (u finansijskom smislu, na nivou svekodnevnih rutina, razmena, recimo, čuvanja dece, brige o starima itd.), te zajednice su značajan izvor psihološkog, moralnog i emotivnog osnaživanja udovica, posebno u fazi adaptacije i rekonstitucije grupe.

Tradicionalizam je univerzalno zastupljen u vrednostima i ponašanjima svih naših ispitanica, i ratnih i mirnodopskih. Razumemo ga više kao nuždu da se adaptira na objektivne okolnosti koje sputavaju individualizaciju i detradicionalizaciju nego kao izraz slobodnih, ličnih preferencija, posebno bolje obrazovanih, mirnodopskih udovica. Na primer, opcija ponovne udaje bi za ratne udovice značila gubitak porodične penzije, a za mnoge mirnodopske ugrožavanje stečenih dobara namenjenih deci, zatim ukidanje značajnih mreža podrške (prijateljskih, tazbinskih itd.), što u osiromašenom društvu, sa niskom stopom ukupnog društvenog razvoja, bez razvijenih oblika građanske solidarnosti i pluralizma, jeste luksuz koji te žene ne mogu da priušte. Nasuprot tome stoji nalaz da se velika većina i jednih i drugih udovica zalaže za udruženje udovica kao oblik demokratije „odozdo“ ili civilne inicijative, koja bi, u uslovima izostanka državne intervencije, na validan i sistematičan način zastupala njihove interese u javnoj sferi (materijalne, pravne itd.), dok bi, s druge strane, za njih same bio značajan izvor ličnog i grupnog povezivanja i samorealizacije (samo-pomoć, prva pomoć, savetovanje, druženje, radionice, izleti itd.).

Analiza empirijske evidencije ukazala je na to da su ratne udovice čak tradicionalnije od mirnodopskih, mada je konzervativizam karakterističan i za ove poslednje, kada je reč o normativima prema kojima upravljaju svoje živote. To se možda ponajbolje vidi u odnosu prema ponovnom braku ili repartnerstvu, ali i drugim ponašanjima u svakodnevici. Ratne su udovice pod snažnijim uplivom patrijarhalnih vrednosti, ne samo zato što dugo ostaju vezane za porodicu preminulog supruga, a mnoge i nastavljaju da žive sa njom posle emigracije, nego i zato što od porodice preminulog supruga očekuju veliku podršku, pre svega deci, ali i njima samima (da ih neko štiti kao supruge bez muža). Samim tim su i razočaranja neminovna, a ona se iskazuju u našim citatima iz delova narativa.

Mnoge od njih nerado preuzimaju ulogu autoriteta ili „glave porodice“, pa nju dodeljuju deci, pre svega sinovima, naravno, pojačano parentifikujući decu, prenosećim im moć i odgovornost, koje ne samo što umanjuju žensku snagu nego osujećuju i pravo na vlastiti život naslednika, njihove slobodne izbore u budućnosti itd.

Može se videti, takođe, da su, ostajući „same sa sobom“, naše udovice uspele da se izbore sa stresom izazvanim gubitkom supruga i prilagode novonastaloj situaciji u očekivanom periodu od oko dve do tri godine. Prilagođavanje je bilo daleko teže za ratne udovice, a razlozi su, kao što smo istakli na više mesta u tekstu, povezani sa brojnim stresovima i promenama, koji su se posle gubitka supruga gomilali i *pretvorili* u kontinuirani stres. Prve reakcije skoro svih udovica na gubitak partnera bile su burne i snažne, što je uzrokovalo različite psihičke i psihosomatske tegobe, potvrđene i lekarskim nalazima. Međutim, tu se proces nastanka, suočavanja sa stresom i prilagođavanja na udovištvo i novu porodičnu strukturu i promene uloga i hijerarhije u njoj – ne završava nego se, nažalost, nastavlja, izazvan različitim događanjima. Tada *stupaju na scenu* pominjane tradicionalne norme udovičkog ponašanja (važne isključivo za žene udovice, a ne i za muškarce udovce), društveni i porodični pritisak da se one usvoje, uz potpuno posvećivanje deci i zapostavljanje ličnih potreba, a odbijanje novog braka i partnera, dakle – samožrtvovanje. Postavlja se pitanje kako u takvim sredinama izgraditi lični identitet kada izbor i individualno delanje snažno kontrolišu kultura i društvo i kako u takvim okolnostima sačuvati dobro mentalno zdravlje. Tu su i diskriminacija ratnih udovica, uz materijalnu deprivaciju, pokidane socijalne mreže (češće ratnih udovica) i nebriga društva za tu vulnerabilnu populaciju.

Lični adaptacioni resursi udovica, pozitivna uverenja o sebi generalno, a posebno u teškim i sa gubitkom poveznim životnim okolnostima, pokazali su se važnim za aktivno rešavanje problema u kome su se našle. Osećajući se, posle izvesne vremenske distance od gubitka, ponovo snažnima, one su često pružale podršku i brinule o drugima – deci, roditeljima, rođacima, ali su tako dolazile i u stanje iscrpljenosti. Njihova iscrpljenost se ispoljila i u različitim somatskim tegobama i bolestima (problem sa štitnom žlezdom, visok krvni pritisak, karcinomi itd.), tako da je iscrpljenim udovicama bila neophodna institucionalna podrška kao sledeća važna i značajna karika pomoći i podrške u dugotrajnom oporavku. Nažalost, ta vrsta podrške nije bila zastupljena u dovoljnoj meri ili uopšte, između ostalog, i zbog normalizovanja „ženskog žrtvovanja“ u zemljama u tranziciji (Hughson, 2015), u kojima se negira potreba šire društvene,

institucionalne podrške. Uglavnom prepuštene „same sebi“, uz veliki napor uložen u održavanje porodice, profesije, bliskih ljudi, a najmanje brinući o sebi, duže vreme, a neke i do današnjeg dana, udovice su uspele da povrate deo izgubljenog i da nastave dalje. Nadamo se da će ostatak puta posvetiti i svojim potrebama, gradeći svoj novi identitet (ako je moguće, manje socijalni, više lični).

Najzad, i pored svih stradanja, muka, trpljenja, poniženja, socijalnog marginalizovanja i isključivanja, izostanka šire podrške, zapitajmo se – postoji li neka konstruktivna nit koja se provlači kroz te nesrećne sudbine žena i koja ukazuje na dobre krajnje ishode? Čini nam se da ima i da je to – ženska emancipacija, oslobođenje žena koje su uspele da nadiđu, pobede i izbore se sa muškim patrijarhalnim strukturama, pritiscima, ograničenjima, gurnute u najsiroviji mogući vrtlog maskulinog i opštedruštvenog razaranja i urušavanja, plativši, doduše, ogromne cene. Čini nam se da smo u analizi i interpretaciji narativa uspele da odgovorimo na istraživački zahtev same autorke istraživanja Anđelke Milić, koji je ona, sličnim povodom, formulisala na sledeći način: „Upravo nam je cilj i želja da u košmaru ‘društvenog rastrojstva’ pokušamo da uhvatimo, makar i najneprimetnije, ali ipak postojeće znake, simbole i gestove ženskog oslobođenja, nadajući se da oni predstavljaju i znake nove budućnosti“ (Milić, 1995: 141). Na čitaocima, a posebno čitateljicama, ženama, udovicama i svima ostalima je da procene koliko smo u tome i uspele.

Reference

- Ahtar, S. (2016). *Psihologija dobrote*. Clio: Beograd.
- Aronson, E., D. T. Wilson, M. R. Akert (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate d.o.o.
- Balkwell, C. (1981). Transition to Widowhood: A Review of the Literature. *Family Relations* 30(1): 117–127.
- Bankoff, E. A. (1983). Social Support and Adaptation to Widowhood. *Journal of Marriage and Family* 45(4): 827–839.
- Blagojević, M. (2014). Transformacija roditeljstva: poluperiferijska perspektiva. *Sociologija*, <http://www.sociologija.org/books/issues.php?lng=srpski>, 383–402.
- Blagojević, M. (2013). *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women.
- Blagojević, M. (2012). Single Parents in the Western Balkans: Between Emotions and Market. In: K. Daskalova, C. Hornstein Tomić, C. Kaser, F. Radunovic (eds.). *Gendering Transition: Studies of Changing Gender Perspectives from Eastern Europe*. Wien: Erste Foundation Series, Lit. Verlag, 217–249.
- Blagojević, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija 90-tih*. Beograd: ISI FF.
- Blagojević, M. (1995). Svakodnevica iz ženske perspektive: Samožrtvovanje i beg u privatnost, u: S. Bolčić (ed.). *Društvene promene i svakodnevica: Srbija početkom 90-tih*. Beograd: ISI FF, 181–209.
- Blagojević, M. (1994). War and Everyday Life: Deconstruction of Self/Sacrifice. *Sociologija* 1.
- Bobić, M. (2019). Sociodemographic Profile of Homeless in Serbia. *Sociološki pregled* 4. doi: 10.5937/socpreg53–23495, 1468–1476.
- Bobić, M., S. Lazić (2015). Prakse u svakodnevnom životu bračnih parova na početku roditeljstva, u: I. Jarić, et al. (2015). *Politike roditeljstva: Iskustva, diskursi i institucionalne prakse*. Beograd: ISI FF i SUSCG, 35–57.
- Bobić, M., M. Stanojević (2014). Prelaz iz braka u roditeljstvo: diskursi i prakse – dijadna perspektiva, <http://www.sociologija.org/books/issues.php?lng=srpski>, 427–444.

- Bobić, M. (2014). *Beskućnici*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Bobić, M. (2007). *Demografija i sociologija. Veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić, M. (2005). Migracije, u: I. Milenković (ur.). *Studije o izbeglištvu*. Beograd: Grupa 484, 123–151.
- Bobić, M. (2003). *Brak ili/i partnerstvo. Demografsko sociološka studija*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bogdanović, M. (1993). *Metodološke studije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Brown L. S., S. J. House, M. D. Smith (2006). Interpersonal and Spiritual Connections Among Bereaved Older Adults. In: D. S. Carr, R. M. Nesse, C. B. Wortman. *Spousal Bereavement in Late Life*. New York: Springer Publishing Company.
- Carr, Deborah, Wortman B. Camille, Nesse M. Randolph (2006). Understanding Late Life Widowhood, New Directions in Research, Theory, and Practice. In: D. S. Carr, R. M. Nesse, C. B. Wortman. *Spousal Bereavement in Late Life*. New York: Springer Publishing Company.
- Charmaz, K. (2005). Grounded Theory in the 21st Century. Applications for Advancing Social Justice Studies. In: K. N. Denzin, Y. S. Lincoln (eds.). *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Third Edition, London: Sage publications – New Delhi: Thousand Oaks, 507–537.
- Cliquet, R. (2010). *Biosocial Interactions in Modernization*, Prague: Masaryk University.
- Ćeriman, J. (2019). *Rodna socijalizacija dečaka u porodicama u savremenoj Srbiji. Istraživanje stavova i vaspitnih praksi roditelja*, odbranjena doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.
- Ćeriman, J., I. Fiket, K. Rasz (eds.) (2018). *Žongliranje između patrijarhata i prekarizata. Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*. Beograd: IFDT i CELAP.
- Dalos, R., R. Drajer (2012). *Sistemska porodična terapija*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Dimitrijević, A. (2015). Trauma as a neglected etiological factor of mental disorders. *Sociologija* 57(2): 286–299.
- Donath, O. (2015). Regretting Motherhood. A Sociopolitical Analysis. *Journal of Women in Culture and Society* 40(2): 343–367.
- Dragišić Labaš, S. (2019a). Mišljenje korisnika psihijatrijskih usluga o slici kakvu ostavljaju na druge i terminima koji ih stigmatizuju: razmatranje doživljene stigme i predloga za promenu termina. *Sociološki pregled* LIII(1): 100–135
- Dragišić Labaš, S. (2019). Partnersko nasilje, tradicionalni stavovi i upotreba alkohola u Srbiji. *Crimen* 10(2): 109–121.
- Dragisic Labas, S. (2018). Re-partnership in later life: Do seniors have a right to love? (case study), *Ageing and Human Rights*. Belgrade: Gerontological society of Serbia, 153–163.
- Dragišić Labaš, S. (2016). *Aktivno starenje u Beogradu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Službeni glasnik.

- Dragišić Labaš, S. (2014). Rođenje deteta i kriza partnerstva: prikaz slučaja i partnerska terapija. *Sociologija* 56(4): 474–494.
- Džejms, D., R. Fridman (2017). *Oporavak od tuge*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Gelder, M., R. Mayou, J. Geddes (2009). *Psihijatrija*. Beograd: Data Status.
- Glaser, B. G., A. L. Strauss (1967). *The Discovery of Grounded Theory, Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine.
- Goldner Vukov, M. (1988). *Porodica u krizi*. Beograd – Zagreb: Medicinska knjiga.
- Hughes, A., J. Meek (2014). State Regulation, Family Breakdown and Lone Motherhood: The Hidden Costs of World War I in Scotland. *Journal of Family History* 39(4): 364–387.
- Hughson, M. (2015a). Sami roditelji na Zapadnom Balkanu, u: I. Jarić, et al. (2015). *Politike roditeljstva: Iskustva, diskursi i institucionalne prakse*. Beograd: ISI FF i SUSCG, 11–35.
- Hughson, M. (2015). *Mnogo odgovornosti, premalo podrške: Sami roditelji na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Jalom, I. (2014). *Čari psihoterapije*. Novi Sad: Psihopolis.
- Jarić, I., V. Sokolovska (2017). Ego i alteri: Socijalna analiza ličnih mreža podrške majkama u Srbiji, u: N. Sekulić, I. Jarić, O. Radonjić et al. (2017). U senci javnih politika: rodne politike i rodno iskustvo. *Limes Plus* 14(2): 153–172.
- Jarić, I., et al. (2015). *Politike roditeljstva: Iskustva, diskursi i institucionalne prakse*. Beograd: ISI FF i SUSCG.
- Jarić, Isidora (2014). Pozicioniranje iskustva materinstva unutar socijalne mreže porodičnih odnosa. *Sociologija* 56(4): 458–473.
- Laditka N. J., B. S. Laditka (2014). Increased Hospitalization Risk for Recently Widowed Older Women and Protective Effects of Social Contacts. In: Carol L. Jenkins, *Widows and Divorcees in Later Life: On Their Own Again*. Routledge.
- Lalević, N. (2019). Izvori i učestalost stresnih životnih događaja kod studenata, u: N. Lalević, N. Petrović, S. Rađenkov Milinković. *Lavirint stresa*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Lalević, N. (2019). Psihofiziološki fenomeni indukovani stresom: tri ilustracije, u: N. Lalević, N. Petrović, S. Rađenkov Milinković. *Lavirint stresa*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Lukić, V. (2015). *Dve decenije izbeglištva u Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Ljubičić, M. (2014). Funkcionalnost jednoroditeljskih porodica, u: S. Tomanović, M. Ljubičić, D. Stanojević. *Jednoroditeljske porodice u Srbiji. Sociološka studija*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa, 121–155
- Ljubičić, M. (2016). Adaptacija i identitet prisilnih migranata, u: Z. Kuburić, P. Milenković. *Sećanje i zaborav*. Novi Sad: CEIR i Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Ljubičić, M. (2014). Odnosi u jednoroditeljskim porodicama, u: S. Tomanović, M. Ljubičić, D. Stanojević, *Jednoroditeljske porodice u Srbiji. Sociološka studija*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 155–175.

- McGoldrick, M., G. Randy (1985). *Genograms in Family Assessment*. New York: Norton.
- Mićović, R. (1997). Životni ciklusi, u: M. Milojković, J. Srna, R. Mićović *Porodična terapija*. Beograd: Centar za brak i porodicu.
- Milić, A., et al. (2010). *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: ISI FF.
- Milić, A. (2004). Transformacija porodice i domaćinstva – zastoj i strategija preživljavanja, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa, 317–347.
- Milić, A. (1995). Svakodnevni život porodica u vrlogu društvenog rasula. Srbija, 1991–1995. godine, u: S. Bolčić et al. *Društvene promene i svakodnevni život. Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF, 135–180.
- Milić, A. (1994). *Žene, politika, porodica*. Beograd: Institut za političke studije.
- Milošević Đorđević, J., A. Delić, H. Baronijan (2014). *Istraživanje o samohranim roditeljima, drugim tipovima porodica i neformalnoj zaposlenosti u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.
- Nieuwenhuis, R., L. C. Maldonado (2018). *The Triple Bind of Single Parent Families: Resources, Employment and Policies to improve Wellbeing*. Bristol University Press.
- Nikitović, V., et al. *Populacija Srbije početkom 21. veka*. Beograd: RZS.
- Novakov, M. (2015). *Društveni status i modeli jednoroditeljskih porodica*, odbranjena doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Olesen, V. (2005). Early millennial feminist qualitative research. In: K. N. Denzin, Y. S. Lincoln (eds.). *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Third Edition, London: Sage publications - New Delhi: Thousand Oaks, 235–279.
- Opalić P. (2008). *Psihijatrijska sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Opalić, P., A. Lešić (2001). *Psiha i telesna trauma*. Beograd: CIBIF, Medicinski fakultet.
- Park, N. S., L. D. Klemmack, L. L. Roff, W. M. Parker, G. H. Koenig, P. Sawyer, M. R. Allman (2008). Religiousness and Longitudinal Trajectories in Elders' Functional Status. *Research on Aging* 30(3): 279–298
- Pečujlić Mastilović, A. (1994). Dete nam nosi cipele broj – 44, moglo bi da izađe iz kuće, u: M. Vukov *Putevi i stranputice porodice, porodica i mladi*. Beograd: GIP „Kultura“.
- Penev, G., B. Stanković (2018). Promene u broju i osnovnim karakteristikama obudovelih u Srbiji (1980–2016). *Stanovništvo* 56(1): 83–108.
- Petrović, N. (2019). Na kapiji lavirinta, u: N. Lalević, N. Petrović, S. Rađenkov Milinković. *Lavirint stresa*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Rykkje L. R., K. Eriksson, M.–B. Raholm (2013). Spirituality and caring in old age and the significance of religion – a hermeneutical study from Norway. *Scand J Caring Sci* 27: 275–284.

- RZS (2018). *Statistički godišnjak Republike Srbije 2018*. Beograd: RZS.
- Sekulić, N. (2017). Populaciona politika iz ugla žena – analiza iskustava i političkih opredeljenja, u: N. Sekulić, I. Jarić, O. Radonjić *et al.* (2017). U senci javnih politika: rodne politike i rodno iskustvo. *Limes Plus* 14(2): 15–49.
- Sekulić, N., I. Jarić, O. Radonjić *et al.* (2017). U senci javnih politika: rodne politike i rodno iskustvo. *Limes Plus* 14(2).
- Sekulić, N. (2014). Društveni status materinstva sa posebnim osvrtom na Srbiju danas, *Sociologija*, <http://www.sociologija.org/books/issues.php?lng=srpski>, 403–426.
- Sekulić, N. (2013). *Skriveni rat*. Beograd: Udruženje ratnih i mirnodopskih vojnih invalida Srbije, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Jasen.
- Spalter, Tal (2010). Social capital and intimate partnership in later life: A gendered perspective on 60+ year-old. *Israelis Social Networks* 32: 330–338.
- Stanojević, D. (2014). Društveni položaj jednoroditeljskih porodica, u: S. Tomanović, M. Ljubičić, D. Stanojević. *Jednoroditeljske porodice u Srbiji. Sociološka studija*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Stevanović, R. (2005). Izbeglištvo i demografski rast stanovništva Srbije. *Stanovništvo* 1–4: 43–60.
- Sociologija* (2014), LVI, 4. <http://www.sociologija.org/books/issues.php?lng=srpski>.
- Srna, J. (2012). *Psihoterapija i savetovanje*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Srna, Jelena (1997). Strukturalna porodična terapija, u: M. Milojković, J. Srna, R. Mićović. *Porodična terapija*. Beograd: Centar za brak i porodicu.
- Taylor C. N., D. Robinson (2016). The Lived Experience of Young Widows and Widowers. *The American Journal of Family Therapy* 44(2): 67–79.
- Tomanović, S., M. Ljubičić, D. Stanojević (2014). *Jednoroditeljske porodice u Srbiji. Sociološka studija*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Tomanović, S. (2014). Dinamika nastanka jednoroditeljskih porodica, u: S. Tomanović, M. Ljubičić, D. Stanojević. *Jednoroditeljske porodice u Srbiji. Sociološka studija*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Tomanović, S. (2010). *Odrastanje u Beogradu*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Tripković, G. (2005). Izbeglice – kulturni i socijalni izazov. *Sociološki pregled* 39(1): 33–45.
- Tripković, G. (1997). *Materinstvo – kulturni obrazac Srba*. Novi Sad: Matica srpska.
- Vlajković, J. (2005). *Životne krize, prevencija i prevazilaženje*. Beograd: IP „Žarko Albulj“.
- Wolff, K., B. C. Wortman (2006). Psychological Consequences of Spousal Loss Among Older Adults Understanding the Diversity of Responses Understanding the Diversity of Responses. In: D. S. Carr, R. M. Nesse, C. B. Wortman. *Spousal Bereavement in Late Life*. New York: Springer Publishing Company.

Zarulli, V., R. Lindahl-Jacobsen, J. W. Vaupel (2020). The onset of the old-age gender gap in survival. *Demographic Research* 42(2): 727–740. [https://www.demographic-research.org/Volumes/Vol42/25/DOI: 10.4054/DemRes.2020.42.25](https://www.demographic-research.org/Volumes/Vol42/25/DOI:10.4054/DemRes.2020.42.25).

Zobenica, A. (2012). *Učinak sistemske terapije na rezilijentnost porodica alkoholičara*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd.

Internet izvori:

Carr, D., J. S. Jeffreys (2018). Spousal Berevemenat in Later Life, http://sites.bu.edu/deborahcarr/files/2018/01/carrjeffreys_2011.pdf, 11. novembar 2019.

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Mortality_and_life_expectancy_statistics, 8. februar 2020.

<http://www.kznl.gov.rs/latinica/komisija-za-nestala-lica.php>, 29. mart 2020.

<http://www.udruzenjeporodica.org.rs/onama.html>, 29. mart 2020.

<https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-osnovnim-pravima-boraca-vojnih-invalida-i-porodica-palih-boraca.html>, 29. april 2020.

http://centarzamame.rs/blog/2020/05/20/majcinsto-u-doba-korone-rezultati-istrazivanja/?fbclid=IwAR2r7UKS_i17nIq3UBCHt5_bnsjdVAclm5F-nx-uyQxzzo_Sa7ann5WAwzb0, 20. maj 2020.

<http://www.veritas.org.rs/>, 28. maj 2020.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.662-058.835(497.11)

355.01-058.835-055.2(497.11)

368.914.4-058.835(497.11)

БОБИЋ, Мирјана, 1960–

О udovicama ili о једној друштвеној неправди / Mirjana
Bobić, Slađana Dragišić Labaš. – 1. izd. – Beograd : Univerzitet,
Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2020
(Beograd : Službeni glasnik). – 198 str. : table ; 24 cm

Tiraž 200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. –
Bibliografija: str. 193–198.

ISBN 978-86-6427-149-3

1. Драгишић Лабаш, Слађана, 1961– [аутор]

а) Удовице -- Друштвени положај -- Србија б) Удовице --
Социјална заштита -- Србија

COBISS.SR-ID 19336969

